

ЧЕРВОНИЙ ЩЛЯХ

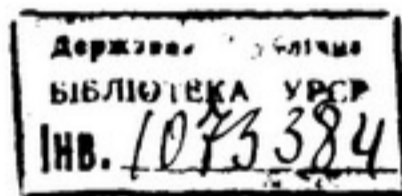
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 8
(29)

СЕРПЕНЬ, 1925

ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ УКРАЇНИ
ІМ. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО № 1
ХАРКІВ

8вірене-69

З М І С Т

	Стор.
М. Чернявський. Піраміди (Поезія)	5
М. Проскурівна. Олексій, божій чоловік	6
Василь Мисик. Передосінне (Поезія)	14
Максим Рильський. Година й негода (Поезія).	16
Б. Антоненко - Давидович. Тук-Тук...	18
Мир. Ірчан. Із циклю „Американські силуети“ (Поезія).	47
Аркадій Казка. Там сонце, там!	49
Іван Цитович. Із екскурсії (Поезія)	51
Антін Павлюк. Весняне. Заповіт. Дівчина. Дош (Поезія)	52
Б. Юрковський. На ріллі	54
Е. Верхарен. Вітер	57
Ірина Маклеод. Самотній пес. (Поезія)	58
Ошер Шварцман. Молодість. Весна. (Поезія).	59
М. Мотузка. До питання про „правомірність“ антантівської інтервенції 1918—20 р. р. з погляду буржуазного міжна- роднього права та її соціальної природу	61
Проф. О. П. Оглоблін. Старовинна українська фабрика	91
Проф. В. Пархоменко. Чи була Коліївщина 1786 р. народнім рухом?	101
Генріх Шпітерс. Культура й народня творчість	103
Мик. Горбань. Конний суд над відьмою	146
В. Харцієв. Мова та письменство—явління одного гатунку.	160
А. Л-сон. Сучасна англійська проза	171
М. Могилянський. П. О. Куліш у 90-х роках	180
М. Щепотьєва. Проблеми композиції в орнаменті україн- ського килима	200
Хроніка	213
Бібліографія	229

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ПІРАМІДИ¹⁾

Ранок. Змінні краєвиди
Очі веселять.
Тільки — що за піраміди
Коло шахт стоять?

Жовто - сірими шпилями
Скупчень кам'яних
Стали врівень з димарями,
Навіть вище їх.

Чи нові то фараони,
Владарі столиць,
Збудували охорони
Для своїх гробниць?

Ні, то важко врившись в нори,
Щоб глибин дійти,
Навернули тії гори
Шахтарі - кроти.

І стоять вони в околі
Мазанок - осель
На безмірнім видноколі
Мрійним сном пустель.

Мрійним сном старого Нилу,
Сфінксів кам'яних...
Та вони віщують силу,
Силу днів нових!

---

¹⁾ ОД РЕДАКЦІЇ. Редакція друкує цього вірша з нагоди 30 - літнього ювілею М. Чернявського - єдиного співа Донбасу в нашому письменстві. Статтю про його творчість буде надруковано в № 13 наш. журналу.

М. ПРОСКУРІВНА

ОЛЕКСІЙ, БОЖИЙ ЧОЛОВІК

I

Олексій, божий чоловік, кожного дня сидить на базарі — просить милостини. Держить перед очима і чита стару євангелію, чорну, за-смальцовану, драну, як і сам увесь. Юпка сива в дірках, чоботи в латах, шапка облізла і замазана в жир з оселедців. З-під шапки вибивається волосся, сиве, замазане, чорне; брови сиві, товсті і нахилились у книжку. Очей ніхто ніколи не бачив, які вони єсть. Ніс розсівся на все лице, старе, в зморшках, — як добра жаба сидить і синій, як галушка переварена гречана. А голос тихий, святий що - дня читає святе писаніє, день - у - день, час - у - час : як на тім світі буде, як у пеклі горить грішній душі, а праведній у раю сидить. І читає тихим голосом м'якеньким, наминає людям на базарі про рай, про пекло люте і про великі муки грішникам. Читає і кожній людині в душу вкладає, як спастись на тім світі. І його душа чує за собою великий гріх і він зітхає вже за себе, а людям одно читає й каже хрипким, перепитим голосом, дроботить на весь базар, як у драний чавун. А йому з усіх боків кидають копійки, христяться й одходять, а другі слухають, як читає божий чоловік, кидають копійки і все христяться і одходять. І в його за один базар заробітку набереться, щоб було добре випить у двох з Веклою і пообідать.

Ось базар рідіє, люди вже не кидають грошей в мисочку, людей уже нема на базарі. Де - де, хіба, перекупщики заспорять за бариш та лавушник перекинеться з лавушником, що плоха торгівля сьогоднішній базар. А дідові добрий був і сьогодні, як і все, як і що - дня. Забрав свої нелічені в кешеню, євангелію заховав за пазуху, аж до голого тіла, — беріг, як ока в лобі, бо вона годує його і Веклу. І пішов поміж лавками прямо до монополії, бровей і раз не підняв, а однаково вони були, мов читають євангелію. А ноги сами знають, куди ідуть: одмірять скільки нужно до монопольки, і стануть. А дід вийма гроші і ліче тоді на долоні і дає у віконце. А у віконце вилазять пляшки, вже з горілкою. Дід бережно похова, щоб ще ніхто і не бачив. Нахилиться і йде додому, а ноги сами мов втраплять до Векли, невінчаної жінки. Сідають обідать і п'ють горілку, і п'ють, поки ні каплі незостанеться. А тоді п'яні сплять, де хто попав, як під стіл головою, а як під лаву, то і то нічого.

На другий день дід просипається рано і не шука похмелиться, бо зна, що нема, а зразу лапа за пазуху — чи єсть євангелія. І осміхається собі тоді, мов багато грошей найшов і буде те, що і вчора: буде випивка і закуска. І біжить з кошлатою головою на базар, сіда

і зразу голос продира, чита, нахилиться — „Алілуя алілуя, Господи помилуй“! — сорок раз. І вже як до кінця доходе, то голос зовсім робиться залучений і тихий. А тоді прокашляється — і пішов дріботить, як у драний чавун, і одним голосом. І одно слово святе і страшне чуть — пекло, рай і великі муки. Він так все знав, що заплюще очі і читатиме все, і хоч візьміть книжку, то однаково знатеме, тільки люди не так будуть слухать і гроші давать. Він зна, коли що і своє втулить у євангелію. В його своїх слів більша половина буде. Євангелію чита, а свої слова вставля. Ось отак: умер чоловік і його душу понесли до бога. Бог каже: ти оте і оте робив? Робив, каже чоловік, прости, господи, я вже більш не буду! Бог каже: після смерти покаєнія нема! Кидайте його у пекло. І його ангели кидають, а диявол радіє, і хапає, і несе в пекло, кида в жар і пече. З пекла вп'ять виймає, запрягає у віз і дрова ним в пекло возе. Як навозе дров, тоді кида диявол уп'ять грішну душу в жар і шкваре на огні. І так без кінця, без краю.

— Алілуя алілуя, господи помилуй! — після цього сорок раз каже.

Люди слухають, голови поскиляють, кладуть копійки, христяться і шепочуть губами, здихають: господи, помилуй нас грішних! А гроші в мисочку брязчать, одно брязчать. Він не гляне, а чує: як уже півмисочки, то рукою однією заграба і посуне в карман, а сам чита і чита, рімно, тихо, одним голосом, кожному в душу вклядає рай, і пекло, і великі муки.

Що - хвилі навколюшки становиться і б'є поклони, розправля свої пересиджені ноги, бо якби весь базар отак сидів, то не висидів-би. Як ноги терпнуть, болять — піднімається і б'є поклони, христиться і одним голосом чита.

Як літом, то шапку біля себе кладе, а як зіма, то не скида, так в ній і поклони б'є, і євангелію чита.

Літом, під великі спеки, сонце дуже пече на базарі. Тоді дідові голову жирну, замазану дуже пече, без шапки і в шапці, а в голові мов дріжчі грають, а під ним не ноги його, а два дрючка вже лежать, мульткі й тверді. Він на все байдуже, чита собі і чита, та здиха, та слухає дзвін копійчок у тарілочку.

Читає так кожного дня до півдня, поки увесь базар розійдеться. Нема біля його ні душі — закрива велику святиню і засува туди, де її завжди місце — за пазуху. Ще раз перехриститься і розправля тоді свої старі ноги, пересиджені. Встає насилу, ціпком підпирається, і йде, шкандиба, прямо до монопольки. Зразу по трудах вип'є шкалик такий, щоб додому аби дійти, а то вже набере в кешеню додому. Зайде і по хатах напросе шматків хліба, а хто і грошей дає. Поки Векла зваре борщу нечепурного — приходе дід додому. Векла йому рада, сідають обідать, веселі, сміються, шуткують їдять і п'ють. І так напиваються, що за столом або де попало заснуть. І так до другого дня сплять, а там починається день, і так саме буде — для їх гарно і весело. В хаті нечисто, так тихо і смирно, а вони все обоє зайняті: дід просе вранці, Векла топить, а там обідають і п'ють, а там і сплять п'яні. Дід баче в сні рай і пекло. І все його в пекло тянуть дияволи, страшні і чорні, а він кричить, виривається і тіка кудись. І все молиться богу: — Алілуя алілуя, господи помилуй!

II

Дід Олексій, божий чоловік — усі отак його звали і бачили, що він іменно святий чоловік: усе сидить на базарі, коли не підуть, і чита тихим голосом святим, драним, і людей навча, як пройти в царство небесне. І люди його слухали, калялись. Довго його слова чуть було кожному і дома, верстов за двацять. Глибоко западали ті слова в душу, боялись люди і думали про гріх, про пекло страшне. А дід тимчасом ніс уже додому випивки, напивались з Веклою. І собі думав він, що гріх і що душа його піде у пекло мучиться без кінця і краю. З цією думкою й заснав дід, а душу його тягли дияволи у пекло, страшні і чорні, а він кричав, рвався і тікав.

Дід Олексій, божий чоловік, жив за городом у полі собі, аж за огородами, за берестками високими, у Векли в приймах.

Веклина хата геть далеченько стояла, сусід близько не було. Стояла собі у ярку, нема повз неї і дороги тепер. Колись була сюди дорога, аж повз хату і далі ще в поле, поки ще живий був Веклин дід. Були у його корівки і хороше хазяйствечко. Їздили у базар корівками молоко продавати з бабою. А як померли старі, то і дорогу люди потрошку приорали собі. Осталась тепер одна доріжка біля великого рову пустого — заріс кропивою, лицією і всяким бур'яном. І все там гадюки шелестіли. Як було йдеш повз той рів весною, то дивись — поперек стежки, проти сонця, гадюка лежить, як коромисло завбільшки і сичить: звертай! А то буде тобі плохо! — Люди вже туди перестали й ходити, а ходять геть-геть дорогою, таки настоєю, горою, а сюди — бояться. А як іде Веклин батько оцією доріжкою, обвішаний увесь торбинами і повні несе хліба, пшона — хто що дасть (він уже просив тоді, як не стало в його батька та матері), як бачить — лежить здоровенна гадюка, вивернулась серед стежки і дає йому себе знать, щоб минав, сичить, — то Веклин батько, з довгою патерицею, та ще й не з однією, далеко обходе і тіка, мина, та оглядається своїм одним підсліпим оком, чи не женеться. І днів три після цього не виходе з хати: лежить собі на печі, хліб їсть, що напросив — і байдуже йому було до всього. Як не стане хліба — піде просить уп'ять і далеко обходе ту стежку повз рів пашнею. А оця Векла його, маленькою, було, біля полу грається дрівцями, черепочками, склянками: їй батько, було нанесе. Як іде городом, то всього по дорозі назбира: склянок з вакси ящиків, з битих тарілок черепків квітчастих. І всього нанесе своїй маленькій, тоді, Веклусі. А воно раде цяцьками і цілий день грається само: склада рядочками, то на купу, то подвоє, і сама все до себе балака та до цяцьків. А батько напросе хліба — і залізав на піч, поки хвате харчів, лежав.

У Веклиного діда, як ще той хазяїнував з бабою, був один син, оцей Веклин батько. На одно око сліпий, а на друге підсліпий. Вони сина так жаліли, що він у їх все на печі лежав. А старі сами все робили, мати на піч йому і їсти падала. Все казали: лежи, лежи, сину ми сами поробим. І він лежав та ріс, а як виріс, то і оженили на сироті одній, що старців водило. І стала в їх оця і екла, в сина і невістки, а дідові і баби онука. А сами вже були старі, старі. За один рік візьми і помри старі: баба в - осени, у поминальну суботу Михайлову,

а дід весною на Юрія, як ішов дощ цілий день і казали люди, що буде хліб і в дурня (як йде дощ на Юр'я). І тієї весни ішов дощ цілу весну, і був таки дуже хороший урожай: жита вище чоловіка, а пшениці такі густі, що і миша не пробіжить. Веклина мати візьми та і собі умри, як раз жнивнами. Усі троє в один год полягли. І пішло за ними корівки і все добро. Мов велика буря пройшла через хутір, побила порозкидала і все порозносила, не стало нічого. Люди боялись ходять повз той хутір і їздять, а далі і дорогу приорали, як і не було ніколи.

Оставсь один Веклин батько та ще оця Векла годовиком. Батько піде, напросе і на печі сидить, а Векла біля полу грається, поки біля полу і виросла. Стала вже батькові і поміч. Пошив батько ще нову торбу — Веклі — і пішли вже вдвох хліба просить.

— Хай мале привчається, — думав батько, вже і собі не молодий. — То як умру — буде їй хліб.

І так ходили просили, а батько все старівсь, поки зовсім старий став. Однії ночі схопило живіт, а в обід умер батько Веклин. Хоч і бабів накликала Векла, шептали і водою збризували — він таки вмер, і так його живіт обдуло, що лежав, страшний, як гора.

Поховали батька, осталась Векла сама, вже й не мала. Після батька досталось багатства: хата з маленьким огородцем, дві чорні торби батькові нові і третя стара, драна. Наділа Векла всі три торби батькові і пішла — сама вже. Пішла, сіла на базарі і просе милостиню тоненьким голосочком, виводе жалібно та хороше, то люди їй і давали.

І вона жила собі сама, нікого до себе не приймала, не хотіла гріха і клопоту набираться. Напросе, прийде сама в свою хату і сидить біля напільного віконця, їсть в тиші і в добрі, сама собі цариця й паня.

ІІІ

Олексій, божий чоловік — хто він такий, відкіля у наше місто прийшов, як із Веклою познайомився?

Він був ще Миколаєвський салдат. Було йому те-ж всього за свій вік, як на довгій ниві, ще за довгу його службу двацятіп'ятирічну. А ще як дали одставку — ще більше переніс горя.

Родичів і нічого в його не було — пішов вештаться по світу. Вітер скрізь котив його, як ту бур'янину. Або як в тій пісні співається:

Куди вітер віє —
Туди й я хилюся.

Отак і він скрізь хиливсь, а нічого не виходило. Їсти треба було, горло ще і випить хотіло, а нічого не було. Служить йому не хотілось, та ще хто і візьме москаля? Цур йому, кажуть! Ще щоб обібрав уночі, і шукай вітра в полі!

І що його робить тут?

А душа грішна випить дуже хотіла. І довго він по світу волочивсь, як Каїн. Ніде не приймають і сам ніде не дістане, щоб хоч вкрасти, бо все високо лежить.

Вже після Покрови — а його ніхто і в хату не пускає, переночувать. Їсти не дають, кажуть:

— Ти, діду, здоровий, заробиш собі! Єсть у нас калік — сліпих, без ніг, без рук — що треба годувать, а ти іди собі, бог дасть!

А бог не давав і він голодний і холодний ходив. У драній юпці, в дірки вітер свистить, а вже і морози здорові стали.

Багато він передумав однії ночі. Ніхто не пустив переночувать його в хату. За городом у рові на білім морозі лежав, небом холодним, зоряним укритий був. Багато передумав він тієї ночі, і доброго і худого.

Надумав — піти зароблять гроші на євангелію. Як надумав — так і зробив.

Заробив і купив.

У неділю вперше на базар вийшов, читать сів. Так, як ми його бачим — на колінях. І чита, чита, нікуди не гляне, нічого не баче.

Тільки чує — в тарілочку густо копієчки посипались.

І в його душа радувалась, і дякував бога, що він таки його надумив.

А воно бог не бог, а холодна ніч, голод та холод — всього в голову вбіжить.

І в його душа сміялась, а серце раділо.

Усі старці заздрить стали. По всім базарі так і зашушукали:

— Де він узявся?

— Хто такий?

— Відкіля?

А той однії й однії:

— Алілуя алілуя, господи помилуй!

Сорок раз як засипе, то в тарілочці одно брязь і брязь.

А на третій день він і сам побачив, що він не аби-що, а Олексій, божий чоловік.

— Так мене і звіть! сказав.

І його так і звали, в тарілочку гроші скидали.

Став він між своїм братом подругу шукать. І як рибалка рибалку здалека баче, то так він і Векла одне одного зразу побачили.

На третій день, після базарю, як бариші всі лічили і старці балакали, хто він такий і відкіля, й де він такий щасливий узявся, — Векла йому всі три дні дуже завидувала, сидить співа тоненьком голо-сочком, а сама туди на його й очі, чує, як сипляться в його тарілочку гроші.

А він почув її тоненький жалібний голосочок і зразу подумав про неї:

— Чи не вона? Може ми з нею і віку доживемо?

А вона й собі це думала і дивилась, що ще і не старий, а гроші як йому дають.

І стала думать, як-би його розпитать чого.

Ось базар став рідить, а далі не стало й душі.

Олексій, божий чоловік, перехрестивсь, євангелію на своє місто положив і в перший раз до Векли забалакав — хто такий і відкіля?

А як побачив, що не сліпа і взнав, що ще і хата єсть, то чуть не затанцював і аж присів до неї, і собі давай розказувать: що він

салдат, що і турка воювали, і хранцузам ума вставляли. Що він там був не тільки салдатом, а генералом, сам хранцуза з Москви виганяв.

І так по-салдацькому забалакав з радощів, що Векла нічого не второпала, а баче, що це не аби-що чоловік, а велике їй щастя.

Того-ж дня до Векли пішов і жить. І того-ж вечора Векла з радощів напилась дуже п'яна, така, що нічого і не знала, як удвох і ніч пережили.

І цілий місяць з радощів обоє пили і ходили, мов у чаду.

Векла вже просить не ходила, жила дома хазяйкою. Олексій, божий чоловік, сам їй усе постачав, а вона тільки всім розпоряджувалась, та витопе — та й годі.

І так прожили вони вдвох десять років, для їх мов один день. Пили, їли, спали і вп'ять вставали. І цілі роки прожили однаково, як на руці пальці.

А на одинацятім спіткало їх нещастя.

Чи воно бог став карать, чи мабуть старість непрохана прийшла вже. Стала вже, видно, і смерть сама дідові в вічі заглядать. Мов пита: — Чи не пора вже на покій? Чи ще не нагулявсь?

А дідові хотілось жить і дуже хотілось, а випить ще дужче.

Після базарю пішов узять дід додому горілочки — як завсіди — промочить собі тут горло трудове, та й додому.

Коли не так тут було. Не вспів трохи випити, як вже і поточивсь. Упав і сопе — спить.

Отак вже й частенько стало. Векла не раз отакого находила і брала додому — без шапки, без чобіт: познімають добрі люди. І грошей ні копійки.

А Векла все ще молодчала і кращала, саме в літа входила.

Один раз прийшла по діда до монопольки, щоб узять додому. Коли вгляділа діда в рові, чисто обібраного, голого. Лежить, п'яний, і нічого не зна. Небудила Векла, не взяла додому. Плюнула на нього й пішла, сіла на базарі.

І вп'ять, через десять років, почули тоненький жалібний голосочок, ще жалібніший і тонкіший, ніж колись був.

Стали слухать люди і класти в руку гроші.

А Олексій, божий чоловік, лежав довго у рові, голий, поки хтось наткнувсь аж на другий день.

А вже були холода великі і осінь глибока. Взяли діда, чуть живого, в больницю.

Пролежав дід цілу зиму і не вмер. Подужало життя, дід став поправляться. Хоч не дуже, як мерзле горить, а все таки й на ноги встав.

Помістили його в богадільню, доживати віку.

IV

Стала весна хороша та тепла. Пролетіли й гуси весело. Зазеленіло. Садки зацвіли, соловейки защебатали.

І все вже не для діда. Його щось уже змінило друге, а йому вже пора на покій.

Ось весна і хороше сонечко розворушило і дідове старе серце.

Худий, білий увесь, мов у сметану вимазаний, ходє в богадільні, в вікна загляда і дуже нудьгує чогось.

Його старі розважають, як святого, бо вони його бачили і чули, як він святу книгу читав.

Не слуха старий, одно просє, щоб йому євангелію дістали, де вона. Сам ледве хату передиба, а думка шибе на базар іти.

Найшли його книжку — стару, стару, таку, як і дід, миші всю об'їли.

Узяв дід у руки, аж затрусивсь. Схопивсь, мов молодий, і зараз впав. А далі, лежачи плакав.

На другий день, раненько, тільки-що сонечко зійшло, встав дід помалу, узяв ціпок і потяг з хати.

На дворі тепло і хороше було. Все жило, все сміялось.

Один дід плаче, рачки на базар лізе та дорогу питає.

Ніхто вже не пізнає Олексія, божого чоловіка. Указують йому, куди на базар, а сами стоять, на його дивляться та головами кивають.

А дід іде, іде, та й впаде, рачки лізе, та все дороги на базар питає.

Підвівсь з усії сили, встав, ноги як два кілки його підпирають, труситься весь. Ноги вп'ять діда не вдержали, упав, сльози втира та все пита, куди на базар.

Люди становляться, христяться.

— Господи (кажуть), куди вже йому на базар! Лежало-б, віку доживало!

Ось уже дід і рачки не швидко лізе. Тільки двигаеться, і на одним місці. Уже давно стогне, а все дороги питає.

Поліцай зустрічає, дивиться.

— Куди плазуєш? діда питає.

Дід плаксивим голосом каже і просє, радіє, дума, може оцей йому поможе.

— Скажіть мені, куди на базар іти?

А сам одно плаче і сухі очі втира.

— Я з богадільні, я там не хочу!

І вп'ять плаче дід.

Поліцай звозчика крикнув. Живо під'їхав, посадили з усієї сили діда — він хоч і худий, а кістки старі важкі.

І повезли в богадільню діда.

На другий день, як сонечко пригріло хороше, все на дворі зеленіло, птички співали, — вп'ять діда бачили на дорозі. В сльозах і дороги все питався.

І вп'ять діда одвезли, приказали всім, щоб стерегли і не пускали.

Стережуть, очей не спускають.

А дід поки крався, поки таки одікрався і лізе вже вулицею.

Вже нікого не питав, одно стогняв і швидко, швидко на базар поспішав. А сам усе на одним місці ворущивсь.

Іде на базар больничний смотритель — пан, з-заду дід за ним іде, кошик через плече несе.

Побачив діда смотритель, Олексія, божого чоловіка, пита, кричить:

— Куди, діду, поспішаєш?

Став над дідом, кричить.

— Я тебе питаю, куди лізеш, свиня?

Вперезав діда ціпком по спині. Безпорядків не любив, на все кричав і лаяв. Тоді тільки веселий був, як гроші больничні собі в кешеню ховав.

Дід обернувся живо. Сів. Чуха, де смотритель вдарив.

Люди дивляться.

-- На що вже старого бити? Бо — з ним! Одвіз-би його — хай лежить собі, віку дожива! Чи йому вже довго на сім світі бути?

Дід шапку з себе, хоч і старе — плаче, кланяється.

— Простіть, паночку, я не буду, я так, я на базар, мені там чоловік винуват десять карбованців, я хочу його побачити і виправити!

Смотритель собі в долоню зачмихав. І той дід, що з ним, сміється.

Смотритель:

— Хоч і старе, а бреше! Микито, а пошукай євангелію, чи з ним?

Микита тягне її з пазухи.

Дід захопився за книжку, кричить:

— Ратуйте, милуйте, не беріть! Ой, ой, ой, боже мій!

Мов душу з його виймають.

Смотритель вже лютую.

— Микито, біжи візьми чоловіків зо - три та візьміть його, чорта!

Пхнув діда нагою.

Підбігли ще діди, всі на його сердиті, що одікрався він од їх, і зачали тягти додому.

А дід не хоче, рветься, кричить.

— Ось пустіть на базар, пустіть! Людочки добрі, ратуйте мене, визвольте мене, одвезіть на базар!

А як притягли додому діда, він вже не рвався і не кричав. Стогнав тільки.

Цілу ніч лежав мовчки, тільки важко дихав.

А як стало хороше сонечко сходить, а пташки щебетать — не стало Олексія, божого чоловіка, на землі.

Ніде вже його не бачив ніхто — ні на дорозі, ні на базарі.

А лежить уже він у сирій землі. Нічого вже не бачить і нічого йому не треба.

Смотритель зробив труну дідові, і поки до ями донесли, вона чисто розпалась.

Положили діда в ямі на розкиданих дошках і стали закидати землею.

Загребли Олексія, божого чоловіка, мов собаку.

Одні пташки йому щебетали.

ВАСИЛЬ МИСИК

ПЕРЕДОСІННЄ

(Станси)

I

Ще осінь листям не захрясла,
а літо вивершили вже —
і пахнуть полем повні ясла
у теплій тиші конюшень.

Сади ясніш. Сади замовкли.
Лиш дзвінко яблука падуть
на вбиту стежку, бризнуть соком
і в листі — шелесті заснуть.

Отак і дума — рясно - рясно,
мов плід, у голові моїй
налється десь і тихо брязне
на непробиту стежку мрій.

Вже бачу я: моя дорога
через поля, через луги
із цього обрію ясного
ізнову топне у сніги.

Та там, в снігах, коли розкритий
умре в хуртовинах садок, —
все також будуть соковиті
жовтневі яблука думок.

II

Конячий череп на загаті,
осінні ясені над ним,
осінні хмари волохаті
уходять в невідомий дим.

Лиш вітер з сонячного лугу
як нападе і ну хитать
і ясені, мов срібні дуги
за вітром рвуться, дзеленчать.

Сади в плоду. Благословенні
плодом, як золото, важким
і повним сонця, що вілле нам
у кров свавільної снаги.

Набігли діти. Гамір школи
старої - старої. Та в їй
нове шумить. Ще трохи, скоро
вона налетється до країв.

Шумить Сельбуд. Благословенні
часи нових могучих дум
і сил! — Це ясені натхненні
вітрами вільними гудуть.

III

— От і все...
Схилилась і замовкла.
За вікном березка, як струна.
І торка її холодний вітер
і по осінньому звучить вона.

Так. Зовсім історія недовга.
Десь весна ревла і літо десь.
І доходить лише шум садовий
спід далеких, золотих небес

Хай минають шум — та із ними
Так мінливо і безмежно так
Хай проходять циклами дзвінкими
Наші дні, як хвилі по житах.
Наші дні

— веселий, шумний вітер!..
За вікном березка, як струна.
— От і все —
вона.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

ГОДИНА Й НЕГОДА

I

В серпневі дні, коли обжинки світлі
Справляє сита, медова земля,
І кулики дзвенять на узбережжях,
Мережкою гаптуючи пісок,

І ластівки малечу навчають
Повітря сизе різати грудьми, —
В серпневі дні розширюється обрій
І розгортає крила далечінь.

Тоді над чолом полум'я займеться,
Тоді душа як голуб стрепенеться,
Блакитний дзвін полине по полях
І мертвий посох розцвіте в руках.

І мріється, і видиться, і сниться
Не смутен сон, а радісна ява,
І при дорозі схилена кислиця
Як давній друг гіллям своїм кива.

Благословен, брати, цей сивий порошок,
Що покриває ноги мандрівницькі,
Благословенне й море, що гойдає
В чужих краях одважні кораблі!

Бо десь-же там - он - он — за шолом'янем
Сміється щастя полум'ям багряним,
І діва - лебідь, чиста як весна,
Із хвиль, із пін, із казки вирина.

II

В серпневі дні в полях стоять димове,
Кружляють хмари, ніби сиві круки,
І обрій, що манив і хвилював,
У дощовик понуро загорнувся.

Сидиш собі над „Нивою“ старою
І пережовуєш обридлу жуйку —

Брехливу „Смѣсь“, тупі оповідання
Та шахматний кабалістичний відділ.

Махоркою пропалюєш рукав
І дивишся примружено і кисло.
Цей нуд, що зветься любим відпочинком,
Волів-би й самогонкою залить,

Або смикнуть за бороду сусіда
І власні вікна кулаком побить.
Проклята „муза“ дівкою брудною
Кульгає, наружована і хрипла,

І пропонується за два рублі,
А спомини, пекучі й безсоромні,
Настирливими мухами дзизчать.
І враз — по тілу розіллється міць,

Бадьорістю сповняться сині жили, —
І розумієш, що холодний попіл
Розсипаний, розлитий по полях
Ховає іскру в глибині понурій,

Що сизий дощ не тільки б'є по шибках,
Але - ж і землю спраглу напуває,
Щоб буйно поросла озимина.
І стане втішно, мов червоний м'ячик

Дитя вкотило у твою хатину,
І ловить ручками, і милим сміхом
Замислених лякає кошенят.
Рости, синочку, йди у світ, між люди,

Руйнуй, будуй, горнися до громади,
Теши каміння і малюй квітки,
Живи і диш, працею і обіймайся,
Люби годину і люби негоду!

Б. АНТОНЕНКО - ДАВИДОВИЧ

ТУК - ТУК...

I

Найбільша мука Василеві Григоровичу була — писати анкети. Так і тепер. Невідомо по що, відкіля й для чого в апаратну ввійшов невідомий чорний, у лиснючій шкуратяній тужурці чоловік, обійшов куток, де працювали „Юзи“, „Бодо“, і, нарешті, зупинився коло стільчика, де сидів при своєму „Морзе“ Василь Григорович. Так само, як і коло всіх інших, невідомий енергійно видобув із портфелю довгу анкету й сунув Василеві Григоровичу.

— Заповніть!

Василь Григорович боязко подивився поверх своїх старих, каламутних, як і сам він, окулярів на дрібненькі рядки й обережно обома пучками поклав анкету на стіл. Він спробував було пірнути в роботу і старанно заходився скручувати телеграфну бинду, записувати зміст телеграм, але анкета не давала йому спокою. Вона поважно, наче коштовний папір якоїсь незвичайної вартости, від якого залежало бути чи не бути Василеві Григоровичу, лежала з боку і її епічний спокій нервував Василя Григоровича.

Він скося зиркав на анкету, ніяково тер худі з темно-восковим старечим відлиском руки і знову нахилився до бинди. Але на бинді, замість живих знаків, з-під яких виринали найрізноманітніші слова людської думки, мигтіли тепер чужі, уїдливі риси, крапки, риси, і стиха, глузливо шурхав папір. Анкета, мов жива істота, дивилась мимо Василя Григоровича на стелю так само холодна, кабінетна і дужа. Василь Григорович знає цей погляд: там, у середині, між іншими питаннями, є місце, яке ніколи не можна обминути, і на якому анкета завжди загадково посміхається з нього, старого телеграфіста, що працює вже трицять другий рік... І Василь Григорович не може більше витримати — він з пошаною бере цього маленького папіряного деспота, кому мусить одкрити свою душу і йде до канцелярії. Тут він сідає на краечку дзиглика коло стола найзнайомішого від усіх канцелярських — діловода, просить чисте перо, для чогось знімає окуляри й потім зараз-же їх знову, перечитує двічі анкету й тремтячими зелено-брунатними від махорки пальцями бере перо.

— Питає, як прізвище, — про себе говорить Василь Григорович.

— Прошу, прошу, з великою охотою... бубонить він і старанно, з кривулькою на кінці виводить: — Гусятинський.

— По батькові? Це добре, так і треба, щоб знали, як по батькові: не всім-же годиться казати, та й доки це буде — „товаришу

Гусятинський". 32 роки — не в борщ плюнути!.. Він, смакуючи подивився ще раз на чітке „Григорович“, але враз зів'яв. Анкета, прищуливши по-Ленінському око, мов знаючи заздалегідь, яке це справить вражіння, запитала:

— Ваше соціяльне походження?

В цих словах ховалась її непереможна сила, але це було разом і єдине місце на всьому життєвому шляху й сумлінні Василя Григоровича, де він почував, що не все в нього гаразд, почував себе перед кимсь винним, знав, що виповзає наверх сама що ні є контр-революція, дурман, опіюми, темрява, але цьому лихові він не міг зарадити: 32 роки, паспорт, метрика — все в установі, всі про це знають.

У всьому іншому:—Що робили до 1917 р., де були за гетьмана, директорію, Денікіна...— у всьому тому, що було підводними рифами декому з молодших, він почував себе певним і щасливим, що ніде не був і нікуди не втручався. Тут Василь Григорович дозволяв собі недбало, легкою рукою, кидати на папір — працював, служив, працював... Йому кортіло навіть поглузувати з анкети: мовляв, знаємо, чого ти хочеш, та дзуськи! Але „Ваше соціяльне походження“ отруїло йому всі післяжовтневі дні, коли треба було сідати за анкету, і з самої анкети створило справжнього, бездушного слідчого з двома питливими очима-голками, перед яким нічого не сховати, якому мусиш говорити саму правду. Василь Григорович сумовито перечитав запитання вдруге, протер брудною хусткою окуляри, подивився через голову машиністки в вікно на голе, злегка запорошене свіжим снігом гілля тополі, глянув на усмішку Ленінового портрета і чи не в двацятьте написав:

— Син дуже бідного священика села Вербівки. Оце „священика“ лягло чорним докором на білій анкеті й заповонило все попереднє й дальніше. Василь Григорович аж жахнувся чіткості й розміру своїх літер; здавалось, вони закричать зараз на все горло вищиреним ротом:— Син священика, священика! Попович! Ага!.. і понесуть цю прокляту звістку до кімнати місьському, де дожидає анкети невідомий чоловік у шкуратяній тужурці. Василеві Григоровичу до болю захотілося зменшити ці лупаті літери, зробити їх малопомітними, він обводив їх для того окрайками, але несподівано все слово стало ще виразнішим. Василь Григорович глибоко зітхнув і перейшов до чергового пункту.

— Якій партії співчуваєте?

Василь Григорович зручніше уместився на стільці, спокійно поміркував і вирішив на цьому пункті надолужити попереднє запитання.

— Співчуваю Р. К. П. Б. У. (—Раптом пригадав українізацію і розмашисто додав:)— Завжди стояв за федерацію і автономію.

Коло дверей місьському Василь Григорович трошки постояв, протер окуляри, погладив лисину, обдивився ще раз написану анкету і навшпиньки ввійшов.

Невідомий у шкуратяній тужурці, назько нахилившись, водив носом над якимсь списком; коло нього стояв з паперами зосередкований і серйозний секретар місьському. Василь Григорович довго не міг наважитись порушити густої тиші, що її наводила шкуратяна тужурка і схилена чорна, кучерява голова. Він побожно оглядав Чубарів портрет і тільки тоді, коли невідомий одірвався від списку й кинув секретареві: Далі!.. Василь Григорович стрепенувся. Невідомий, при-

шулившись, кинув на всю мизерну постать Василя Григоровича пильний, анкетний погляд і голосно запитав:

— Ви, товаришу, до мене?

Василь Григорович дрігнув і, роблячи що-найприємніший вираз свого обличчя, нечутно, вроздріб підійшов до столу.

— Анкету ви, здається, просили... вибачте — казали... Так я ось... — Василь Григорович похвativся, що не вимовив найголовнішого і після павзи вставив: — товаришу...

Невідомий енергійно труснув чорними кучерями, і шкуратяний рукав блиснув перед очима Василя Григоровича.

— А-а, анкета? Давайте. Ваша фамілія?

Василь Григорович прибитим голосом сказав своє прізвище і переступив з ноги на ногу.

Невідомий, не дивлючись, заховав рвучко анкету кудесь під папери, а Василь Григорович одступився від стола. Він зовсім не знав, що на такий випадок треба робити, через це тужно глянув по стінах місцькому, помацав по сорочці гудзики і, необертаючись до дверей, тихо позадкував назад і зник.

В коридорі він почув себе вільніше, але пригадав:

— Навіщо йому моє прізвище? І не міг дати собі відповіді, тільки кляте анкетне місце „соціяльне походження“ ще раз отруїло йому день.

Василь Григорович байдуже чимчикував на своє старе місце до „Морзе“.

II

Кілька годин Василь Григорович перевертався з боку на бік і не міг заснути. Поволі завмірало по сусідах життя, на вулиці коли-неколи торожкотили візникові колеса і, нарешті, замерз на бруку похаливий запізнілий крок. Тоді Василь Григорович припинив і, напружуючи зір, намагався розглянути на стіні тьмяні контури плями від якогось далекого лихтаря. Ніч таємниче причаїлась довкола і пожадливо слухає, а Василь Григорович поринає у спогади. Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні невтомно б'є з невсипущого джерела життя, течуть прозорі води, линуть у невідому далечінь, чужі літа і тільки його роки отут, на споді, одлітають і безбарвно, як останнє осіннє листя.

Ось вони. 52. Тепер страшно подумати, що два роки тому переступив півстоліття, а було —

— Як від чистого прозорого плеса відбилось Василеві Григоровичу дитинство (Вербівські верби, і тільки батько-піп тепер зовсім не до речі — кадило, епітрахіль, хрест), потім майнула школа, початок служби (і вже не Вербівка, а місто: кам'яниці, брук, дроти і замість батьківського ладану — розпечені асфальти). Це його молодість, коли хотілося чомусь Волги, народу волі й конституції. Тоненький тенорок Василя Григоровича співав на човні серед Дніпрового простору на пікніках:

Укажі мне такую обитель,
я такого угла не відал...

Сміялись у сонці золоті бані українського бароко, а здавалось (хотілось думати), що це — на Волзі, де Стенька Разін, Перська князівна, „Дубінушка“ й бурлаки...

— Видь на Волгу, — чей стон раздаються...

Ось глибше — туманіють Василеві Григоровичу перші невдачі й болі. На мить, на одну тільки мить розквітнуло його кохання, а потім — одружився. І Катерина Сидоровна (давно вже не лишилось і тіни від „милої“, „Каток“) товстішала, розлазилась на торби, торбинки й кульки людського м'яса...

І потягнулись, мов заведені, одноманітні дні, сірі й нудні, як телеграфна бинда... Знайшлась Наташа, Саша, Павлуша, але він п'ятилітнім у кадубі втонув, потім догани, нагороди й книжка ощадниці.

А все перевернула Революція — пропало триста карбованців у ощадниці і стало ясно, що не будуть давати пенсії. Життя запшонилося, запаперилося й розклалося на класи, категорії, пайки.

Василь Григорович сказав Катерині Сидоровні:

— З платні не проживеш... Опричники...

.....
Яблучки, яблучки! Свіжі. Золотий ранет. Три мільйони хунт! Яблучки!..

То кошик з рум'яними Жмеринськими яблуками на базарі, а при ньому Катерина Сидоровна з улесливим, конфітурним голоском:

— Купіть, купіть! Яблучки!..

Але доліз, нарешті, тиф і до помешкання Василя Григоровича. Довго вовтузився він навколо, порався волохатий коло цілих родин, аж ось раптом, наче іншими дверима ввійшов: гарячка, Катерина Сидоровна маячила про золоту каблучку, що Василь Григорович має понести на базар, і потім — напівсвідомий, жалібний, безпорадний голосок:

— Васінька, — путіночки мені... Дай путіночки!..

Крізь якісь смердючі ліки Василеві Григоровичу почувся тоді раптом — ладан. Стало огидно й страшно. Смерть?.. В пам'яті стояв покійний батько-піп. Василь Григорович глибоко зітхнув і перший раз тоді скептично й гірко подумав: — Попували ви, тату, сорок вісім літ, дослужились камилавки й наперсного, а все надарма: „опіум для народа“. — Але враз розсердився й буркнув:

— Теж державні будівельники, можна сказати — церкви зачиняти! Да... Що то значить — Росія! (Україну — німці та Грушевський вигадали: дописувач, переписувач, контролювач, позадники, попередники й самопер — ну й народ!..).

Сірого, березневого дня, коли намагалась повернутись зима й боязко посідала свої природні права весна, і від цього з неба, як нежить, сякало снігом і мжичкою, Катерину Сидоровну одвезли на кладовище. За биндюгами, що грюкаючи по бруку, везли непофарбовану труну, пішло на кладовище п'ять: сім'я, земляк касир із залізниці та сусідка перекупка з базару. Коли Василь Григорович удвох з цвинтарним сторожем кинули на могилу останню лопату вохкої землі й Саша ретельно вталував края могили своїми блаженськими чобітьми, щоб не розсипалась, Василь Григорович одійшов у бік. Він глянув на свіжу могилу й тепла сльоза заструменіла по щоці і зникла під усом.

Не стало кошків, яблук, не стало самої Катерини Сидоровни. Тепер збільшили вже платню (пайки, „лімони“, класи, здається, назавжди одійшли в минуле), життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина.

І Василь Григорович, нарешті, запитує себе здивований.

— Чи-ж таки справді була велика буря — вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?.. А втім пенсії не бачити й ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років — гримнула революція...

Чогось болить у литці права нога й муляє під боком.

Тік-так, тік-так...

Василь Григорович прислухався, як цокає будило і з серцем, подумав:

— Це мої години одбиває, каналія!..

Хотілося так закрутити його, щоб не цокав і навкруги була-б тільки тиша, але Василь Григорович пригадав, що завтра о восьмій треба на службу.

Він перевернувся на другий бік, подумав ще про скорочення штату й, нарешті, заснув.

Тік-так, тік-так...

III

Василь Григорович прокинувся о сьомій. Ще тільки розвиднялось і коротенький сон лише зморив його, не давши ні спочити, ні забути, але сьогодні на телеграфі його зміна і треба лагодитись.

Василь Григорович ще поворочався трохи на ліжку, потім устав і, не сподіваючись від нового дня нічого кращого, мляво почав одягатись. За дверима поралась коло самовара Наташа. Легкими шорохами старомодньої сукні пропливла в сусідню кімнату Копачиха й наточила окропу. Копачиха — сусідка. Їй — 75 р. Вона давня вдова якогось акцизного Андреева. Цілими днями вона порається коло якогось мотлоху — стрічок, ниток, засушених листочків, пляшечок, і через це Саша прозвав її — Копачихою. Так і прищепилось між усіма: — Покличте Копачиху, „дайте Копачисі окропу“... Копачиха продає через треті руки старі капоти, сережки, ложечки й золоті п'ятірки. З того й доживає вона свої протрухлі дні. Єдина відрада в неї і все, що лишилось з минулого: вранці і ввечері — чай, удень „кофей“. Копачиха дає тричі в місяць на вугілля і за це одержує окріп.

В сінях лаявся з Наташею Саша. З Сашею Василеві Григоровичу немає ради. Саша два роки вже не вчиться. Раніш він продавав цигарки на вулиці, а тепер не можна: патент і міліція; Саша збирає чужоземні марки й невідомо на які гроші що-тижня ходить до цирку. З сіней долетіли знову його вихлясті слова до Наташі:

— Теж панна! Подумаєш!.. з сексотом тягається...

Наташа нервово кричить: Сашка!.. і потім сердито грюкають двері.

Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням, підходив до нього зо всіх боків, пригадував увесь свій життєвий досвід, а тепер остаточно вирішив:

— Сашу треба віддати до Комсомолу. — Проте, ця думка зараз же притупилась і вкрилась іржою: — Але як це зробити? Чи ж приймуть?.. (Скрізь треба анкети й „Ваше соціальне походження“).

За кілька хвилин самовір уже шумів у сусідній кімнаті, а з-за дверей почулось Наташине:

— Папа, — чай пити.

Василь Григорович мимоволі здригнув. З того часу, як Наташа зробила собі другий аборт, Василь Григорович, наче, боїться її нервового голосу, але zarazом і хоче його чути. В рисах Наташиного обличчя — молода Катерина Сидоровна і короткий змах далекої молодости самого Василя Григоровича.

Василь Григорович поспішно одягнув стару „гімнастюрку“, накинув піджака й пішов пити чай.

Десь з-за обрію, через нагромаджені куби кам'яниць кинуло сонце свого першого променя й обарвило ніжно-рожевим золотий краєчок бані. Від цього стара, похмура дзвінниця, наче, звеселішала й опукла баня, вкрившись дитячим рум'янцем, посміхалась наївно й привітно. Це наганяє людям спокій і бездум'я. Василь Григорович поспішно чвалав на службу в своїй старій урядовій шинелі, що справив був, гадаючи святкувати свій двацятип'ятирічний ювілей. Він проминув одремонтований Виконком, пропустив повз себе трамвай, що дзенькнув і рушив собі далі, поблискуючи на дроті блідими іскрами, пройшов коло тумби, де патлатий хлопчисько розліплював свіжі афіші і ось, вийшовши на ріг, глянув на церкву. Рожева баня ще посміхалась і переймала нові промені, що вилітали від сходу. Але Василеві Григоровичу було тяжко на душі і, навіть, баня посміхалась не йому. Завжди, коли Василь Григорович наближається до телеграфу, його опановує неспокій і старе серце одбиває свої удари частіше. Що-дня він чекає нової неприємности. Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що — „конкретно“, „по суті“, „опіум для народу“) загнула телеграф, дні, все життя і тільки він, Василь Григорович, ще якось борсається між пальцями.

Але час прийде...

Передчуття не зрадило Василя Григоровича і на цей раз. В апаратній його зустріла чергова новина. В кутку, коло вікна, там, де завжди працювали „Юзи“, поставлено апарата нової системи — „Клопфера“. З великим, дерев'яним, брунатим рупором він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека впадав на очі.

Про „Клопфер“ давно вже почали говорити на телеграфі, і між службовцями ширились найрізномантніші чутки, гадки і навіть деяке хвилювання. Говорилось, що незабаром усі системи замінять на „Клопфер“, що всі телеграфісти мають вивчитись за місяць працювати на ньому, а тих, що не зможуть вивчитись, викинуть із служби (спеціально для цього і скорочення штату вигадали — між нами кажучи!). Хтось переказував, що в Москві лікарі дослідили, ніби, після трьохрічної праці на „Клопфері“, люди божеволіють і через це в Наркомпочтелі ще не прийшли до остаточного висновку — заводити „Клопфер“, чи ні. Говорилось багато, але певного ще нічого не було.

Та ось три дні тому були загальні збори. Голова місцькому Рябошеїн, доповідаючи про останню нараду з адміністрацією і, як завжди,

тримаючи одну руку в кешені, а другою виробляючи перед лицем вихиляси, сказав:

...отже „Клопфер“, товариші, — це наше найближче завдання. Він заощаджує нашій республіці витрати. „Клопферові“ не треба папірової бинди, він не потребує фарби, „Клопфер“ працює на слух. За тиждень ми розпочинаємо навчання. Всі товариші мають як-найскоріше вивчитись. Попереджаю. — Потім секретар „Комсомолу“, товариш Юшкевич:

— Ми, товариші — ваша зміна. Те, чого не встигли ви — довершимо ми. Новий червоний телеграфіст не знатиме ніяких „Морзе“! „Клопфер“ і Радіо — ось наші знаряддя до перемоги. А тому ми, молода гвардія, кажемо:

„Дайош Клопфера“!..

Що говорили далі — Василь Григорович забув, за те дві слові врізались у пам'ять і витаврували дві чорних цятки:

„Клопфер“ і зміна...

Василь Григорович раніш тільки догадувався, що так має бути, але уперто одганяв ці думки і навіть розважав себе: — Говорити вони вміють, знаємо, — „Свобода, рівність і братерство“, а ось як до діла, то (як це дядьки кажуть?) — „Кому - на, кому - ні, кому - дуля, кому - дві“. Кажіть, кажіть!.. Але сьогодні в апаратній стояв „Клопфер“ і це вже говорило тепер одверто й рішуче — треба зміни, треба нових людей...

Василь Григорович підійшов до „Клопфера“, оглянув його скептично поперх окулярів з-під лоба, подивився ще в рупор і тихо відійшов на своє місце. Він тужливо подумав:

— Так, так — нових, а ми підтоптались, одстукали своє. Ну і хай...

Тепер Василь Григорович уже гаразд уяснив собі, що рано чи пізно (навіть очевидно — незабаром) прийдуть інші, чужі люди і тоді вже ніколи не зігнеться його погорблена спина над старим „Морзе“ і жовтувата телеграфна бинда не покаже йому чужих думок із неосязних просторів Росії.

Там при апараті на стільчику, буде сидіти новий. Василь Григорович уявляє собі його досить конкретно: він — у шкурятній тужурці, розстебнутий комір і неохайно відкинуте назад буйне волосся, а збоку, де лежав потертий урядовий з пружиною всередині кашкет Василя Григоровича, впаде на Марксів „Капітал“ очайдушча синя кепка.

І сьогодні Василь Григорович покійно схилився перед цим неминучим фатумом свого життя. Тільки одне вдряпалось у саму душу й не пускало. 32 роки він віддав апаратіві, притупив коло нього свій зір, висушив руки полисів і пожовтів, як цитрина, а любови до нього не помічав. Навпаки. Апарат його приковував до певного місця, обмежив рухи, думку, волю, але Василь Григорович знав, що по-за апаратом йому немає місця на землі. І він мирився з ним без любови й ненависти.

Тепер - же, коли в апаратній стояв, правда ще самотній, але такий нахабний і дужий „Клопфер“, що погрожував запосісти всі столи й дрти, Василеві Григоровичу осіннім заходом зажеврїла професійна любов.

Близьким та рідним став йому маленький апарат системи „Морзе“. І Василь Григорович, думаючи про скорочення штату, потішав себе:

— Та ні, „Клопфер“, коли й буде, то тільки частково — два - три апарати, а „Морзе“ стоятиме, розуміється, й надалі.

Василь Григорович низько схилився над апаратом і ніжно сказав про себе :

Мене вже не буде, не буде зовсім. Скоро вже А ти, мій апаратику, мій „Морзе“ все будеш стукати, все будеш невтомно працювати...

І наче відповідаючи йому, зажурено шелестіла бинда й тихо цокало коліщатко .

IV

Наташа прудкими кроками зайшла до кімнати Василя Григоровича і, нервово стискаючи пальці, сказала вдруге за сьогодні :

— Тільки будь ласка, папа, я вас дуже прошу, коли прийде Трохим — ані слова про бога і, взагалі!..

Василь Григорович винувато й ніяково мотнувся на стільці й, дивлячись крадькома на Наташу, зашепотів :

— Я, я власне — нічого... то тоді тільки так — до слова припало... Але я — ні, ні...

Наташа ще раз із притиском і маленькою дозою огиди сказала :

— Так будь ласка, папа, прошу... .

Наташа вийшла, а Василь Григорович замислився.

— Так, так — це він. Цей комуністишка нещасний, чи навіть кандидат на комуністи Трохим Загорулько, що служить за начальника залізничної варті, це він винний у тому що Василь Григорович мусить хвилюватись за Наташу. Безперечно останній аборт від нього. Найшла з ким! І не розбереш, чи справді він начальник, чи-таки сексот Одо-тегепеу, як запевняє Саша?.. Ех, Наташа, Наташа!..

Василь Григорович злостився на весь той новий, але такий чужий йому світ, що перевернув шкереберть усе дотеперішнє його життя, звів на нівець його як батька, зробив із Наташі (хоч і непартійна) „товаришку Нату“, а із Саші — звичайного пацана, і навіть запах колишньої святости Різдва, Великодня і храмового Спаса тепер ніби одгонив йому нафталіном („опіум для народу“). Василь Григорович серцем відчував, що ото все — і батьківська камилавка та наперсний, і його власні пенсія і ювілей загинули без вороття. Вони гукнули тоді, коли впав на пішоход з телеграфу двохголовий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з п'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі...

Спочатку ще можна було сподіватись повороту (це тоді, коли — „лімони“, „всі на боротьбу“, — транспорт, угілля, тиф, — матроси, поляки, Врангель і бандитизм). Тоді Василь Григорович — на обличчі скорботно-серйозно, а в душі — смішком-злістю :

— Зруйнували державу сукини сини! „Весь мір — до основанія“...

І Василь Григорович ладний був щипати свою долоню за те, що в лютому 1917-го вітав Революцію: радів чомусь з дурного розуму.

Але з пекла, з руїни, із зuboжіння, під свист куль і грохоти снарядів повстала знову держава. І лавина, що палючим огнем знищила на своєму шляху все попереднє, тепер заскориніла, стала твердішати,

стала холодна і непорушна. Її оперезав новими дротами, звязав державним апаратом, поштрикав скрізь ячейками, уповноваженими, агентами той самий, що — шкуратяна тужурка, „негайно виконати“ або — „в Чека — до стінки“!..

Василь Григорович відчував безсилість своєї злости. І цей Загорулько, один із тих, що „негайно виконати“ зможе, — так, так! безперечно зможе: не два аборти Наташа зробить, а чотири, п'ять, вісім, поки не скаже товариш Загорулько: — „Вопрос ісчерпан“. А коли-б Наташа й породила від нього, то все одно: буде — молодий ленінець, жовтень, піонер, тільки не звичайна, хрещена дитина. Буде так, бо з цим треба погодитись, але батьків наперсний, колишній Спас і можлива пенсія не дозволяють... Василь Григорович може тільки безнадійно і мовчки, винувато й боязко скоритись...

З сіней почулося три голосних удари кулаком у двері, Наташині кроки, рип заржавілих петель, і в сусідню кімнату твердою стопою хромових чобіт увійшов Загорулько. Василь Григорович одразу впізнав його певні, трохи важкі кроки і спокійний, хрипкуватий від доповідів, зборів і команди голос. Василь Григорович насторожився. Його серце на мить дало перебої, а потім він пройшов по кімнаті, щоб заспокоїтись, сів знову на стілець, але серце зараз-же одбило: — Він, він... Василь Григорович рішуче висякався в стару з блакитною окрайкою хустку, і вийшов до Загорулька.

Загорулько незграбно і ніби стомлено розвалився на старій канапці, перекинувши ногу за ногу, і, не встаючи, привітався:

— Здорові, папаша! Ну, як там?

Наташа скрушно глянула великими світло-карими очима і ображено перервала:

— Троша! Скільки разів казала!..

Загорулько відповів погодливо-усмішкуватим поглядом, але виправився:

— Що у вас, Василю Григоровичу, про радіо говорять? Скажімо, фотографія, приміром, і знов-же таки концерти з Москви? Кажуть, що і в нас незабаром буде?

Василь Григорович, поклав на коліна долоні й, наче виправдуючись, за телеграфні порядки, тихенько відповів:

— Розуміється, це правда могло-б бути й радіо, але тільки-ж у нас, знаєте, як це завжди... Наташа сторожко обернулась у його бік, і Василь Григорович, перелякавшись, замовк. Загорулько лягнув рукою по краю шкуратяної тужурки й опуклости „голіфе“ і, підбадьорюючи, кинув:

— Нічого, все буде... (він знову хотів сказати „папаша“, але опом'явся і витримано процідив:) — Василю Григоровичу!... Пройшли можна сказати фронти, а тепер — „пожалуйте бриться“: господарче будівництво і знов-же таки — культура. Але радіо — це безперечно, без нього ніяк до комунізму не можна... От, скажімо, Марс, там те-ж, кажуть, люди є, а як з ними звязатись — „смичку“ так-би мовити?... Звичайно, наука не дійшла ще до цього, але я певний, що тут без радіо не обійдеться.

Загорулько сказав останні слова переконано, як знавець справи, він задоволено глянув на Наташу, закинув чобіт вище коліна й заку-

рив цигарку. Потім пригадав і простягнув коробочку Василеві Григоровичу:

— Прошу!

Василь Григорович узяв трьома пальцями цигарку й, розтрушуючи на штани попіл, прикурих від Загорулькової, а Загорулько казав далі:

— Ну, а якщо тільки з Марсом зв'яжемося, тоді — бери бога за бороду! Амба всяким дурманам!

Наташа прищуливши око, глянула на батька, Василь Григорович ворухнувся на стільці, проковтнув слину і сказав:

— Будь ласка, пийте чай. Наташа, присунь цукор.

Йому хотілось заперечити Загорулькові, що до бога, але пригадав Наташине застереження і переступив на інше:

— З українізацією, знаєте, нам біда. От мені вже, слава богу 52, а йди вчити — речівники, голосівки... І як це так, не доберу — в нас же тепер Інтернаціонал, сказати - б, і тут вам „мова“. Воно, розуміється, федерацію нам треба, от наприклад, Р. С. Ф. С. Р., тільки навіщо - ж націоналізм?

Загорулько не без задоволення глянув на вилиски своєї тужурки, що тонко відповідала гасовій лямпі „Ампір“, і хитро посміхнувся:

— Так, так... Василю Григоровичу. (Загорулько давно вже одвик називати людей по батькові і йому знову настирливо чіплялось до слова і хотіло вистрибнути на уста „папаша“ але — чудна Натка! ображається...) — учіться! З нового року буде поголовна українізація. В нас на партконференції („в нас“ — у Загорулька виходить поважно, многозначно і з притиском) так і сказано було — всі повинні українізуватись.

— І комуністам теж? — щиро здивувався Василь Григорович. Загорулько спушив з коліна ногу і трохи схилився наперед:

— Неодмінно, неодмінно, Василю Григоровичу! Комуністам — в першу голову. З цим не жартуйте. Без українізації ніяк не можна: „смічка“ і національний вопрос! Це неодмінно... Загорулько пересів до столу й підсунув шклянку.

Василь Григорович поцокав ложечкою об блюдце й замислено проказав: — Церква теж українізується... Наша — Миколая, на розі, вже другий тиждень править...

Наташа з мукою подивилась на батька. Завжди, після таких розмов Трохим глузував з нього, з її сім'ї, в його голосі бренили тоді різкі нотки своєї переваги, і від цього було досадно й боляче. В такі хвилини Наташі здавалось, що Трохим зовсім не той, як уявляла собі його колись. Це було там, у залізничній їдальні, на мітингах, куди Наташа приходила із свого головного складу по газети. Тоді був Трохим — сміливий, рішучий, і його міцне тіло в шкурятяній тужурці, мов виковане. Наташа відчувала, що цей Трохим — з того загону очайдушних, напівказкових людей, що однією рукою перевернули світ. З того часу Наташа ходить до Жінвідділу, на делегатські збори і в клуб. Бо ті люди мають вивести всіх із брудних конур, з темних хольів, з-під соромицьких компліментів адміністрації в невідомі, прекрасні, майбутні дні.

Але Наташа тепер погодилась: хай не дійде вона за свого життя до тих далеких, замріяних днів, аби Трохим був такий, як тоді.

Сміливий, дужий і добрий. Це буде заклад тому далекому, прекрасному... Наташа спробувала затушувати батькові слова:

— Трохиме, ти завтра будеш у нас на відкритті кутка доброхему?

Загорулько недбало кинув: — Мабуть, — і заходився коло Василя Григоровича:

— Кажете — церква українізується? О-го-о!.. Вона ще не таких коників викине, аби й надалі дурман розводити. Що таке, так-би мовити, з наукового погляду церква? — Самообман! От, скажім, Вишня в газеті пише: (як це в нього?) — „Святителю отче Карле Марксе, моли бога за нас“... Ха-ха-ха. От встругнув!

Наташа вже нічого не казала, вона втратила ініціативу і безнадійно спостерігала, схиливши на руку голову. Одначе, Василь Григорович на цей раз не втерпів. Він схрестив на столі долоні, потім одсунув шклянку, кашлянув і сказав:

— Я, товаришу Загорулько, де-в-чим не можу погодитись. Релігія, бачите...

Загорулько перебив його:

— Та що ви, папаша! Вам треба антирелігіозуватись.

Наташа промовчала.

— Бо, коли, власне, розібратись і подумати добре — що таке релігія? Дурман! І знов-же таки, візьмімо, моці — порохнява. Якби їх, помімаєте, на повітря витягнути і потім фукнути на них добре — нічого-б не залишилось! Перед наукою, папаша, всяка релігія засипеться!

Наташу часом корчили кострубаті Загорулькові слова (4 класи гімназії скінчила, а потім через бідність не можна було, зате на столі лежало „Самообразование“ і „Гимназія на дому“). Тоді Наташа намагалась переконати себе і пробачити:

— Трохим раніш вантажникував — нема нічого дивного. Затеж... Василь Григорович в останнє ковтнув із шклянки, глибоко зітхнув і, щоб не зайти в розмові далеко, встав:

— На службу завтра, вибачайте... він сунув свою руку в дебелу Загорулькову долоню й вийшов.

Наташа полегшено зітхнула і налила собі чаю.

— Троша, навіщо ти починаєш про релігію? Однаково-ж — не переконаєш старого...

Загорулько почув, що, й справді, „папаша“ був зовсім зайвий отут, але він моргнув Наташі:

— Нічого, треба загітнути папашу!

— І потім це знов — „папаша“! я-ж просила... але Загорулько не дав їй скінчити. Він миттю підсунув свого стільця до краю стола й, охопивши сильними руками Наташину постать, затулив поцілунком їй губи.

— Ну, ну, не гнівайся, не буду...

Наташа відповіла йому ніжним рухом губів, і на лиці їй зайнялася усмішка.

Загорулько випустив її з обіймів і спокійно сказав:

— Ляжемо, Нато?

Наташа хитнула головою до кімнати Василя Григоровича:

— Батько-ж ще не спить...

Загорулько безжурно посміхнувся й махнув рукою:

— Ат, папаша! Ну і хай не спить. Нато!..

Він знову стиснув її крихкотілу постать, і Наташа безвільно одкинула на Загорульків лікоть голову і завмерла.

V

Василь Григорович увійшов до своєї кімнати, але спати не ліг. Він сів при своєму столикові, де не раз штопала колись панчохи Катерина Сидоровна і замислився. В його ушах ще розлягався грохотами певний Загорульків голос і сам Загорулько, наче необмежений владар над Наташею, Василем Григоровичем і всім теперешнім життям, стояв уперто перед очима і глузливо посміхався: — бери бога за бороду!..

Василь Григорович стискував свої думки і одгоняв їх, боючись блюзнірства. Але дразливо і спокусливо якийсь внутрішній свій і не свій голос проказував йому: — І Загорулько, і всі ті розхристані, одчужені люди, для яких немає минулого, зможуть дійти всього. Приходили німці, бездушні і тверді, як камінь, німці, їздили по місту лаковані офіцери, мигнули на місяць поляки, і що-ж — прийшов розхристаний, обірваний, голодний більшовик. Він був проти всіх і всі проти нього. Але він коротко і рішуче сказав: — Негайно виконати! — І Василь Григорович і всі інші пішли служити, як і служили раніш. Чи можна-ж було повірити, що буде отак завжди? Але сталося так і буде, безперечно, так само й далі. І біда в тому, що ближче й ближче він, цей незрозумілий, чудний більшовик, підлазить до Василя Григоровича, опутує життя своїми залізними тенетами. І вже небагато лишилось, коли від усього того, що було, не лишиться нічого. Вони зруйнували все і відбудовують по-своєму. Вони вневажали бога, і бог мовчав. Мовчав увесь світ, бо на версі стоїть розхристаний, непереможний більшовик. Він зможе взяти бога за бороду! Зможе... Ось плакат на телеграфі: робітник і на долоні аероплан — „леті, залізний соловей, і міру пой освободженьє“... І Василь Григорович тепер напевно знає, що він отой більшовицький аероплан полетить і заспіває! І про Марс Загорулько — не дарма: вони такі, що, відай, звяжуться і з Марсом. Вони знищать „Морзе“ і „Юз“, і з одного лише наказу буде торохкотіти „Клопфер“ і гудіти радіо!..

Вони зможуть усе. Це справжні чорти. Вони мудрі, хитрі й непереможні, як сам Сатана!..

Василь Григорович зажурено схилився на стіл і до нього уїдливо долітав з другої кімнати глухий рип канапки. Але він сидів мовчки і не ворухився.

Було вже за дванацять, коли Загорулько встав, пройшовся широкими кроками по кімнаті, голосно заговорив і чиркнув сірником. Він трохи ще посидів, засміявся чомусь і вийшов із дому.

Наташа тихо застелила на канапі постіль, стала нахвилину замислено коло столу, потім погасила лампу, і в кімнаті замкнуло. Василь Григорович піймав ухом ледве-чутний шерех Наташиної ковдри і встав. Він завів будило на восьму, поволі роздягнувся, потер пересиджені ноги й ліг спати.

Але знову не спалось. Ніч пантрувала його і ось тепер нехабно підступала до самого ліжка і не дає старому спокою. Василь Григорович натягнув на голову ковдру і підобгав до живота ноги, але й це не ратувало: все одно за кавдрою — ніч, кімната, улиці, тьма...

Десь коло першої години, коли давно вже стихло на вулиці повернувся додому із цирку Саша. Він одчинив двері одмичкою, і з сіней долетіла до Василя Григоровича його підстрибкувата хода і стуки коло вішадла. Саша безцеремонно грюкнув дверима і в темряві заходився шукати на столі страви. Його худенькі пальці моторно обмацали блюдця, тарілку й цукерницю, але, крім кількох грудок цукру, нічого не знайшли. Саша сердито забурчав:

— Гадость! З сексотом усе злопала... Хоч-би кільце ковбаси залишила!

Наташа мовчки перевернулася на другий бік і щільніше закуталась у ковдру. Саша гриз цукор і нишпорив уже у шахві. Наташа боязко прислухалась і обернулася до Саші:

— Що ти там робиш? То сало — батькові на сніданок.

Саша видобув шматок хліба і злісно прошепотів:

— Все вам!... А мені так пухни...

Він смакуючи знищив фунт хліба й решту цукру. Незабаром Василь Григорович почув його рівний, безтурботний, солодкий хрип. Василь Григорович перехристився широким хрестом, притискуючи до тіла свої кістляві пальці, і з вірою прошепотів:

— Господи! Милосердний Господи! Допоможи-ж, щоб Сашу прийняли до Коммолу...

VI

Василь Григорович сидів на задньому ослоні і слухав. Він таки мусив ходити на ці безглузді лекції навісної „мови“. Що-разу лектор помічав у журналі відвідувачів, і що-тижня адміністратор курсів стара мавпа завканц Журавель, перевіряв відвідування. Мало того — Василь Григорович мусив трохи надщербити свого місячного бюджету, купивши „Український язык“ Синявського і читанку „Шляхом життя“. Так, у цьому була якась своя вибаглива правда: більшовик (отой колишній босий і голодний із півночі більшовик) примусив його ходити на лекції, читати українські газети і вчити граматику. Років десять тому Василеві Григоровичу і не наснилось-би навіть, що йому ще доведеться колись під старість учитись. І хоч-би-ж чого путнього, а то!.. Але шість літ тому вперше заговорили про „мову“. Сидоренко почав носити під урядовою тужуркою вишивану сорочку з стьошкою і картав Василя Григоровича:

— Добродію Гусятинський! Ви-ж з діда-прадіда, можна сказати, а тут, у державній українській станові все „чтокаете“ та „какаете“!

Але Василь Григорович не вважав на те: всі знають, що Сидоренко, хоч і старший, але в голові йому того... Увлікающійся!

Прсте Василь Григорович мусив розшифровувати з української на російську накази гетьманського міністерства і проглянути початкову граматику Олени Курило. Та це було дурнички. І, коли сотня гетьманських сердюків, маршируючи, галасала на вулиці: „Бо за ту єдину

неньку Україну"... Василь Григорович прекрасно знав, що всі дома великого міста, вся благодатна, осяяна німецьким шеломом країна, навіть саме повітря тут підспівували тоді — „Встане вільна Україна від Кавказу до Берліна“...

А тоді, хіба-ж можна повірити, щоб „залізяку на пузяку“ тривало довго! Але прийшли інші дні і заспівали наших пісень.

Більшовик по-своєму взявся до українізації: „Одержавши це, наказую вам негайно...“ Улаштуйте іспит; осіб, що їх буде залічено до 4-ої категорії, звільнити з посади...“ Ну, і що-ж Василь Григорович міг проти цього зробити? Він чув, що навіть тим, які опинились у третій категорії стара мавпа, Журавель, розводячи безнадійно руками, відповідав завжди одне:

— Я нічого, товарищ, не могу! пойміте, что — нічого! Ві чіслітеся за товарищем Смолянским, — явітеся в Губпрофобр к нему — і он вам назначит экзамен. Купіте Гладкого, Сінявского і подучіте. Нічого не могу больше!..

Ні, Василь Григорович волів учитись української мови і ходити регулярно на лекції, а ніж числитись за головним українізаторським чекістом і оббивати пороги Наросвіти.

Василь Григорович забив собі баки голосними та приголосними і наполягав на речівники. І ось тепер він стежить за проворним, безусим парубком, лектором, і дивується.

Лектор декламаційно і з мигами пояснює:

... — Речівники жіночого роду з основою на приголосну мають у родовому відмінку...

Лектор хоче бути популярним і, коли вимовляє „жіночого роду“, він бере на півтона вище і додає ніжності. Між иншим, лектор уніс в життя телеграфісток багато змін: Ніна Мойська шукала в словнику „любить“, і, коли знайшла „кохати“, вона цілком погодилась із лектором що-до милозвучності української мови, Слівочнікова справила собі нового капелюха і, навіть стара діва Власа Нікіфоровна намагалась виглядати молодшою і цікавішою. Коли лектор прохає слухачів подати якийсь приклад, Власа Нікіфоровна старанно ворухить губами, кокетуючи, випинає вперед лікті й поправляє зачіску.

Але Василь Григорович вперто вліз в себе і хоче бути непомітним. Він старанно записує лекторові зауваження та правила, але коли лектор підходить до нього, він безпорадно мовчить і навіть підказки сусідів не ратують його. Ні, куди там його вивчити речівники, прикметники, ніякий рід і всю безглузду премудрість проклятої мови!..

Василь Григорович побоюється лектора і, коли зустрічає його на вулиці, він намагається привітатись із ним перший.

Лекція скінчилась. Василь Григорович глибоко зітхнув, зібрав книжки та зшиток і пішов учитись на „Клопфері“.

— Ну, Василю Григоровичу, тепер — на „Клопфер“ тарабанити? — весело сказав, навздогоняючи, старший доглядач Балабай і підморгнув Василеві Григоровичу: — беруть нашого брата за ребра! Учись та й учись, з лекції на лекцію... Просто тобі не телеграф, а університет, сучого сина!..

Василь Григорович сумовито відповів: — да... і побичувався на третій поверх до „Клопфера“.

І ось перед ним на столі стоїть цей непереможний „Клопфер“, на якому ніколи не вивчиться працювати Василь Григорович, але який зіпхне з апаратної „Морзе“ і „Юза“ і зітре навіть згадку про колишнього телеграфіста, що працював на телеграфі 32 роки.

Василь Григорович сів на стілець і почав вистукувати підоймою альфабет. Дерев'яний рупор зміцнював стуки і вони голосними вже долітали до вушей Василя Григоровича — Тук... тук-тук-тук...

Через стіну, із Коммольського клубу, долітав гамір і сміх. Так близько, зовсім уже близько підлазило оте нове, чуже й невідоме до Василя Григоровича...

Але Василь Григорович стискує свою зів'ялу думку й напружує давно вже притупілий слух. Він хоче запам'ятати умовні стуки альфабету, він мусить їх запам'ятати, бо инакше — буде скорочення штату, Созабез і старість, глибока, забрьохана старість.

І в цей час за стіною зірвалось молюде, безбережне, завзяте й дуже:

Наш паротяг, лети вперед!
В комуні будем скоро,
Нам більше нікуди іти,
Над нами — зорі, зорі!..

Це співав Коммол. Співав безжурно, весело й безтурботно. Певні своєї сили молоді голоси розбивали стіну й розсипалися по кімнаті, де вчився Василь Григорович. Їх годі було стримати. Вони перепліталися із стуками, і „Клопфер“, замість альфабету, вистукував інше, він окселентував їм: —Тук-тук-тук... тук... тук... тук...

Вони рвучко летіли вперед, у ті безмежні сині далі, куди не могла сягнути думка Василя Григоровича. Вони летіли, минаючи його, — в них своя мета і їм зовсім немає діла до подорожніх старців, що чвалають, крехтячи, до своєї могили. Але Василеві Григоровичу вони і цей їхній „Клопфер“ (він — „їхній“ — Василь Григорович ніколи не зрадить свого „Морзе“) вони співали йому іншої.

— Тук-тук... тук... тук...

Він не міг збагнути, чи то стукає нове життя й інші люди, що сядуть на його стільчику, чи, може, прийшла, нарешті, сама смерть?.. Василь Григорович, машиново натискує підойму, і рупор викрикує свої зухвалі поклики: Тук-тук... тук...

Василеві Григоровичу тепер стало зовсім ясно: біда не в тому скороченні штату, що має бути на телеграфі, ні, — іде велике скорочення штатів самого життя і його, Василя Григоровича Гусятинського, леле, не занесуть у списки нових робітників! Так буде... А чому, по що — хіба не все одно, коли слух не може відрізнити Клопферових стуків і душа Василя Григоровича назавжди залишилась із „Морзе“?..

А пісня летіла вперед у нові бурі, громи, хуртовини, сніги і весни. Ні, то співав не звичайний Коммол куди хотілося Василеві Григоровичу пропхнути Сашу, щоб міг учитись! То співало зовсім інше, нове плем'я людей, для яких і пшоно двацятих років, і фунти лаврового листя, замість пайки з борошном, і оті фронти, і всі бурхливі страшні дні були сама тільки радість і безупинна потуга — вперед.

Василь Григорович не міг сьогодні далі вчитись. Голову тисли якісь неясні, але уперті думки, і голова боліла. Він одсунув свою руку від підойми, зібрав свої книжки, надів кашкета й вийшов.

Він, не зважаючи ані на що, йшов улицями міста і вуличний гамір не міг пробитись до Василя Григоровича, він не порушував його настрою. Василь Григорович почував тільки одне: було жаль. Було жаль і „Морзе“, що його доведеться незабаром покинути, і всього мотлоху отих вічних буднів свого життя, і самого себе і всіх тих, що одійдуть від апарату — жаль... Хотілось сісти на тротуар і помаленьку, щоб ніхто не чув, заплакати. Але Василь Григорович ішов собі далі: він спочине і зітхне не тут, серед натовпу чужих людей, — Василь Григорович простує на кладовище до могили Катерини Сидоровни. Зима цього року глузувала з Василя Григоровича: тепер, коли в нього було трохи дров і не треба було вже ламати свої й чужі паркани або вирушати за місто в ліс, вона, сміючись, скувала тоненькою крижаною плівкою калюжі й злегка напудрила наморозю галузки дерев. Дерев ніяково й соромливо коливали голими раменами, і січень скидався на поганенький і дешевий фарс. Але Василеві Григоровичу було не до нього. Хтось, кому це робити належить (може той самий, що в шкурятній тужурці) заводив дні, пильнував за ними, і вони ліньки млявою, одноманітною чередою проходили повз Василя Григоровича і зникали в непам'ять — середа, четвер, п'ятниця...

Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилим хрестом, сумні, урочисті тополі, погорблені хрести — білі, чорні, сірі... І розпливалась по надгробках і мерзлий, зморщеній землі стареча жура Василя Григоровича.

Кладовище...

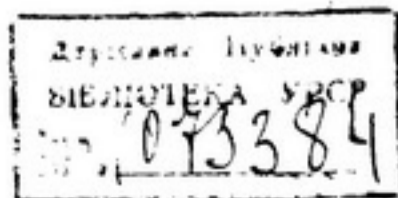
Тихо і спокійно тут Василь Григорович пройшов алією і звернув під гору, до знайомої могили. Хреста вже не було на ній: хтось, певно, взяв його на паливо, сама могилка обсіпалась, увіходила в землю, і ніщо не могло тепер сказати Василеві Григоровичу, що тут лежала його Катерина Сидоровна, з якою прочвалав він 27 років свого життя. Сухе зібгане листя і поникла від морозу трава боязко притулились до могили — ото і все.

Василь Григорович став і низько схилив голову. Йому хотілось поскаржитись, сказати Катерині Сидоровні, що йому тяжко живеться, і як жити далі, і що робити з Наташею і Сашею, він зовсім не знає. Сказати, що нема в нього чистої білизни і ніхто більше не варить йому його улюбленої конфітури з полуниць і ніколи не зварить... Хотілось удвох пригадати те все, що було і що тепер уже навіки щезло...

Василь Григорович глибоко зітхнув і, наче навмисно, з усієї його мблодости, від зів'ялих пелюстків парубоцьких літ йому спав на думку тільки коротенький уривок віршу:

„Спи спокійно, моя дорогая,
Только в смерти желанный покой“...

Десь неподалеку свиснув маневровий паротяг, крізь галузки дерев майоріли кам'яниці міста і пропадали у синій вечірній мряці, а тут було тихо і затишно. Ясен звів безпорадно до неба голе гілля, наче

молився за душі небіжчиків, а німий, похилий хрест, ніби казав про марність людських сподіванок, праці і боротьби, і навіть вітер не долітав сюди: зупинився коло брами.

Василь Григорович спустився навколішки і тихо присів коло могили. В цей куток кладовища не заглядав ніхто, і постать Василя Григоровича, наче тінь останнього покійника, фантастично зливалась із кладовищенським сумом, тишою й самотністю...

Він пішов додому тільки тоді, коли на хресті й дерева повисла густа вечірня сутінь і на кладовищенській церкві задзвонили до вечерні.

VII

Цього вечора Саша прибіг додому з людським черепом. Вдень він прибився до якоїсь екскурсії оглядати клініку! Клінічний спокій, високі білі стелі, чиста підлога і безліч усяких кістяків, пляшок та слоїв із заспиртованими маленькими, наче ляльки, людьми вразили Сашу. Спочатку він бережно оглядав столи й шахви, а потім орієнтувався і, коли екскурсанти почваланали кудись уперед. Саша моторно зірвав череп із ланцюжка й сховав за пазуху. Хотілось притягти додому цілого кістяка, але його не пронесеш: сторож у дверях. Саша про очі обдивився ще якісь малюнки і щасливо випорснув на вулицю.

Небо важчало густими олов'яними хмарами, із завулків, рогів, і сутічок вилазив вечір. Дома нікого не було, і Саші кортіло використати це. Він уважно оглядав черепові дірки, помацав зуби і луснув пальцем по кістяному лобі.

Сашині думки, мов лостеркові бліки, стрибали коло одного — що робити з черепом? Його можна покласти Наташці під ковдру, можна приробити до щелеп мотузки і череп буде клацати зубами, можна... Саша свиснув і вистрибом кинувся до Наташиних щухлядок шукати мотузів.

Саша забув навіть скинути з себе пальто та шапку. Він горячково заходився в'язати до щелеп мотузки, втикати в черепові дірочки сірники, вишукав десь пружинку і приладнав її до кости. Його праця якийсь час не давала жадних наслідків: пов'язаний і поштриканий череп уперто не хотів виконувати Сашиної волі, але Саша з подвійною енергією, сопучи, брався до роботи знову, старанно вимірював, розв'язував і знову в'язав.

Уже зовсім стемніло, коли Саша випростав зігнуту спину і щасливий оглянув свій винахід. Досить сіпнути позаду мотузка і череп слухняно одкриває вишкірену страшну пащу і потім глухо, погорозливо стукає мертвими зубами. Саша вийшов на середину кімнати, легко зітхнув і раптом почув голод і ломоту в спині. Він кинув на канапку пальто і жваво метнувся в сінці ставити самовар.

Коли самовар зашипів і витягнув свою першу мінорну ноту, Копачиха виявила в своїй кімнаті кволі ознаки свого життя.

Почулося брязкотіння ложечкою, дзвін шклянки і тихі пантофельні кроки по кімнаті. За десять хвилин Копачиха прийде брати воду. Саші раптом блиснув геніяльний план.

Треба підпушить Копачиху!

Саша видобув із шахви недогарок свічки, запалив його тримтячими похапливими руками і вставив у лихтар, що ходив з ним на страстях до церкви. Потім обгорнув його червоним папером, позавішував ковдрою та пальтом вікна і вніс самовар. Він подумав трохи, поклав поруч лихтаря череп і накрив їх обох цупкою хусткою. Хату оповила непроглядна, густа тьма.

Тоненьке самоварове шипіння ще порушало трохи ілюзію, нагадуючи про життя й світ.

Саша накрив самовар накришкою, поставив його за шахву, і в хаті завмерло, мов опустилось у могилу.

В сінцях зашаруділа Копачиха. Саша присів на карачки і взяв мотуза. Копачиха не знайшла в сінцях самовара і одчинила ціпком двері:

— А где-же шамовар?..

В кімнаті було тихо. Копачиха знову зашамкала і увійшла в середину.

— Шаша! Наташа!.. Где же ви?..

Саша повільно потягнув до себе хустку і засіпав мотуза. В кімнату зловіще глянула червона заграва і череп, мов посланець самого пекла, осатаніло заклацав зубами.

Копачиха зойкнула і випустила чайника.

Череп замовк, і хижа тиша зо всіх боків обступила Копачиху. Вона трохи опам'яталась і занесши ціпка, ступила вперед. Череп недобре дивився їй у вічі. Копачишині губи самі зашепотіли:— Швят, швят, швят... і вона підсунулась ще, але тільки-но хотіла тикнути черепа ціпком, як знову піднялася щелепа і череп потворно посміхнувся. Копачиха запищала і що-сили гахнула ціпком по лихтарю. Дзенькнуло скло, покотився череп, мигнула свичка й згасла. Саша з диким вереском вистрибнув із-під столу і схопив Копачиху за ногу. Копачиха зашелестіла шлейфом старомодньої сукні і безмовно поточилась на підлогу.

В дверях нетерпляче стукала Наташа. Саша побіг одчинити й коли Наташа запалила лямпу, перед нею розляглася незвичайна картина: на підлозі лежала жовта мізерна Копачиха й ледве дихала, трохи далі—ціпок, черепки й уламки черепа. Саша виновато чухав потилицю:

— Перелякалась дура...

Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скроні й, нарешті, Копачиха прийшла до свідомости. Але встати вже не могла: їй одняло праву руку й ногу. Саша накинув кожушка, схопив під пахву шапку й вибіг із хати, щоб забутись. Наташа гукала когось на допомогу, лаяла і проклинала Сашку, благала Копачиху підвестись і на-силу дотягла її до канапки.

Копачиха не скаржилась. Важко зітхаючи, вона тупо дивилась перед себе своїми висохлими очима й мовчала. Наташа зовсім не знала, що робити.

Через одкріті двері безшумно ступив Василь Григорович і обережно увійшов у кімнату. Наташа уривчасто, хвилюючись, переказала йому подію, лаяла Сашу, казала, що треба-ж, нарешті, звернути на цього бандита якусь увагу й заявила, що дома вона не може більше жити.

Василь Григорович сидів на краю стільчика, не знімаючи пальта, наче не до своєї хати він прийшов, і мовчки, понуро слухав. Коли Наташа трохи заспокоїлась, Василь Григорович устав і про себе сказав:

— Ні, обов'язково треба буде попросити Загорулька, щоб допоміг — Сашу до Коммолу... — а потім співчутливо і трохи ніяково, ніби винувато проказав до Наташі:

— Це правда, правда, так не можна, звичайно. Хлопець не вчиться, і що з нього буде... Треба якихось заходів...

VIII

Як і всі інші, попередні дні, прийшов, нарешті, і цей день. Там, за дубовими дверима кабінету завідувача, де було накурено і людно, розглядали штати, обмірковували, сперечались і записували.

І як це дивно збіглося! Ніхто інший, а сам Василь Григорович учора прийняв на своєму „Морзе“ коротеньку телеграму: Переведіть скорочення штату двадцять відсотків... Але тепер це навіть не вразило і не зворушило: Василь Григорович старанно і охайно записав у книгу вхідних цього ордеру на свою власну смерть... Записав, перепочив хвилинку і знову заходився працювати. Він бережно накручував бинду, тендітно постукував підоймою і милувався з розміреною, чіткої праці свого „Морзе“.

Василь Григорович увійшов увесь у свою роботу, він не помічав нічого й нікого так, наче дитиною колись будував у піску хату. І коли прийшла зміна, Василеві Григоровичу вперше за всі роки не захотілось покинути апарата, і йти додому спочивати. Хотілося ще стукати ричагом, записувати телеграми далі й далі, щоб напрацюватись на все життя, на Созабез і старість... Але телеграфіст із нової зміни перервав:

— Охота—морочитись! Все одно завтра скорочення... Кидайте...

Василь Григорович раптом розшифрував своєю душею зміст телеграми про скорочення і зів'яв. — Справді, навіщо працювати, коли завтра за прізвиськом Гусятинський з'явиться чорна чорнильна крапка, і перетнеться назавжди те, що тягнулося 32 роки! Не треба більше...

Василь Григорович глянув ще раз своїми вогкими очима на „Морзе“, світлу, простору апаратну і вийшов.

Сьогодні Василь Григорович знову прийшов на телеграф. Правда, він надаремно тиняється тут: наслідки скорочення буде відомо лиш завтра, а сьогодні його зміна має спочивати. Однак якийсь внутрішній неспокій, від якого холоднішало серце й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору, високих стін і великих вікон.

Апаратна сьогодні вилюдніла. Гуртками розійшлись по коридору телеграфісти і пошепки перемовлялись, наче за кабінетними дверима завідувача, де засідала комісія, вмірала безнадійно-хвора людина.

Василь Григорович навшпиньки пройшов повз кабінет, полохливо, наче сподівався відтіля вдару, зиркнув на двері і приєднався до гурту.

Жінки нервувались і хрестили під пальцями груди, чоловіки стояли серйозні й похмурі. Хтось передавав якусь новину, прийшов старший і гукнув чергових до апаратів, нарешті, засідання перервалось.

З кабінету вийшли зморені від тютюну й сидіння люди, і коридор трепетно-допитливими очима повернувся до їхніх вимучених облич і завмер.

Тільки один Рябошеїн зийшов, як і завжди, спокійний та урівноважений. Рівним голосом він звернувся до телеграфістів:

— Товариші, ви надаремно чекаєте. Списки скорочених буде вивішено завтра.

Телеграфісти одначе постояли кілька хвилин, наче сподівались іще чогось, а потім незадоволені поволі почали розходитись.

Василь Григорович зайшов до бухгалтерії і одержав свої сорок карбованців за останній місяць. Він пильно перелічив гроші і сховав кудись у середину, за гімнастюрку. Потім оглянувся ще по коридору і пішов.

Січневий день безсніжної зими, поспішаючи, пакував свої вбогі лаштунки, і на вулиці темнішало. Василь Григорович флегматично човгав додому. Йому хотілось тепер тільки одного: лягти і заснути, спати довго, спокійно, щоб ніхто не турбував його і нічого не снилось. Але Василя Григоровича навздогнав Балабай.

— Куди, Василю Григоровичу, прямуємо?

Василь Григорович болісно посміхнувся:

— Та куди-ж мені більше — додому...

Балабай зрозумів: куди-ж його більше йти, як скорочують? і він співчутливо хитнув головою:

— Да, крутять нашим братом, крутять і не питають! Ой, надоіло, ой надоіло-ж!

Жовтуваті Балабаєві вуса сердито смикнулись на голене підборіддя, але враз жваво випнулись угору:

— Пивця-б випити, Василю Григоровичу?

Василь Григорович не чув; розсіяним поглядом він дивився в осяяну електрикою перспективу широкої вулиці. З обох боків уже світилися пишні вітрини крамниць, паштетних і пивних. Тендітне світло кольорових лампочок розливалось по дорогах оксамитах, шовках, перкалеві, модних пальтах і вабило перехожого від зборів, біганини й компаній до комфортабельного, ажурного життя. Василь Григорович тужно глянув на гладкі ковбаси, пляшки вина й кучу оселедців, що ладні були кожної хвилини стати до послуг грошовитому, і зітхнув:

— Як усе-ж таки одмінилось життя...

На мерзлий тротуар із пивних долітали розбитими скалками сміхи скрипки й непівське хрипіння контрабасу. Чхати освітленим вікнам і жижкій музиці на скорочення штатів, доповіді, виробничі плани і все те, що обговорюється і висиджується за дверима кабінетів, комосередків і клубів. Музика грає, вилискують ковбаси і звабно розсівся торг — на сьогодні. Сьогодні є вільний торг, базар, театр, казино... а завтра — байдуже!..

Балабай, підпустивши у голос тепла й щирости, сказав удруге:

— Дак, ходім, Вася? Чорт його бери все! Випиймо...

Василь Григорович блимнув здивованими очима і не зрозумів. З того часу, як бахнула революція, він не розкидав безоглядно грішми. Василь Григорович, навіть, не припускав думки зайти до пивної. Але Балабай уже одчинив у пивну двері й штовхав його під лікоть.

— Та ну там! Випиймо! Пивце, Вася, це, брат, така штука... Василь Григорович раптом подумав: — Правда — завтра буде вивішено список скорочених з штату, буде поплутаний чергами Созабез...

Все одно... і погодився.

— Та що-ж, зайдімо, мабуть, Гаврило Митрофановичу...

IX

Вони переступили поріг відомої пивної „Костік“. Балабай, як свій чоловік пройшов по залі, заторохкотів стільцями й вибрав затишного кутка під штучною пальмою.

Василь Григорович глянув на якусь поганеньку жовтувату картину, несміливо підсунув собі стільця і, підобгавши шинельні поли, вмовстився. Підбіг офіціант Гришка. На вузькому Гришчиному лобі, розтягнутих чорними поворозками бровах і чубикові — канарейкою — вічне запитання:

— Окремий кабінет і дівчинку накажете?

І коли відвідувач замовляє саме це, Гришка солоденько посміхнеться (мовляв: — Розуміється), хвисьне на radoщах серветкою і йде плече завішувати в кабінеті вікна.

Гришка знає Балабаєву вдачу.

— Сонька теперя свободная, на кухні біточкі поджариваєт...

Балабай статечно гикнув і, мотнувши дебелою шиєю, критично оглянув Василя Григоровича. Він деяку хвилину мовчки вагався що до його нахилів і не давав Гришці відповіді. Гришка закинув за плече серветку і по-панібратському вперся руками в стіл.

— Можна і Маша у, вона в „Барі“ сидить...

Але Балабай поспішно спустив на стіл долоню і сказав:

— Ні. — Потім узяв Гришку за лікоть і перегнувся до його грудей: — П'ять пляшечок пива і „горької“ дві.

За хвилину Гришка поставив пиво, два бокали „горької“ і про очі порожній сифон (на випадок міліція або щось таке: то зельтерська в бокалах, а не спиртові трунки).

Балабай звиклою рукою налив у шклянки пива і зараз-же спорожнив, потім утер носа і закусив солоним бубличком.

— Тяжке брат, життя наше, Вася...

Василь Григорович випив дрібними ковтками свою шклянку і поклав на коліна руки. Було, ніби соромно: Сашу треба вчити й Наташі — пальто, а він гроші на пиво...

— Дехто й уміє улаштуватись, Вася, продовжував далі, пиржаючи від пива, Балабай: — От, скажім, Бондаренко: женився вдруге, жінка, знаєш, з фермами (Балабай солоденько підморгнув), помешкання в нього — нічого собі, корова, молоко с ое...

Василь Григорович тоскно слухав музику. Вона грала щось тужливе і романтично-безнадійне. Коло прилавку сидів власник пивної Бляхер і визначав з фізіономій, кому із нових гостей треба окремого кабінету то-що. Бляхер — людина практики й комерції. Це в нього, вроді як мистецтво для мистецтва. Він до титли здає обов'язкові постанови Губвиконкому, артикули Кримінального кодексу й відчуває неп.

Одне тільки заважає Бляхерові — ніс. Він завжди сопе, свистить, випинає з широких ніздрів чорні волоски, а повітря не пропускає: там поліпи. Через це Бляхер дихає одкритим ротом з маленькими, як сопляки англійськими вусиками, і щоб забутись, запихає туди товщелену цигарку з найкращого тютюну.

В дверях задзвеніли остроги й увійшло кілька військових.

Бляхер гукнув на мигах Гришку.

— Скажи Ворковичу, хай „матроського“ грає — воєнні.

Подавати військовим пішов сам Бляхер. Його короткі, товсті й криві, як гілляки, ноги однесли незграбний, розляпаний тулуб до стола і назад. Перша скрипка слухняно одрізала скибочку „матроського“, а за нею зірвався контрабас і вдарило піаніно. Уривчаті зруки нічними метеликами пурхали по залі, по окремих кабінетах і кажанами мчали назад, у минуле, в колишні загородні ресторації, шантани й кабаре. Перша скрипка (Воркович) то вигиналась в'юном, то присідала, наче хотіла когось підсадити, то випростувалась стрілкою і ладна була розірватись. На спітнілому, чепурному з бездоганним проділом обличчі Ворковича — спогади і жаль: хіба отакій шантрапі він грав колись у „Венеції“! Хіба то — офіцери! Хіба оті повії з залатаними панчохами — шансонетки!..

Ні, Воркович хоче оригіналу, а не дешевенької, Бляхерової імітації...

Поміж столами ходив флегматичний офіціант грузин. Він зовсім не по-грузинському лисий, на смаглому лиці його сидять два посріблених уси, і пара чорних очей чомусь не метушаться тепер, не хвилюються і не запалюються. Синя толстовка і штани в чоботях одгонять першою фазою НЕП'у і не пасують до Бляхерового комірця й гостроносих черевиків. Проте Бляхер мириться з грузином: він може іноді стати в пригоді, як фізична сила.

Василь Григорович обдивився Бляхера, Гришку, Ворковича і подумав: отже розмістились люди, кожний якимось живе... І знову густою осінньою мрякою його оповіла безвихідна туга. Чому-ж він не може зачепитись, чому завтра він буде по-за штатом і замість роботи, посади, справ, буде слизький брук і сіра перспектива міської вулиці?

Василь Григорович спустив голову на розчепірену долоню і схилився до Балабая.

— Ну, скажи мені, Гаврило Митрофановичу, і що воно все значить? От мучили нас із тою українською мовою, потім „Клопфера“ завели, тепер скорочують... Для чого воно? Не розумію...

Балабай многозначно моргнув своїми густими чорними бровами і підняв пальця вгору:

— Е-е... Тут, Вася, махінація, система, брат, ціла!

Балабай тріснув задоволено пальцями, як знавець великої таємниці, підсунувся до Василя Григоровича. Василь Григорович підпер голову ще й другою рукою і знову запитав:

— От, хоч-би взяти українізацію: вони-ж більшовики. Сказати-б Петлюра, Гетьман — я розумію; а тепер і вони туди-ж гнуть...

Василь Григорович уставився тьмяними очима в зморщене Балабаєве чоло і жадав відповіді; Балабай узяв його за рукав і таємниче почав:

— Кажеш, Василю Григоровичу, — вони українізацію заводять? Да, да, заводять... А ти помітив, що всі жиди вчать тепер українську

мову? Ти думаєш — це воно так собі, спроста? Василь Григорович запитуюче дивився на Балабая. Балабай сіпонувся і схрестив на столі свої жилаві долоні.

— Харашо. А тепер ти - ж знаєш, Вася, церкви теж українізують? Автокефальна... Найкращі церкви їм скрізь повіддавали. Це ти помітив? Ти чув, як там служать?..

Балабай шепотів п'яним віддихом над самим лицем Василя Григоровича. Василь Григорович кашлянув, прихилився до столу і обережно подивився довкола. Поблизу сидів якийсь флегматичний дядя в картузі з ремінцем і, охайно, щоб не пролити, дудлив пиво; далі — військові, чиєсь черево і при окремому столі ліворуч — засмоктані, нафарбовані повії.

Череву поралось коло тарілки з раками, повії блукали оспалими очима по залі й терпляче чекали попиту.

Десь у окремих кабінетах лоскотали жінку, і відтіля долітали сміхи й вереск. Василь Григорович ще раз оглянув дядю в картузі і, заспокоївшись, повернувся до Балабая:

— Ну да, це воно, звичайно, правда все, тільки я, Гаврило Митрофановичу, не розумію...

Балабай задоволено мотнув рукою.

— Помітив - же, Вася,? Та воно одразу видати, як приглянутись добре!

Балабай підсунув стільця й урочисто сказав:

— Ну, так ось що. Це все — одна лавочка! Понімаєш! — Масонство. О!

Василь Григорович опустил руки й здивовано одкрив рота:

— Цеб - то як?

— А отак: і комуністи, і жида, і автокефальна — це все організація. Да, да. Союз такий. По всьому світу своїх сищиків держать. А в Парижі так їхній головний штаб. Там і протокол Сіонських мудреців написано. Чув про них? Інтернаціонал у Москві — то тільки так, про око, щоб з пантелику збити.

Василь Григорович ще дужче здивувався:

— І як - же їх поліція там — не того?...

— Не може, брат, поки - що: в масках на зібрання ходять. У них, Вася, все потай, шито - крито. От скажимо, якийсь із їхніх працює в Іспанії, — то він тільки Іспанію і зна, а хто сидить у Головному Штабі — про це йому начальник ні телень. Організація, Вася!

Василь Григорович замислено проказав:

— Он, воно як!...

А Балабай захоплено продовжував: — це, Вася, хитро все улаштовано! Ну тільки дехто вже розкусив. От, візьмімо — п'ятикутня зоря. Ти думаєш — воно так собі, герб аби? А це, Вася, самий що ні є масонський знак: усі п'ять частин світу загарбати. О! Бач, куди воно гне!.. А автокефалісти так ті ще й із Римським папою звязок держать, щоб у католицтво значить. А ти - ж знаєш, Римського папу жида підкупили, аби їхніх у Польщі не чіпали... Отака, брат, штука!

Музика вигнала „Карапета“. Ворковичу замало пива, він хоче знову, як колись, — шампанського і під шовками лакірки, а далі голі ноги і все життя — як першокласний публічний дім.

І скрипка в'юниться в тонких Ворковичових руках, як зухвала, досвідчена шансонетка і — ех!...

„Карапет ти бедний,
отчего ти бледний?..

... Бледний, бедний... Ех, життя — копійка! Пий, лясь, трісь, дай!..

Василь Григорович був приголомшений. Над ним, наче висіла величезна, як саме небо, таємна всесвітня змова і ладна була кожної хвилини гуркнути на землю й разом з Василем Григоровичем знищити весь дотеперішній світовий устрій. Хотілось не вірити Балабаєві, але Балабай, усім відомо, — чоловік статечний, релігійний і сім'янин. Він перший дізнався, що заведуть на телеграфі „Клопфера“ і які вимоги на іспиті з української мови. Балабай дарма не скаже. Та й потім, як це раніш сам не збагнув — українські попи всі поголені і архієрей жінку має, та й хіба - ж вони сами в церкві не кажуть — „рівність, братерство“..? Ну зовсім, як комунізм, тільки ще криються чогось!..

Воркович заплющив натхненно очі, і його смичок, передчуваючи кінець, навіжено застрибав на скрипці й розсипав по залі безліч очманілих карапетів. Офіціант - грузин розтебнув на толстовці коміра й затягнувся цигаркою. Він любить слухати „Карапета“, йому пригадується тоді Кавказ, Александровський сад і Тифліс.

Василь Григорович блимнув каламутними очима по залі, гикнув і чи від музики, чи від пива та „горької“ стало, ніби легше. Справді, життя — копійка, навіть, просто ніпочому. От, прийшов - би хтось і розчавив. І дарма! Хай... Бо куди - ж його там жити далі, як отаке одкривається!...

— Да, Вася, життя наше, що не кажи, — тяжке, брат. Підкручують, стерви...

Балабай привільно роздув щоки й випустив фонтаном повітря, потім глянув на порожні шклянки і гаркнув до прилавку:

— Гриша - а! Ще одну. Пиймо, Вася! Чорт його бери все!..

Василь Григорович за одним разом випив аж півшклянки „горької“: як отаке на світі пішло — тільки хіба пити... Але глянув на грузина і враз чомусь із гірким сумом подумав: — краще, тату, що ви вмерли до Сіонських мудреців і автокефальної...

Балабая почало підштрикувати:

— Та що вони, справді, все ка - зна - якої грають! — Він почухався під пахвою, одкинувся на спинку стільця й крикнув до музик:

— А ну, пожалуйста — „Малоросійське попури“! — потім зараз-же почав підспівувати „В кінці греблі“.

Воркович утер з чола піт, випив коло прилавка зельтерської і знову повернувся до скрипки. Поправивши краватку, він ловко взяв смичка і рідна, знайома з далеких Вербівських літ, мелодія донеслась до Василя Григоровича. Воркович мобілізував усі свої здібності, і скрипка ридала, тужила, ламала з нестями руки, одбивала гопака і знову ридала... З туману забуття, через довгі телеграфні роки, перед Василем Григоровичем уставав його власний загублений рай, далека барвіста, запашна Вербівка й молоді роки під батьківським дахом по-півського дому.

Ні, то не аби-які верби стоять „в кінці греблі“, - то Вербівські верби — рясні, похилі, сумні... То не звичайна дівчина „ждала, ждала козаченька“... То чорноока, засмалена Марина чекає поповича за селом коло вітряка... А той-же попович — сам Василь Григорович! Сам... Хто він?... „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало“...— Українець? А справді?... Ні, ні, то могло-б бути тільки там, під Вербівськими вербами, що нагадували Гетьманщину і козаків... А тут немає. „Переписувач, дописувач, з огляду“—то не Україна. І потім — українізація...? Це — від Сіонських мудреців і штабу! Ні, він не буде тут! Та його й немає тепер, то зовсім інше — „товариш Гусятинський“ і скорочення штатів.

Балабай, як опудало, розвалився на стільці й виводив кліросною октавою: ...під Сорокою множество ляхів пропало...

Музика перестрибнула на веселе й Балабаєві замайнулось викидати штуки. Він схопив ніж, блиснув під світлом своїм червоним з жовтими крапинками, як полуниця, носом і почав вистукувати держальцем по столу:

— Тук-тук-тук... тук... Товаришу Гусятинський! Приймайте, „Клопфером“: Київ, Київ, на дільниці Бровари-Ніжин зіпсовано проводи, вишліть доглядача... Київ, Жмеринка не відповідає... На дільниці Брянськ... Тук-тук-тук...

Розмірені стуки живими одскакували від стола й долітали до самого серця Василя Григоровича. Василь Григорович широко одкрив очі й уставився в Балабаєву руку.

— ... Київ, Київ... Приймайте спішну... Казятин... Наказую вам... тук-тук-...тук...

Василь Григорович дрігнув і раптом запалило мозок:

— „Клопфер“?!.. Ага, це він — „Клопфер“.

Василь Григорович подався наперед і стягнув до одної напруженої нитки свої розвіяні думки. І враз стало ясно, аж посміхнувся: — це „Клопфер“ винний у всьому, це через нього Василя Григоровича — в чергу на Созабез. „Клопфер“ струїв його останні дні і не дає спокійно по-християнському вмерти... Василь Григорович, встаючи, хрипко крикнув:

— Хоче, щоб я на ньому стукав? А я не можу, не можу! — Я — на „Морзе“. Мені іншого не треба... Хіба я що таке? Гаврило Митрофановичу, хто я такий?!..

Василь Григорович сперся тремтячими руками об стіл і схвильовано дивився на Балабая. Балабай задиркувато підморгнув бровою і вистукав:

— Товариш Гусятинський не знає української мови, не вміє на „Клопфері“...

Воркович зітхнув і погородливо випростався. Він на останнє хотів вразити слухачів, зачепити їх за саму їхню пивну душу, і тому його смичок мигнув у повітрі й урочисто розлив тріумфальні ноти малоросійської ідеології: — „Де згода в сімействі, там мир і тишина“...

Балабай на одмах сьорбнув із шклянки пива й, наче пружиною, закинув ногу за ніжку стільця.

— А от скажи, Василю Григоровичу, як по-батькові Маркса?

Василь Григорович незрозуміло лупав на Балабая очима.

— Не знаєш? Скоротити, скоротити Гусятинського!..

Василь Григорович глухим голосом переспитав:

— Мене скоротити?..

Але Балабай перекрутився на стільці до музик і, диригуючи руками, вже гремів густим басом:

— І бог благо-ословля .-є, добро їм по-о-о-сила-ає, і з ними ві-ік живе-е...

Василь Григорович припинив дихати і благаюче дивився на Балабая. Зненацька на його лице впала тінь, губи заворушились, очі залопотіли, він схлипнув -- і з грохотом гупнув на стіл .. Його безвладні, як намотане ганчір'я, руки впали до Балабая на край столу, а голова вткнулась у порожню тарілку й дрібно затремтіла в плачу. На підлозі дзеленчав посуд і котились пляшки. Балабай вирячив здивовані очі й роззявив від несподіванки рота. З-за прилавку поспішно вилазив Бляхер і переполошений Веркович на півноті одірвав смичка. Балабай опам'ятувався і пробував було розважити:

— Вася!.. А, Вася! Кинь. Випиймо. Я за посуд заплачу...

Але Василь Григорович не чув. Його тіло, мов від ударів батога, раз за разом конвульсійно здригувало, з грудей виривались розпачливі надірвані стогони і під головою, як старий електричний дзвінок, стукотила тарілка.

Коло їхнього столика почали сходитись : здикувачі, стояв здивований Бляхер, із окремих кабінетів прибіг сьанталичений Гришка і тільки один грузин у толстовці спокійно сидів коло прилавку й докурював цигарку.

До Василя Григоровича нахилилась якась повія у брунатовому кімоно і ніжно шепотіла:

— Голубчик, дєтка, не нада, не нада...

Балабай термосив його за рукав, підносив шклянку пива, але Василь Григорович не втихомирювався. Бляхер почав серйозно побоюватись за скандал, крехтячи, позбирав на підлозі розбитий посуд і підійшов до грузина.

— Дай йому цитрини на кухні. Та дивись, щоб виривався раніш добре.

Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича.

Він уже стояв над ним і широко термосив за плечі, боки, руки:

— Вася! та облич .. Чи варто-ж воно так!.. Чуєш?..

Нараз Василь Григорович замовк і підняв голову. На щоці розлазились цюрками сльози і до уса прилипла тараняча кістка. Знітившись, малеийкий, він обернувся до Балабая, глянув йому в-вічі і з боєм вирвав із самої душі:

— Гаврило Митрофановичу! Трицять два-ж роки! Трицять два!..

Балабай радісно простягнув до нього руки, хотів щось сказати, але Василь Григорович зірвався з стільця і широкими, поспішними кроками вийшов без кашкета на вулицю.

Балабай метнувся було його навздоганти, але на дорозі йому став грузин:

— Сначала платит, граждан, а патом — пожаліста сібе...

Балабай розгорнув гаманець і з досадою одрахував гроші. До нього підскочив Гришка і чемно подав кашкета:

— Не ізвольте безпокоїца!

Х

Вітер навздогнав Василя Григоровича на розі вулиці й закрутився коло афішної тумби. Він гойдонув лихтар, під яким скулився з непокритою головою Василь Григорович, одірвав шматок афіши й подався кудись до тротуару.

Василь Григорович тісно пригорнувся гарячою щокою до холодного чавунного стовпа і голубливо перебирав пальцями його невибагливі виразки. Металевий холод цілоче прохолоджував його і заспокоював. Василь Григорович відчув тут своє місце і далі йти нікуди й нема чого. Додому? — Саші немає: він, певно, пішов подивитись, як грають у рулетку, а Наташа — Василь Григорович зітхнув і опустив повіки — Наташа — знову вагітна, полохлива й нервова. Вдома знову може сидить Загорулько, і Василь Григорович удруге через двері почує, як він радитиме Наташі зробити аборт. Ні, Василеві Григоровичу абсолютно немає куди йти. Зривався легкий сніжок і, вагаючись куди йому впасти, звільна осідав на пішоходи, брук, золотий калач коло вивіски і молодий стовбур каштану. Лихтарі розігнались вздовж вулиці й зникли за поворотом. Брудне, як розмазане чорнило, небо щільно оповило наметом місто і одсвічувало над центром блідою загравою.

Праворуч, коло входу до кіно снували парами й поодинокі безжурні веселі люди; вони радіють, що падає сніг, вони хочуть справжньої зими: їм треба снігу для майбутнього врожаю, для полювання, для санок, для тихого зимового вечора, коли, обійнявши милу, так гарно глянути через вікно теплої кімнати на обліплені, сумирні, пухкі дерева. Залиті світлом мальовані плакати, роздираючись, закликали людей подивитись новий фільм. Заторохкотів по каміннях візник і повернув за ріг. Він теж радіє. Його ребраста шкапина завтра буде волочити санки, а сьогодні ввечері він питиме в кума самогон — первак і їстиме кумасеві пундики. Через це він не куняє, і його цигарка затишно пахтить у пільмі, наче лампадка перед неділею.

Але Василеві Григоровичу все те байдуже. Його нахили й бажання через усе життя жовкли й опадали, як дерево в осени, і тепер йому нічого більше не треба. Йому гарно під лихтарем, де ніхто не питає його, не вимагає анкет і нічого від нього не хоче. От тільки б з ногами якось — вони здаються йому безсилями, наче з них витікла кров, і, як тоненькі стеблики, згинаються під шинелею. Треба спуститись і присісти трохи. Тоді буде спокій, тоді буде все гаразд і Василь Григорович позбавиться, нарешті, останнього бажання...

Він одняв від стовпа руки й обернувся, щоб добре умоститись долу, але раптом помітив мало не поруч себе Балабая. Мов паротяг, він летів по тротуару, громихаючи важкими чобітьми, і пирхав. Його розтебнуте пальто, наче Балабайв подвійник, учепилось йому в плечі

й мчало назирці. Василь Григорович прожогом скочив за лихтар і, затаїв дихання, присів. Балабай, розмахуючи кашкетом у руці, пролетів, не помітивши, повз нього далі. Василь Григорович обережно, щоб бути непомітним, перейшов на другий бік лихтаря і пильно стежив за Балабаєвою постаттю. Балабай перебіг через улицу, шугнув очима вздовж і поперек і, не знайшовши Василя Григоровича, сердито матюкнувся і повагом уже пішов нагору.

Василь Григорович хотів було знову уместитись, але коло стовпа вже зупинився якийсь цікавий, посередині вулиці плутаючись у довгій шинелі, йшов на стійку вартувий міліціонер, Василь Григорович ображено глянув на цікаву, здивовану кепку і почимчикував на другий бік. Не припиняючи ходи, він помаленьку оглянувся і, коли переконався, що більше вже за ним ніхто не стежить, пішов навпростець. І ось знову перед ним, відбиваючи ногами один спільний, рішучий крок, струнко виступив коммол. Не вважаючи на сніг і вітер, вони йшли з розтебнутими тужурками й розхристаними сорочками. Їхнє молоде тіло хотіло руху, розмаху і змагань. І тому вся колона була як переплетений моток живої сили на молодих і пружних м'язах. Порівнявшись з Василем Григоровичем, вони гучно крикнули: — Раз! два! три! і зразу - ж заспівали. Вони не почували після денної праці втоми і їхні голоси розсипались по вулиці очайдушно, зухвало й розмашисто.

Василь Григорович глибоко всунув у піднятий комір свою непокриту голову і поспішив проминути коммол. Він знав, що, вони ідуть у клуб готуватись до якогось революційного свята. Вони теж радісні й веселі. Перед ними — їхнє нове життя, перед ними праця і свята.

Василь Григорович круто завернув у якийсь темний зазубень. Пісня вже долітала слабими, розірваними відгуками і застивала серед чорної маси кам'яниць. Тут не було людей і Василь Григорович пустився бігцем. Вітер виривався з підворотень і, зіткнувшись із ним, поспішно обминав і летів назад до світла, людей і гомону. Серце Василеві Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна, але він біг, не обертаючись, далі.

Треба втікти від людей, від їхніх свят, революцій, вимог...

Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозрілих очей. Треба, щоб ніхто не помічав і не чув. Треба...

Василь Григорович добіг до руїн чийогось великого будинку і, відсапуючись, зупинився. Високі мури, як роздягнені, вистромились угору й вирячили бридкі діри, де були колись вікна і двері. В середині, замість підлог, стель і даху, був глухий простір, де-не-де звисали залізні сволоки, межали кучі грузу, розбитої цегли, випиналось сухе бадилля бур'яну, і знизу було видно вгорі шматок густої хмари, і, кружляючи, падали тендітні сніжинки. Василь Григорович спотикаючись об камінці, переступив через виставлену двер і, мацаючи рукою по стіні, увійшов у середину. Вітер почував себе тут вільно, і, пустуючи, шмигав через вікна, двері, вгору, вниз... Василь Григорович уместився на цій цеглині вкутку, під стіною, винув з шинелі руки й наклався з головою. Стало зовсім тихо. Навіть вітер тепер не добрався сюди і, повештавшись коло ніг, шарахався вбік.

Василь Григорович почув себе безпечно і вільно. Часті віддихи від біганини зогрівали руки, ноги солодко витягнулись і тільки

заважали ще окуляри. Він зняв їх і викинув за шинель: йому тепер не потрібно їх. Він працював з ними коло „Морзе“, читав крізь них Катерині Сидоровні газету, розбирався колись у Сашиних задачах, що їх Саша не годен був подолати, нарешті, вивчив подвоєння приголосних і вольовий спосіб, але життя, оцього чудернацького, нового життя, він не вивчив. І ніхто не вивчить його, ніхто не порадить як треба прожити... Василеві Григоровичу, як малій, беззахисній дитині, на мить захотілось було кинутись до Рябошеїна, навіть до Загорулька, схопити руку, припасти до плеча й просити, благати їх:

— Скажіть! Навчіть! Як-же його треба жити?..

Але за муром, через заулок, далі через доми, площу, вулиці, там у темряві під горою, замерзає тепер Дніпро, де гуляв колись молодим телеграфістом Василь Григорович... А коли піти просто по місту, обогнути кварталів із п'ять і вийти на передмістя — там дім, де він познайомився з Катериною Сидоровною. Піти в гору назад — за церквою телеграф. На ньому цими днями поставили щоглу на радіо. З щогли видно, мабуть, цвинтар, де поховано Катерину Сидоровну. Там теж тепер темно, мовчазно і самотньо... В могилі тепло, як і під шинелею. В могилі тихо і ніщо не турбує. Мертвякам турбуватись не треба. Вони чують тільки, як дзвонять до церкви і по-весні співають пташки... Созабезу на цвинтарі нема, бо Созабез — тільки для живих, тих, що по-за штатом. Їм тільки — хрест. Гарно, як хрест залізний і написано, хто вмер, коли народився і хто поставив. Залізний хрест не зрубають на дрова, особливо, коли поставити ґрати і цвіточків трохи... Білих, червоних, синіх...

Василь Григорович схилив на підняте плече голову і тихо, тихо спав. Сніг лежав уже на пішоходах, застелив уже на пішоходах, застелив навколо дахи і запорошив його шинелю. Легенько перестрибуючи через сволоки й бантини, він пробирався тепер за одхилений набік комір і сідав на посріблене волосся. Ліва рук Василя Григоровича випросталась з-під шинелі і виставила, немов до милостині, зігнуту долоню; на потоптаному патинкові розв'язався шнурок і безпорадно звисав до купи замерзлого калу.

Неподалеку по пішоходу пройшла якась закохана пара. Вони щільно притулились одне до одного і голосно сміялись. Він хекав їй на маленьку ручку, стискав її і, коли вона, заходячись від розсипчатого реготу, намагалась його вдарити по щоці, він метко перегнув її стан і поцілував у одкріті, злегка накармінені губи.

Десь на ближній улиці люто заричав автомобіль, і загавкав собака.

ІЗ ЦИКЛЮ „АМЕРИКАНСЬКІ СИЛУЕТИ“

Ви дивуетесь, що в пеклі Америки
Все більш червоно бухкають огні?
Так просто й зрозуміло —
Америка —

П'ятий кут нашої зорі!

В похмурих фабриках лоскіт, брязкіт,
Шум, гармидер, цокіт, рух,
Десь скрегоче (в грудях млосно) —
Тисяч - тисяч чорних рук.

Такі собі діти, рухливі, свавільні,
Ніби живе срібло на тонких ніжках.
Батьки в чорних мурах, вони так собі —
На тонких ніжках.

За вулицею вулиця, за людьми люди,
Чи тисячі, чи мільйони — не перелічиш.
А діти між ними, за вулицею вулиця —
Не перелічиш.

Ось жовтий будинок з хрестом для реклами
І сунуться тіни у пащу воріт.
І діти цікаві в кашкетиках сірих --
У пащу воріт.

Живосрібні очі бігають по стінах,
„Господи помилуй“ реве пузо - піп.
І діти сміються, для них це новина —
Реве піп.

У димах на стінах „святі“ бородаті,
Ілля громобієць і Микола сам.
Живосрібні очі раптом поважніють —
Дивно поважніють.

— Лук, лук Джан! ¹⁾ Чи бачиш?
І тут, як в нас в хаті
На стінах Ленін й Карл Маркс...
(Дрібні рученята скидають кашкети).

¹⁾ Дивись, дивись, Іване!

Ой повій, повій, та буйнесенький вітер
Із нашої України —
Та долинь - долинь нам до крови сили
В цій нашій — не нашій чужині.

Чорні міста, жовті міста,
А країна злата й див
Сумом - гнівом блудить - ходить
Стотисячний колектив.

Ходить - блудить розпачливо,
(Має прапор - траур серць).
— Безробіття! Безробіття!
Так холодне, як мервець.

Міцні руки просять муки
Для всіх м'язів і для криж.
— Чорне місто! Жовте місто!
Чому вперто так мовчиш?

Ходить - блудить розпачливо
Стотисячний колектив.
В гною розкоші регоче
Вся країна злата й див.

ТАМ СОНЦЕ, ТАМ!

Десь далеко
над синьо - чорною землею
тонесенькою смужкою
рожевіє смутно - радісно край - небо.

А над ним
злягло
нависло
навалилось

індиго темне важких хмар, —
пропалене уже промінням теплих зір...

Угорі
в безоднях блакитно - зелено - юних
зорі,
ворушаться, мов діти у блакитній річці,
підморгують
сміються...

Ясно: змова.

А тут —
тут поле,

вечір, коли хочете,
що запізнивсь таки добряче,
не хоче й якимось поспішає
через напружено - мовчазні лани,
наліті соками бунтарськими,
мов вим'я ситої корови молоком,
весни могутністю наліті вщерть.

Злегенька іноді дихне вітрець весняний —

істинно це подих уст усміхнено - рожево - ясних немовляти!

І ось отут - о між ланів, —

десь віддаль ліс! —

у полі

зігнулась - нахилилася на захід
неначе заклопотано туди теж дріботить
старенька вже верба.

Чи то - ж верба?

Так дбайливо вона розкинула гілля в небесний простір! —

й зависли в нім

заплутались у тім мережеві гілок густім
моргушки - сльози - зорі.

Вже смерклося! —

така старенька
 й лагідна
 така скорботна
 й добра.
 Чи то - ж верба?

... тонесенькою смужкою десь рожевіє...

О ні! Це, нене, ти
 самотня і скорботна
 між поночіючих ланів
 туди смерком весняним поспішаєш,
 де ген над синьо - чорною ріллею
 так великодньо червоніє.
 Тривога, сльози у очах: —
 „Чи не спізnilась?“

Вітер
 вітерець весняний —
 істинно це подих уст усміхнено - рожево - ясних немовляти!
 Іди, іди і не турбуйся! —
 вже гучно — Чуєш?! — Комінтерну 3 - го гуде та кличе дзвін: —
 „Мир воскрес!“
 Рожевіє смужечка тонесенька ген - ген
 на заході.
 Кривавиться вузенька смужка й меркне
 і золотавою і блідою пересувається вона
 злегесенька до сходу:
 там сонце,
 там.

ІВАН ШТОВИЧ

ІЗ ЕКСКУРСІЇ

... Про воду скінчили комплекса
(Десь грім — ще далеко — гремів)
І врешті — „товариш Олекса
Іванович! Гайда домів!“
То й гайда. Пішли... Заводу
Здалека: придем колись,
В Сельхоз мимохіть — і ходу!..
Ідем — за руки взялись..
Як враз — гроза нас застигла, —
Ех, буйна така, молода!
В канавках співала, бігла, —
Бігла, ридала вода.
Ми йшли й гукали: „Повстаньте!“,
Шуміли хмар прапори.
А я: розкуйся, титане,
Молот в руки бери.
Співав тут кожен... забава!..
Ритму додержував грім...
А дощ — теж де-що добавив
До комплексу: стільки налив!
А Галька: не вмієте бігати.
А я їй: а ну - ж, спіймай.
Спіймала — й при всіх — як вліпить
В уста мої мак!

АНТІН ПАВЛЮК

ВЕСНЯНЕ

I

Знов вітер весняний і сонце,
і чорні, радісні поля...
І знов екстаз і захват клониться:
— кохана моя земля!

Усі шляхи, усі комахи
і творчий захват, творчий труд...
і я у всьому: рідним пахом
і буйним поривом із пут.

І сонцем і життям: подвійно
міцний, налитий, повний вщерть.
— Я в далечінь дивлюсь спокійно:
там путь і міць моя...
... смерть.

II

І кожна мить і рух — весна!
повітря! — животворче сонце!
... Спиш. Ночі синя глибина
в твоє мале, низьке віконце.

Уже картопля й мак цвіте,
і десь у лузі, за городом,
як сонце, день новий росте,
росте і кличе...
... виходить.

І сходить ярина життя
і вітер піснею живою
її колише... —
Йди! Буття
Нове буття! Іди - ж, — новою!

ЗАПОВІТ

Життя і мужність. Як свята
їм творчий труд і болі — сном...
і дівчини, (як кров!) уста
і зоряне вино.

Пігмей і революціонер
і творчий гін і бунт.
Нам стати крицею тепер
— стомілійонням лун...

Біжить, жене годин потік.
Будую я. Горю. — Так будь.
Горіти — жить не довгий вік!
— бушує колективу путь!

Ох, — хочу жити я вогнем.
Згоріти у вогні!

Живий — щоб мужно був із днем,
а мертвий: — тіло в жар — теж в дні!

Хай смерть прийде і спинить час
Хай так! — Горів я день за днем,
і хочу я в останній раз
у світ — піти — вогнем!

ДІВЧИНА

Березка - дівчина у житі золотому...
хмарки лівиві, — як думки мої.
Кудись у холодок, все манять як додому,
від дня важкої, золотої колії.

Не котить вітер дня. Спинивсь, не ворухнеться,
В zenіті гусне спеки жовтий мед...

Коли - б не світ, — подумав - би: урветься,
урветься сонце, золотом впаде.

Тим жаром золотим залє, задушить
простір, мене, порожній, сонний шлях,
чи в блиску гніву громами заглушить
Берізку - дівчину у золотих житах.

ДОЩ

Повітря дзвінке і далеч прозора,
і небо синє, міцне шатро.
... І раптом тобі такеє горе!
і грім важко котить луни горою.

Все змовкло. Притихло. Не ворухнеться.
— Це - ж захват і щастя в бурі жить!..

Чекати, щось ось - ось почнеться
і юний, бадьорий дощ побіжить...

Б. ЮРКІВСЬКИЙ

НА РІЛЛІ

Коли летіли лелеки по синьому небі, білі хмари кублилися, ніби бавовна, в перервах між ними промініло сонце та вилискувалося на крилах лелек.

Старі летіли попереду, молоді, слабкі—позаду та курлюкали. Під хмарами слався степ голий, сумний, непривітний. Орали. З правого боку по ріллі йшло двісті пудів, дві парі круторогих, а з лівого біля шости.

Це був високий, ніби кедер рясногіллястий, парубок. Він хльоскав гарапником, та погукував на волів: „гей, гей, волики, гей“, а на кінці гону — „цоб, тпру, цоб - цоб, тпру, цоб, Сороко, куди, Чорноморець, що з тобою сталося, бий тебе лиха година?“ Старий прикажчик, колишній поміщицький, уже дивився в той бік. Побачивши, що воли не слухають погонича, почав кричати: „Чого став? Ну, чого став? Сукин син!“ і матерня лайка перекотилася через гони й торкнулася слуху погонича. Сумний парубок навіть і не глянув у бік прикажчика, захляв од голоду, мовчав, і тільки вдарив з усієї сили волів, а вони метнулися в бік аж рала вискочили з ріллі, а прикажчик, мов сич старий, голосом наче з пустої бочки, знов гукнув на погонича. Знову вилаяв його матерною лайкою й побіг до нього. „Що, розучився ледащо? А заломи, заломи які?“ Парубок ніби не чув, годі було йому повернутися й ледве, ледве махнути рукою на старого павука, як звали його орачі, й сліду - б не осталося від прикажчика. А той ненавидив їх за „руйнування“, за землю, що відібрали від нього і лаяв, але допоміг поставити плуга в ріллю та відійшов од нього. Парубок мовчав, голодне обличчя тоскно підвелось в небо й побачило лелек, простори синього неба й кубла білих хмар. „У вирій полетіли. Що за країна? Знають дорогу. Розшукали - ж її. Просто на Одес летять. Туди за море.“ І витягши рала, витряс землю та курай і бур'ян і погнав далі. „Гей, воли, волики, гей! Сороко, гей, Чорноморець!“

А старий надійшов до свого помічника, високого чоловіка, городянина, що вперше був у степу за своє життя і заскиглив: „Чого стоїте, хіба не бачите, вони - ж без вас не справляться, їх як і волів треба поганяти“. Городянин, ще молодий досить чоловік, блиснув очима й, ніби м'ячем, кинув у бік старого прикажчика: „лайте кого хочете, але не мене“. Вилаяв так гостро старого, що той вирячив очі, хотів ще щось сказати городянинові, але замовк. Одійшов од нього.

Помічник пішов доглядати плуги. Воли стояли нерухомо. „Чого стали?“ запитав орачів. А вони: „хіба такими плугами можна орати бур'ян? Плуги без полиць.“ „А чого дивились як запрягали воли?“ „Так це старий наказав.“ Помічник поблід, побіг до старого, ледве стримався, щоб не вдарити його, в ньому кипіло, як у казані окріп,

тільки стримано кинув: „Ви старий прикажчик, а ще даєте плуги без полиць! Сором!“ Той засмутивсь і спокійно відповів: „на межі ще є плуги, ось там. Виберіть які найліпші“,— й одвернувся від помічника. Знав, що зробив навмисне. Хотів довести нездатність помічника до роботи, але впіймався й тому мовчав. А той голодний, блідий ішов на межу вибрати плуги. Вибрав. Запрягли. Погнали... Воли знову стали, а погоничі крутили цигарки та байдуже дивилися круг себе.

Всім хотілося їсти. Хіба наїсися мамалигою без сала? Горло дере. Підійшов помічник. „Чого стали хлопці? Поганяйте“. Погоничі стояли нерухаючись, ніби нікого перед ними не було. „Гайда! гайда! Пішли! Пішли!“ Гукнув помічник. Знову хлопці байдуже дивилися втомленими очима. Розсердився той і гримнув на орачів, щиро розгніваним голосом. Завжди ласкавий з ними городянин став страшний. Голод хоч і виснажив його, але сили було ще доволі. Орачі здивовано глянули на нього й погнали воли. Привезли сніданок— суху без сала мамалигу, попоїли та знову за роботу.

Дівчата збирали курай, бур'ян і волочили. Деякі втомилися та полягали тут-же на ріллі. Старого не було. Городянин надійшов спонукувати їх. Став перед ними. „Чого стоїте?“ звернулися вони до нього усміхаючись. „Лягайте з нами, одпочинемо.“ І одна з них одсунулася від гарної рум'яної молодиці, вказуючи на місце біля себе. „Голод і така рум'яна, а губи глід, шипшина, що росте по балках. Дивно.“ Подумав він. А трохи згодом суворо: „вставайте, вставайте! Годі одпочивати! Вже скоро вечір“, сказав він і, наблизившись до молодиці, взяв її під руки й підняв легко як пир'їну, хлопнувши долонею трохи нижче стану. Та засміялася. „Це наш“, сказала дівчатам. Піднялася й решта дівчат і почала роботу. „Волочіння! Волочіння прибирайте!“ кричав городянин... Вечоріло. З моря подув вітер. Насунулись сірі хмари. Накрапав дощ. Стало вогко. Земля липнула до ніг і запахла. Ледве дихала, ніби сонна молодиця.

Розпрягли воли й погнали до хутору. Дівчата сіли на воза й теж за волами. „Де його переночувати?“ звернувся городянин до погонича. Чорт його знає?... „Як де?“ відповів той. „На хуторі, у стайні, на сїні. Візьмете яку-будь дівчину, хіба ніколи не спали з дівчатами?“ І хоч той ніколи не спав, але-ж відповів, що спав. Поїхали степом. Дівчата співали й неслося по степу, що

„Одна гора високая,
А другая низька,
Одна мила далекая,
А другая близька“.

Співала частина дівчат. Решта слухала, а як скінчили „А другая близька“ всі молодецьки крикнули:

„Джир, джир, над джирасом.
Ух! часом, барабасом,
А другая низька, джир!“

Голоси вдарили на „Ух“, і воно відскочило, понеслося через степ. Степ проковтнув це „ух“, викинув його в море на білобоку хвилю, на

її перлистий гребінь, а хвиля кинула його далі в безмежну туманну вічність. „Такі захлялі, а так добре співають“, думав городянин. „Ех, Україно, скільки в тебе снаги!“ Він глянув. Кругом сутіні нишпорили по степу, ніби привиди. А сіре небо нижче спускалося на землю. Десь шуміло море... Їхали не довго. Віз уїхав в хутір. Загавкали собаки. Зупинився перед стайнею. Всі встали весело, сміючись, ніби й не робили нічого, ніби не голодували. Було темно. Щось ремигало в середині. З покрівлі капало в бочку, що стояла під ринвою. Ввійшов і він. Сів на ясла й замислився, хоч нічого й не робив, але ж втомився, бо цілий день стояв. Пахло сіном. Деякі дівчата співали. Надїхали хлопці, стало веселіше. А він втомлений ліг на сіно і, як заснув, не чув... Було поночі. Прокинувся від холоду, напнув на себе своє легеньке пальто. Не гріло, але заснув і стало тепло, тепло, ніби хтось дихав на нього теплістю груби. Повернувся на другий бік. Протягнув праву руку й намацав щось м'яке, пружаве, яке хвилювалося під його рукою, так ніжно тремтючи... А вода капала з покрівлі, монотонно, одноманітно, холодно — сумно.

Ще ближче присунувся. Тепле дихання вдарило його обличчя, як торкнулося чийсь сочистих, як спіла мореля, губів. „Хто це?“ прошепотів він, мимоволі обнявши її сильніше й поцілував у уста. „Це я, Мотря, яку ви підняли під руки, так легко“, відповіла красуня, потім додала тихо, щоб сіно не чуло: „ви, мабуть, і вола піднімете?“. „Не наважувавсь ще.“ І Мотря обняла його своєю пухкою, теплою рукою, притулившись теплими пружавими грудями до його грудей. Пахучість свіжого, молодого жіночого тіла дратувала й розпалювала його, і вони обнявшись чули стукіт серць і теплість своїх ярих тіл. А вода капала з ринви в бочку так одноманітно, монотонно, так сумно - холодно.

Е. ВЕРХАРЕН

ВІТЕР

У листопадових степах
Сурмить ревучий рвійний вітер,
Сурмить і трубить у степах,
У сивих млах;
Себе шматує, трощить віти,
І поривом зриває дах, —
У сивих млах
Рвачкий, ревучий трубить вітер.

А над колодявем
Залізні цебра з корбами
Скригочуть;
По - над криницями
Скрипучі цебра з корбами
Скригочуть і риплять.

Ось вітер жовтий лист беріз
Навколо озера поніс.
Рвачкий, ревучий трубить вітер!
Це він зриває з верховіття
Подерте клоччя гнізд;
Мов рашпілем рипить
І хуртовинами сповитий,
Десь кригу вже кришить.
Всьому свій лютий заповіт
Рвачкий, ревучий трубить вітер!

І по всіх шпарах у кошарах,
Із позалатованих дір
Лопоче дроне клоччя,
Шиширхає папір. —
— Рвачкий, ревучий трубить вітер! —

На бурому горбі крилами
Махає, чорними, як жах,
Вітряк: чах - чах, чах - чах, чах - чах:
Повітря косить блискавками,
Він косить чорними крилами
Вітер,
Рвачкий, ревучий ріже вітер.

А круг покривлених дзвіниць
 Стулились купки хат старих,
 І кожна з них тремтить,
 Стара солома шелестить
 З-під стріх.
 Рвачкий, ревучий трубить вітер!
 Хрести маленьких цвинтарів,
 Мов постаті німих мерців,
 Летять, розвівши руки, ниць.
 Неначе зграї чорних птиць.

Рвачкий, ревучий трубить вітер,
 Вітер.
 Чи він зустрівся вам, веселий,
 На роздоріжжі ста доріг?
 Руйнуючи поля і села,
 Осінній вітер трубить в ріг!
 В цю ніч — хто бачив і хто чув? —
 Він з неба місяця шпурнув!
 Хати трухляві й цілий край
 Тоді появ одчай:
 Вони кричали, мов ті звірі,
 У вітровому вирі.

В дощах і млах,
 По листопадових степах,
 Рвачкий, ревучий трубить вітер...

З франц. переклав *О. Бургардт*

ІРИНА МАКЛЕОД

САМОТНІЙ ПЕС

Я лютий пес, забутий пес, самотній, гострорезбрий;
 Обдертий пес, упертий пес, полюю сам для себе.
 Скажений пес, шалений пес, овець лякаю риком,
 Я жирним душам сон псую — на місяць вию дико.

Я не лижу брудних чобіт, як ті болонки ласі,
 Як вірні пси, покірні пси за вижебране м'ясо.
 І не для мене теплий кут і миска повна страви,
 Лиш двері замкнені й стусан, каміння і ненависть.

І не для мене другі пси, що часом повз проходять —
 Хоч дехто біг моїм шляхом, — не приєднався жоден.
 Мені — самотній вічний гін, важкий, але найкращий,
 Шукання голод, дикі зорі й вітер непутящий.

Переклав з англійськ. *І. Кулик*

ОШЕР ШВАРЦМАН

МОЛОДІСТЬ ¹⁾

Молодість, молодість!
Ти як та хвиля прудка,
як сльоза ти і блиск і вся радість.
Ох яка - ж то яка
молода твоя радість!
Мов на весні берези сік —
і чистий він і в нім кора
(зате - ж з самого стовбура),
щей трохи так немов терпкий
(такий вже він).
Та пахне бруньок зéлен-клей
з-за гребель радість криком — гей,
і сонце й світ,
і я той світ...
Мені хоч голову розбий —
я молодий!

ВЕСНА

Виходжу сьогодні в оновлений день:
там тиск і дзелень —
то в м'якому небі
йде крига. —
З усюд, звідусень
женуться й болбочуть мужнії потоки
і нишпорять скрізь мов сліпії щенята
по вогкому чреву землі.
А десь там ген-ген
вся в сині, в думках
на варті вже хмара теплоно-добряча.
Коли-ж нічна приморозь зовсім минеться,
і небо тут стане чистіше і вище,
й покопано й чорно й рахмано в садках —
тоді вона йде на злотих лошаках.

¹⁾ ВІД ПЕРЕКЛАД. Ошер Шварцман — один із найкращих єврейських поетів — народився р. 1895 в місті Коростишеві на Київщині. Перші свої твори писав по-українському. В час імперіалістичної війни зазнав салдаччину, яка тяжко відбилася на його таланті. З революцією Ошер Шварцман відживає, друкуючи свої твори в Київській щоденній газеті „Фольксцайтунг“. На початку 1919 р. охотником вступив до Червоної Армії, а в-осени того-ж року убито його на Коростеньському фронті. Збірку поезій Шварцмана зібрали його друзі і видали в Культур-Лізі р. 1922. Ці переклади пороблено за допомогою Д. Фельдмана.

* * *

Цвіте прапорами...
Гарячії вигуки слави,
щасливая, радісна путь.

За лавами лави
все йдуть та й ідуть,
кричать з прапорами:
не будем рабами! —
Гарячії вигуки слави —
щасливая, радісна путь!

За лавами лави
все йдуть та й ідуть.
Вгадай у цім гамі
кого тут стрічають, а кого ведуть!

З єврейської перекл. П. Тичика

М. МОТУЗКА

До питання про „правомірність“ антантівської інтервенції 1918—20 р.р. з погляду буржуазного міжнародного права та її соціальну природу

„Не дуже розумна була -б та революційна партія, що не змогла -б виправдати кожне повстання принаймні такими гарними юридичними мотивами як Бісмарк — війну 1866 року“.

(Маркс, т. III, стор. 346).

Вийшовши наша радянська державність із суцільної смуги вогню та війн на просторій шлях мирного будівництва, поволі забуває минулі тяжкі дні. Та, на жаль, де далі розсувається ізоляційне кільце, яке відокремлює нас від іншого світу, то все більше й більше доводиться звертатися до минулої епохи боротьби за своє існування. Спочатку на Генуїській конференції, а потім на Гаазькій, нашим Радянським Республікам настирливо нагадували про те, як Російська революція розривала старі, царські, шахрайські умови, заодне подаючи рахунок на всі збитки, що їх мали закордонні капіталісти й банківські спекулянти в наслідок націоналізації їхніх підприємств та експропріації цінностей по банках. Складений експертами відповідний меморандум лише документально стверджував, куди сягають апетити притиснутих революцією капіталістів. Слідом за постановою Канської конференції, що накреслила основні умови до скликання Генуїської конференції, меморандум експертів ставить одверто питання про відтворення в Рад. країні тієї системи законів та судівництва, яка -б гарантувала й охороняла комерційні та інші угоди буржуазних держав. Іншими словами, капіталістичний світ, прагнучи задовольнити свої маєткові претензії, одночасно здійснює руку й на теперішню соціально-політичну систему. Така позиція буржуазно-капіталістичних держав цілком зрозуміла. Вона витікала з визнання, що за збитки несе відповідальність лише одна сторона— радянські республіки, без слів знімаючи, таким чином, усяку відповідальність з другої сторони— (Антанти, країн—інтервентів). Це ставило нашу радянську державність у досить двозначне становище. Як окрема, історично-нова система суспільних стосунків, що в корні несхожа на всі зразки системи капіталістично-буржуазного світу, Радянська державність уже в силу свого революційно-пролетарського ества не могла визнати за „непохитні“ головні підвалини буржуазного міжнародного права. Але, разом з тим, вона мусить

рахуватися з вимогами ворожого оточення, що мовляв спираються на міжнародно-правні зобов'язання й почуття справедливості. Отже, радянська державність змушена була, щоб довести „несправедливість“, — просто кажучи — грабіжницький характер цих вимог, — заговорити знайомою, загальновизнаною мовою дипломатів та міжнародників - юристів Заходу, — ц. - т. апелювати, як до арбітру в цій справі, до буржуазного міжнародного права. Отже, в своєму меморандумі 20 квітня 1922 року об'єднана делегація Радянських Республік, віддаючи чимало місця визначенню юридичної відповідальності Радянських Республік у всіх своїх вимогах, додає до меморандуму думки в цій справі спеціалістів міжнародного права (Мартене, Кальво т. ин.), а разом з тим і офіційні повідомлення відповідальних політичних діячів з країн - кредиторів.

А що схиєречки про відповідальність держав, які підтримували громадянську війну проти Радянської Росії, ще не зліквідовані історією — і тепер ще точаться балачки про це в Парижі — то справа про відповідальність Антанти за втручання в наші справи й за старі царські зобов'язання, як формальний привід до цієї інтервенції, аж ніяк не втрачає своєї гостроти й актуальності.

Зі свого боку, вважаємо за потрібне нагадати, що, розв'язуючи справу про відповідальність, ми будемо користуватися переважно свідченнями буржуазних юристів - міжнародників. Але це не значить, що ми хочемо втиснути всю нашу революційну історію в рамки пристойного, буржуазно-подібного права. Абсолютно ні! Ми добре знаємо ціну формально-юридичній оболонці, цьому фіговому листкові, що захоче під собою справжні „діла“ імперіялістичних держав, щоб хоч на хвилину поняти віри фразам про „правомірність“ чи „неправомірність“ тих або інших політичних актів. Але цим шляхом, нам здається, найяскравіше можна підкреслити всю неспроможність юридичних доказів у виправданні інтервенціоністської політики антантівських країн.

І ще одно застереження. Для правильної постановки питання про істоту й характер антантівської інтервенції в наші справи, доцільно буде подати насамперед загально-методичні зауваження, визначити точку погляду, з якою лише й можна розглядати дану конкретну проблему, інакше кажучи, поставити питання на ноги, буржуазні - бо правознавці ставлять його на голову.

I

Проблема, яку ми збираємося розглядати, досить складна. Складність пояснюється, насамперед, тим, що в догматиці міжнародного права нема єдиної думки про правну присутність інституту інтервенцій. Та чи й існує самий інститут інтервенцій, як такий? Чи питання про інтервенцію підлягає компетенції права? Чи розв'язання його в кожному окремому випадкові не залежить від конкретних умов, вимог політичного моменту? і т. д. і т. н.

Нам відома з літератури низка імен спеціалістів, для яких сумнівне само існування і саме — як принцип, науки про втручання.

Шатобріян, колишній міністр закордонних справ у Франції епохи легітимізму; висловився в палаті одного разу так: „Питання про втручання, що обговорюється тепер із таким запалом... само в собі немає значіння. В політиці певних принципів немає: держава втручається або не втручається в чужі справи залежно від своїх потреб“. Цієї-ж думки дотримується американський автор Вітон, німецький — Хагерн.

Не розв'язуючи наперед справи про характер та конкретний зміст інтервенції в ту чи іншу історичну епоху, ми, проте, можемо загалом погодитися з Шатобріяновим міркуванням про джерело, відкіль має початок інтервенція („держава втручається або не втручається в чужі справи залежно від своїх потреб“). Для нас буде цілком своєчасно зазначити, що таке розуміння інтервенційної проблеми було за провідне для політики й дипломатки в найрізноманітніших історичних умовах.

Наведені думки державних діячів та міжнародників — правознавців епохи легітимізму й наступного за ним періоду не дають можливості викрити присутність інституту інтервенції¹⁾. Не поділяючи юридичного фетишизму, ми — оскільки наше завдання є виявити „юридичний“ зміст інституту — на жаль, змушені констатувати неможливість точного розмежування царини „права“ від „політики“ (політики, як її розуміють догматики міжнародного права) у вищезгаданім трактуванні справи про втручання. Але у зовнішньо-незграбній формі (Шатобріян) тут висловлено по суті вірну думку. Ті, що „заперечують“ інтервенцію, як принцип, мовою своєї епохи, без жодних юридичних прикрас висловили думку загалом правдиву й для нашого часу! Інтервенція є не що інше, як одна з форм боротьби пануючих соціальних груп за свої інтереси, але на ширшій (світової, зовнішній) арені.]

Не полегшувало розуміння давої проблеми для догматики міжнародного права й те поплутання в поняттях (принаймні, не досить чітко розмежування) інтервенції, війни, посередництва і т. и., що поділяється багатьма юристами-міжнародниками. Характерно, що навіть учені, які намагаються юридично розмежувати, такі поняття, як інтервенція, війна й посередництво, на ділі фактом такого розмежування лише сприяють подальшій плутанині. Головна ознака цього розмежування в поняттях війни та інтервенції, приміром, за поглядами таких учених, як Блунчлі, Бернер, Камаровський є підстава, привід, що викликають собою ту чи іншу дію. Правомірність війни, з погляду сучасного (буржуазного) права, для держави обумовлюється неодмінністю обстоювати своє право, а не інтерес, коли якась інша держава його порушить. А втручання, виникає, мовляв, не у випадкові правопорушення (тоді виникає законний привід до війни), а коли є бажання поширити свої інтереси, збільшити свій політичний вплив та з инш. міркувань. (В дужках скажемо, що навіть таке пояснення корнів інтервенції далеке від загального тлумачення всіх актів та інститутів почуттям справедливості і т. и.).

¹⁾ Не вкладаючи в термін „інтервенція“ юридичного змісту, ми, проте, через необхідність мусимо користуватися ним, як суто умовним поняттям.

Г Таке розмежування цілком безпідставне. Припускають за справжній факт, ніби-то війна завжди виникає там, де топчеться чиясь священне, непорушне право. Війни виникають і точиться їх, мовляв, іменем вищого почуття, зневаженої справедливості. Хижацькі інтереси, гонитва за все новими й новими ділянками економічного й політичного панування (захоплення ринків, грабування колоній і т. и.) — цей єдиний матеріальний субстрат всіх війн, що будь коли виникали в історії людського суспільства, — все це стосувалось, на думку буржуазних теоретиків міжнародного права, лише до поняття інтервенції, не зачіпаючи абсолютно війни — акта, повитого серпанком безкорисливості й високої місії (звільнити одновірців з-під гніту поган, боротьба за цивілізацію і т. и.). Право, порушення якого дає законний привід до війни, в такому тлумаченні абсолютно губить жодний матеріальний зміст. А ми звикли думати, що право має своїм завданням обстоювати інтереси й обслуговувати їх.

По-за принципово-юридичною безпідставністю такого різкого розмежування понять, слід підкреслити одну характерну особливість, яку дає нам життя, і що в значній мірі зменшує вартість такого quasi-юридичного розмежування. У дійсному житті часто втручання переходило в війну і навпаки — війна в інтервенцію. Приміром, коли якась країна, проводячи інтервенцію, зустрічає збройний опір, — ця інтервенція повертається на звичайну війну (інтервенція європейських держав під командуванням Вальдерзее підчас боксерського руху в Китаї 1900 р.). А як, почавши війну, не зустрічають одсічи, то війна перероджується на типову інтервенцію (участь Румунії в 2-й Балканській війні 1913 р., коли Болгарія не чинила опору). Досить важко було-б визначити, де кінчається інтервенція — як її розуміє буржуазно-міжнародне право — й починається війна в останній інтервенції капіталістичних держав у наші справи (1918—20 р.р.).

Ще один приклад quasi-юридичного розмежування понять, щоб показати оскільки невірна й даремна юридично-догматична постанова питання про втручання. Ми маємо на увазі спроби відмежувати авторитарне втручання від звичайних „дружніх вказівок“, „порад“ і т. и. Доктрина буржуазного міжнародного права ласкаво дозволяє всі такі „вказівки“ та „поради“, протиставляючи їх авторитарним втручанням — що мають в собі елемент примусу. Проте, історія розповідає нам такі факти, як втручання Франції, Росії та Німеччини в Японські взаємини 1895 року, приbrane в форму „дружньої поради“, в наслідок чого Японія примушена була зректися своїх досягнень у війні з Китаєм. А як-би Японія не послухалась, так ця „дружня порада“ обернулась-би на звичайне втручання, а можливо й на війну. Бо коли міжнародне право дозволяє „дружні поради“, то логічно міркуючи, дозволяється вживати заходів, що гарантували-б виконання цих „дружніх порад“, цеб-то не забороняється право на війну, як „порад“ не приймають. І тут, спостерігаючи, як поняття війни цілком покриває собою поняття інтервенції, ми мусимо прийти до того-ж несприятливого для юристів-догматиків висновку.

Після всього сказаного, нам буде цілком зрозуміло твердження американського міжнародника Лавренса, що так висловлюється з приводу розглядової проблеми: „У всьому міжнародному праві

небагато знайдеться таких важких і недостатно розв'язаних справ, як ті, що стосуються до проблеми легальності інтервенції“...

Проблема ще важча для спокійної юридичної аналізи, бо під зовнішньою „юридичною“ оболонкою теорії втручання вирує, кипить море соціальних та політичних пристрастей, ворожих інтересів. Тут, як протє й кожній иншій ділянці буржуазного міжнародного права, надто виступає роля „політики“. Або краще, саме тут вона й виступає як найвиразніше й яскравіше. Бо втручання, його матеріальний зміст — це аргумент сили, а не права — найсолідніший, з поміж досі відомих в історії розвитку суспільних відносин. Коли вірно, що сила, як каже Маркс, відіграє ролю баби - повитухи при народженні нових суспільних форм, то не менше вірно й те, що інтервенція має, принаймні в попередній історії, зовсім инше завдання. Взята за „юридичний“ принцип класами, що вже історично скінчили своє життя, вона зробилася зручне знаряддя, щоб знищувати паростки нових суспільних форм. Реакційні суспільно - політичні системи на минулому історичному шляхові завжди довше жили, через інтервенцію, як принципи політичної дії. І в цьому її глибока реакційна роля ⁴⁾.

Ми маємо багатющій матеріал з історії інтервенції, що в достатній мірі дає нам уявлення про присутність, соціальний зміст та корні інтервенції.

Розгляньмо принципи легітимізму, що зробив свою епоху в історії міжнародних стосунків. Це був період, коли в Європі, яка доживала свої останні феодальні дні, почався зріст революційно - буржуазних рухів, по - перше, і кристалізування національно - капіталістичних державних організмів, по - друге. Старому монархічно - абсолютистському ладові доводилось займати оборончу позицію, „охороняти себе від революційних заворушень. „І цілою низкою конгресів (в Ахені — 1818 р., Троппау — 1820 р., Лайбасі — 1821 р. та Вероні — 1822 р.) виробляються підвалини організації „Священного Союзу“ („Центархії“). Ця найреакційніша міждержавна установа великих держав утворювала нове „публічне право“, що визнавало за абсолютно - непохитну та єдино - законну форму державного ладу — монархію. Керівниця колегія 5 - ти великих держав у особі Меттерніха (обіжн. нота 12 травня 1821 р.) формулювала свої погляди в таких словах: „Корисні або неодмінні зміни в законодавстві та в керуванні державою повинні виходити лише з доброї волі й обміркованої, розумної ініціативи тих, на кого бог поклав відповідальність за їх владу... Проїняті свідомістю цієї одвідчної істини, царі без вагання... оголосили, що поважаючи права й незалежність кожної законної влади, вони вважають за юридично - нікчемну й противну принципам, на яких базується європейське публічне право, будь - яку реформу, що переводиться революційно, за допомогою одвертої сили“. Не будемо обмірковувати, як дивно звучить посилення на юридичну, мовляв, нікчемність тих чи інших революційних переворотів в устах 5 - ти найсильніших світових держав, які, власне кажучи, тримають в своїх руках долю на інших членів міжнародного єднання, що є у п е р е ч и т ь б у д ь - я к о м у

⁴⁾ Ми не кажемо тут про соціальну ролю втручання з метою революції, що безсумнівно має глибоко - прогресивне завдання.

и праву. Ми лише зазначаємо, що тогу доглядачів чистоти „міжнародного права“ одягли на себе не юристи й учені, а політики й дипломати — представники пануючих класів. Воно й зрозуміло. Абсолютистсько-феодалні пута проржавіли наскрізь, на зміну феодалному панству неминуче мусить прийти буржуазія. Треба було надати певної „юридичної“ форми своїй політиці в справі боротьби з новими наростками суспільних взаємин. Соціально-політичне життя тієї епохи, само сприяло розвитку легітимізму серед класів, що йшли на зміну. Вибухають національно-визвольні революційні рухи спочатку в Неаполі й П'ємонті (1821 р.) а ще раніше (1820 р.) — революція в Іспанії.

Налякані недалекими соціальними бурями, держави-монархії ще 1815 року з'їхались у Парижі й підписали угоду, найважливіші пункти якої підтримували існування „Священного Союзу“. Центральна думка цієї угоди („Акт Священного Союзу“) полягала в тому, що союзні монархії обіцялися допомагати одна одній „скрізь і при всяких обставинах“. Отже, було встановлено взаємну гарантію необмежених монархів проти будь-яких революційних рухів, де-б вони не виникали (чи в своїй країні чи в чужій). На загальному ґрунті проголошених „Актом Священного Союзу“ принципів, провадилась подальша „праця“ конгресів легітимістського періоду. Приміром, в обіжній депеші трьох союзних держав до їх уповноважених при німецькому та північних дворах 8/хп ми знаходимо ту мету, до якої прагнуть союзні держави. Запевняючи весь світ про відсутність будь-яких завоювничих намірів, а також намагання обмежити незалежність інших держав у їх внутрішньому управлінні, держави заявляють, що вони не робитимуть перешкод до „розумних поліпшень“, як що вони провадяться вільно й у згоді з справжніми інтересами народів. Проте, вони категорично зазначають про своє бажання зберегти й підтримати мир, звільнити Європу від гніту революцій і відвернути або зменшити ті біди, які витікають з порушення всіх підвалин моральності й порядку. Як можна погодити заповнення про відсутність намірів обмежити незалежність народів з такою одвертою заявою про втручання в їхні внутрішні справи, говорити не будемо.

Так утворювалися підвалини нової системи міжнародних правних взаємин. Так складався режим, що виключав з числа суб'єктів міжнародно-правного єднання ті державні організми, що виникли в наслідок великих соціальних рухів. Досить було виникнути державному організмові або урядові під знаком революції, як набирав чинності „Акт Священного Союзу“, що з'обов'язував спільників до спільного втручання з метою „відновлення порядку“. Саме згідно з цими постановами й втручалися держави в справи Неаполя, Іспанії та П'ємонту.

Отже, „Священий Союз“ сам себе обрав на суддю в галузі міждержавних взаємин, самовільно привласнивши собі прерогативи найвищої судової інстанції в житті народів. „Охоронна система“, взявши собі за принцип втручатися в чужі справи з метою придушення революцій, була на деякий час міцна комбінація, клинок, скерований у серце народньо-революційних та ліберальних рухів. Сама назва, з якою система легітимізму ввійшла в історію („Охоронна“), як най-

рельєфніше викриває присутність інтервенцій, її історичну роль. Класи організовані в державні одиниці стоять за втручання або невтручання, головним чином, залежно від свого історичного віку. Історично-спорохнілі класи при наявності молодих соціальних шарів, що йдуть їм на зміну („революції“, „перевороти“), змушені користуватися збройною інтервенцією, як найкращим засобом врятуватися від загибелі. Молоді класи, що не вичерпали своєї історично-прогресивної ролі, виступають, як прибічники політики невтручання. І цілком зрозуміло, чому саме інтервенція, як певний юридичний догмат, набирає подвійно реакційної ролі, ролі вставленої в колесо історії палки.

Політика інтервенції повинна була, проте, дістати пристойну, „юридичну“ санкцію. Метерніх — політик, Метерніх — приводець і один з найталановитіших виразників „Охоронної системи“ — мусив знайти собі професора права, що зумів-би огорнути абсолютистський кістяк соціально-політичної системи, яка вже відживає в пристойний „юридичний“ одяг; за такого і був Каміту. В своїй монографії, присвяченій питанню про законність втручання Європейських держав у внутрішні справи своїх сусідів, Каміту за головну тезу висуває гадку, що справа державної конституції належить компетенції не самого тільки державного права. Конституції можуть стати в колізію зі внутрішньо-державним ладом інших держав. В цьому розумінні, питання про конституцію виходить далеко за межі державного організму окремої країни. Інакше кажучи, воно може порушити „політичну рівновагу“ в міжнародній спільноті. Таке надзвичайно-широко поставлене питання про внутрішню-державну конституцію дає право Камітуеві зробити дальший, логічно-зрозумілий крок: втручання в внутрішні справи держав стає принципом поведінки, адже - ж бо кожна держава має свою конституцію.

Таким чином, розгортається широкий, несяжний простір для політики, для дипломатії, для гри інтересів чого так уникають буржуазні юристи, пояснюючи пружини міжнародного правового єднання, але не для права (як його розуміють представники буржуазної науки).

Епоха імперіалізму та пролетарських революцій становить собою в історії міжнародних зносин такий момент, коли підвалини єднання — при формально-проголошуваних основах рівності та взаємності сторін — перетворюється на принцип інтервенції, насильства. Метерніх не утрудняв себе надто хитрими „юридичними“ мудруваннями, щоб надати правової санкції засобом придушити революції і просто проголошував усі революції незаконними. Але в нашу епоху, коли робітничі класи являють собою, хоч не хоче того буржуазія, грізну силу, яку при вельому бажанні не скинеш з історичної рахівниці, — такого одвертого проголошення боротьби з численними пролетарськими революціями вже ми не зустрічаємо. В сучасній буржуазній науці міжнародного права панує фраза про невтручання, але тільки фраза.

Відповідно цьому змінюється й межі „охорони“: в епоху легітимізму оголошувався за незаконний, противний тодішньому порядку, кожен хоч трохи ліберальний рух, а мета була — зберегти нічим необмежені абсолютні монархії; за нашої епохи увагу зосереджено не на формальному складові уряду (він здебільшого конструюється

тепер при неодмінній участі соціалістів правого толку, а щоб зберегти недоторканість самих підвалин буржуазно-капіталістичного панування. А охоронний характер інтервенцій нашої епохи теж не підлягає сумніву. Він виступає не менш яскраво, як і в Акті Священного Союзу¹⁾. Ліга Націй утворена з метою „виконувати постанови міжнародного права“ та „забезпечити панування справедливості“ в пункті 11-му свого статуту недвозначно заявляє про таку охорончу, контр-революційну мету: „Оголошується, що кожна війна або загроза війни, незалежно від того, чи вона безпосередньо скерована проти якогось члена Ліги чи ні, — вона торкається інтересів ліги в цілому, і що остання мусить вжити справжніх заходів для охорони загального миру“ (курсив наш. М. М.). Так само, вона мусить звертати увагу на „кожну шкідливу обставину, що загрожує надалі порушити мир або добру згоду між націями, від яких залежить мир“. А в ст. 16-й буржуазно-капіталістичний світ починає згадувати про ті конкретні заходи („справжні заходи“), що повинні гарантувати капіталістичну систему від небажаних революційних казусів. Ці заходи полягають от у чому: розрив будь-яких торговельних та фінансових взаємин з боку членів Ліги Націй з „порушником умови“, спільний виступ всіх членів Ліги на пайкових умовах своїми збройними (морськими, сухопутними, повітряними) силами проти „порушника“.

— „Вони (члени Ліги. М. М.) взаємно підтримуватимуть одне одного в боротьбі проти заходів, що їх уживатиме порушник проти когось з них. Вони вживатимуть неодмінних заходів, щоб полегшити прохід через їхню територію військових сил кожного члена Ліги, який братиме участь у загальному виступі організованому з метою примусити поважати встановлені Лігою з'обов'язання“ (курсив наш. М. М.). Підкреслена частина статті 16-ї умови про організацію Ліги дає найкраще пояснення до Антантівських інтервенцій у нашій справі. Польща, Південна частина Союзу (Україна) за часів Денікинщини та Врангелівщини, далі Сибір за часів Колчаківщини були фактично той засіб, що полегшував боротьбу проти „порушників“ (Радянського Союзу), про що так недвозначно говорить стаття 16-а.

За чудовий доказ цьому служать офіційна заява найголовніших членів Ліги Націй про спільний виступ проти Радянських Республік, як що остання не припинить свого наступу на Варшаву і не почне мирних переговорів з Польщею, (починають функціонувати взаємно-зобов'язальні статті умови про організацію Ліги Націй)²⁾.

¹⁾ Ми не хочемо, проте, ігнорувати тієї обставини, що головна підвалина організ. Л. Н. це — загальне побоювання реваншу з боку Німеччини, яким були охоплені головні фундатори Ліги, бажання стабілізувати післявійськовий капіталізм та инш.

²⁾ Нота Англії 11/уи 1920 року, що містить в собі загрозу виступу Ліги Націй на випадок невідписання миру з Польщею, а 17/уи того-ж року Англійська флота демонструє в Балтійських водах всю серйозність своєї заяви. Повторна нота Англії 17/уи 20 р. витримана в тому-ж дусі, як і нота 20/уи та 3/уи того-ж року. Така-ж заява Ллойд-Джоржа Каменеву (представникові нашої делегації в Лондоні), що як наступ на Польщу не буде припинено, і не почнуться мирні переговори, — союзна флота буде змушена розпочати операції проти рад. республік.

Але вже просто пікантне є в устах фундаторів Ліги Націй, яка збирається гостро виконувати постанови міжнародного права, що обумовлюють розвиток співробітництва націй, таке зауваження: „все сказане в статті 16-й безумовно обов'язкове для всіх держав... незалежно від того чи вони члени Ліги чи — ні (курсив наш. М. М.).

Буржуазне міжнародне право вважає, що юридична зобов'язаність суб'єктів міжнародноправних взаємин настає лише в силу умов, конвенцій то-що. Це можливе лише на підставі рівної участі сторін, а не в наслідок безпорадного становища перед озброєним до зубів, організованим (в Лігу Націй) ворогом, що зброєю диктує свою волю останнім суб'єктам міжнародноправних взаємин і нічим не зв'язує своєї волі.

Для нас, вільних від гріха юридичного фетишизму, все це ясно й без слів. Але ми вважаємо за потрібне спинитися на ньому, щоб підкреслити те спільне, що зв'язує Священий Союз епохи легітимізму з Лігою Націй епохи пролетарських революцій. Актом Священного Союзу абсолютно-феодалні монархії оголошували себе за найвище судище у міжнародних взаєминах, перекроюючи невгодні їм конституції інших держав у своїх інтересах, і в цьому розумінні утворювали нове „публічне право“. Так само умовою Ліги Націй капіталістичний світ, знищивши територіально-державні кордони, стає чимсь на зразок найвищого арбітражного суду, що його постановлено над усім світом. Вона утворює власне публічне право, як у свій час його утворював Священий Союз.

Священий Союз 100 років тому намагався врятувати від загибелі вже засуджений до смерті соціально-політичний лад, утворивши так звану „охорончу систему“. Ця охоронча система відходить на задній план за епохи зросту національно-капіталістичних організмів, але, *mutatis mutandis*, відроджується в епоху загнивання капіталізму в формі Ліги Націй. Це — безсумнівно спільна ознака цих двох типів організацій міждержавних об'єднань. Розрізняються вони епохами, історичною ролюю клас в ці епохи: Священий Союз мав своїм завданням охороняти напівмертвий феодально-абсолютний лад від революційної буржуазії. Ліга Націй історично виникає на тій ступні капіталістичного розвитку, коли в браму капіталістичних твердинь починають стукати пролетарські революції. Ліга Націй — „охорончик“, жандар капіталістичної системи, і щоб виконати свою „історичну місію“ вона не потребує в точному юридичному розмежуванні війни, інтервенції й т. п. Редакцію 10-ої статті умови Ліги Націй витримано саме в такому дусі. Вона туманна й припускає широкі тлумачення, широкі остілки, як це вигідно законодавцям Ліги. „У випадкові нападів, загроз або небезпеки нападів — читаємо в 10 статті — Рада визначає засоби (які не зазначено. М. М.) потрібні для виконання цього зобов'язання“. Для неї важно одне — задушити революцію, бо остання скрізь і завжди має неприємну властивість — поширюватися. Щоб надіти маску правомірності на ті чи інші акти скеровані на задушення революцій, оповити їх серпанком боротьби за справедливість, за цивілізацію та інше, чим задурюють народи, — для цього знайдуться свої „свійські“ юристи.

Отже, потрібність в такій ніби-то юридичній аналізі еств. інтервенції для правильного розуміння проблеми досить сумнівна. Ця аналіза полягає в пильному відмежуванні інтервенції від інших близьких до неї понять, а також — в тенденції виволокти її з історичної арени, щоб після подати її, як живий образ справедливості, цієї, мовляв, одвічної ідеї, що заложена в самій природі цивілізованих країн — інтервентів. Проте, буржуазні історики мають рацію, називаючи „ідею справедливості“ „вічною“ й „абсолютною“, бо вона завжди, незмінно у всі історичні часи грала роль покривала для одверто-грабіжницької політики пануючих класів. Через кримжацькі походи до рицарських війн, від цих останніх до імперіялістичних війн ця „ідея справедливості“ мала одно завдання: задурювати голови багато мільйонним поневоленим масам. А за справжній ключ до зрозуміння правових інститутів може бути лише економічна та соціальна структура епохи й лише вона одна. Ігнорування цього стало згубне для науки буржуазного права. Їй не судилося збагнути скороминучого, мінливого характеру даного інституту, його історичної зумовленості. Приступаючи до аналізу інтервенційної проблеми не з того боку, буржуазне міжнародне право взялося за дуже поважну, але практично малокорисну роботу — розмежувати „юридично“ інтервенцію від близьких до неї понять. Але буржуазні вчені не зважили, що життя не проводить такої диференціації, ігноруючи той факт, що „юридичні поняття“, як каже С. Жеваго, мусять бути не безпідставна вигадка дослідника, а наукова абстракція від даних конкретної дійсності. „Юридичні норми“ позитивного права так само мусять бути придатні для регулювання взаємин дійсного життя, а не являти собою результат безпідставної вигадливості й безцільної гри фантазії в законодавця...

Піди иншим шляхом — наука міжнароднього буржуазного права неодмінно виявила-б, що інтервенція не що инше, як модифіковане, відповідно до міжнародніх взаємин, знаряддя класової боротьби на ширшій (зовнішній) арені.

II

В своїому розвитку інтервенційна політика Антанти пройшла певний шлях. В наше завдання не входить дати історичний нарис Антантівської інтервенції; ми лише відзначимо якусь кривулястість в її розвитку. За вихідний пункт її була „дружня допомога“ „країні-спільниці“. Спочатку мова йшла тільки про охорону військових та союзницьких запасів, що були в Росії, про неодмінність паралізувати Німецьку загрозу на Мурмані, запобігти збиранню в Сибіру озброєних з ніг до голови військових-бранців німців та австрійців, допомогти чехо-словакам дістатися Владивостоку, щоб відтіля переїхати до-дому, і т. в. і т. в.

Минув, проте, якийсь час і від всіх цих офіційних заяв про „дружні“ мотиви не лишилося нічого, що бодай до певної міри виправдувало ту політику інтервенції, яка принесла нашій країні стільки лиха й руїни. Міцний німецький мілітаризм скоро потерпів поразку, скупчення озброєних військових-бранців німців та австрійців, навіть

за свідомством кореспондентів з країн-інтервентів, була злісна провокація імперіялістичних бірж: чехо-словаки давно вже повернули свій маршрут з Владивостока на Волгу та Москву, одержавши ці цінні для нас признання від Антанти, що чехо-словацькі частини — то один із загонів союзницької армії¹⁾. Одне по одному падали покривала, що ховали справжні наміри Антанти. За шумгаласом різноманітних декларацій та запевнень про відсутність будь-яких ворожих до Рад намірів²⁾ виявлялося день-у-день справжнє обличчя „союзницької допомоги“. Користуючися зі свого становища, дипломатичні представники Антанти за вказівками своїх урядів організують змови проти встановленого й зафіксованого конституцією правопорядку. Ярославське повстання, роля Локкарта й Нуланса в організації контр-революційних сил в країні, розстріл союзницькими десантами радянських робітників при Мурманських операціях, недвозначна підтримка ворогів радянської влади — чехо-словаків, а також матеріальна й військова підтримка контр-революційних урядів, що виникали на терені радянських республік (Колчак, Денікин та инш.), безпосередня організація силами інтервентів контр-революційних урядів (північний та північно-західний уряд) і багато иншого — всі ці факти переконують найлояльніших до Антанти, що справжній мотив втручання — було повалення радянської влади, використовуючи контр-революційні сили, які були в радянських країнах (білогвардійські організації, чехо-словаки). Що ці наміри були далеко не такі дружні — в цьому нас переконує, по-за самою історією інтервенції, офіційний протест т. Чичерина 28/VI-1918 р., висловлений з приводу операцій англійських військ на Мурманському узбережжі. Здається, ніби-то ніякого запрошення втручатися в наші справи з боку єдиного, законного й фактично стоявшого тоді біля державної влади уряду до союзників не було. Що-ж спонукало Антанту до повалення радянської системи? Мотиви до інтервенції можна поділити на 3 групи: 1) більшовики порушили військову умову (зокрема, серпневу 1914 р. угоду між союзниками), сепаратно вийшли з війни, заподіявши тим самим непоправний удар союзницькій справі, дезорганізували російську армію й тим самим позбавили її можливості допомогти союзникам; 2) більшовизм не визнав умов, складених „російським народом“, зобов'язання, що лежать на ньому (сюди належать: збитки від експропріяції банків та акціонерних компаній, націоналізації промисловости, від невизнання боргів та зобов'язань, складених царським урядом і т. и.), та 3) більшовицький уряд — „купка узурпаторів“, а то й просто — „німецьких шпійонів“, які виступають ім'ям народу й сіють хаос та анархію. Інтереси російського народу вимагають інтервенції.

Отже, без слів зрозуміло, що єдиний можливий програм поведінки з такими злочинцями, порушниками „всього святого“ в міжнародних зносинах, може бути — впровадження „порядку“, боротьба з „анархією“ та „смутою“, заспокоєння країни, або простіше — задушення революції, реставрація старої соціально політичної системи.

¹⁾ Див. протоколи Вашингтонської конференції.

²⁾ Офіційна заява Вашингтонського уряду 3 серпня 1918 року. Заява японського уряду 2 серпня 1918 року.

Така справжня причина Антантовської інтервенції. / Так — свідчить француз Руж'є — було й на всьому історичному шляху. „Повстання, державні перевороти, громадянські війни — були причина або привід майже всіх зареєстрованих історією втручань“.

Не зупиняючись тут на силі правової аргументації інтервентів на захист своїх вчинків, ми спробуємо послатися на свідоцтва визаних в літературі авторитетів буржуазно-міжнародного права. Чи не суперечить політика втручання доктрині буржуазного права, що бере за головні засади у взаєминах між державами принцип незалежності й рівності держав? Чи не буде в цьому розумінні втручання якоїсь держави в справі іншої — з будь-яких причин акт проти-правний? Біньон відповідає на це запитання позитивно. Політика інтервенції, на його думку, сама в собі й загалом злочинна, злочинна тому, що заперечує обидва ці принципи, а значить, і відкидає саму ідею права міжнародного життя. Бо з того часу, як Боден уперше показав на незалежність, зверхність („суверенність“) державної влади, поняття про суверенітет в буржуазній науці державного права набирає великого значіння, пояснюючи характер взаємин між окремими, незалежними державами. В такому самому дусі висловлюється на це питання й Ваттель. Якщо суверенітет, на думку буржуазної науки державного права (Г. Єллінек), є така властивість держави, коли воно звязане лише своєю волею, то — зрозуміло, що інтервенція, найбрутальніше порушуючи суверенітет, як незайманий юридичний принцип у взаєминах держав між собою, тим самим є акт протиправний, вияв сваволі¹⁾.

Ніяк не зменшується неправомірність інтервенції, коли суверенітет порушується частково (одірвана частина території, утворені околичні уряди й т. и.), хоч центральна влада лишається непорушна. Факт безумовного порушення суверенітету буде і в цьому випадкові, бо головна ознака й властивість суверенітету, це його неподільність (Єллінек). Не може бути й мови про якийсь частковий, половинний суверенітет. Отже, інтервенція, що має за свій наслідок розподіл суверенних прав, є акт абсолютно неправомірний, який цілком розриває правовий звязок у міждержавних взаєминах.

Чи мала-б інтервенція законність в тому випадкові, коли режим втручання вживається проти країни, де відбулася революція? Безумовно — ні. Право перекроювати конституцію — то внутрішня справа кожної держави. „Революція — каже Камарівський — є завжди внутрішній процес в житті держави, і коли інші держави придушують його силою, так вони очевидно порушують принципи не самого лише права, а й розсудливої політики. В основному того-ж самого погляду додержується й Біньон. Торкаючись втручання в справі революційного Неаполю з боку Священного Союзу й засуджуючи його, він висловлює думку, що інтервенцію не можна виправдати ні з погляду юридичного, ні з політичного. З юридичного погляду тому, що вона порушує незаймане право держави на незалежність у взаєминах

¹⁾ Ту-ж думку висловлює нім. К. Strupp в своїй книзі „Grundzüge des positiven Völkerrechts“ (1922). На думку його, акт інтервенції завжди є актом протиправним („völkerrechtswidrig“) — S. 61. Цікаво також, що, на думку Ullmann'a („Völkerrecht“ — 1908) при непроханій інтервенції „не може бути й мови про право“ (S. 459).

з іншими державами, — ніхто не дав права державі інтервентові „чинити суд“ над політичним життям вишого; з політичного погляду — тому, що примусове придушення рев. рухів, що мають під собою певний ґрунт, не зміцнює соціально-політичну систему держави — інтервента, а тільки знесилює її, до того, факт збройного втручання викликає в революційних шарах новий прилив сили, готовність до організації й одсічі, ц. - т. не заспокоює, а тільки поглиблює революційну кризу, революційне заворушення.

Саме так висловлюється в цій справі про політичну недоцільність втручання з метою придушити народньо-революційні рухи такий авторитет у царині міжнароднього буржуазного права, як Блунчлі. В своїй книзі: „Міжнародне право, викладене в формі кодексу“, зупиняючись на всій безпідставності інтервенцій епохи легітимізму, він каже: „ці втручання могли хіба тимчасово затримати свободу народів у виборі для себе тієї чи іншої форми державного ладу, але позбавити їх цієї свободи назавжди — вони не в силі. Природній розвиток до певної міри затримувався, але як тільки зменшувалося штучне пригнічення, він скрізь завжди вступав у свої права...“ На доказ цієї думки можна було-б навести ще міркування Бернера, Генріха Роттека та инш., що рішуче заперечували доцільність втручання з метою придушити революції й підкреслювали практичну безпідставність таких інтервенцій. На їхню думку, що спирається на історичний досвід, інтервенції досягали завжди цілком протилежних наслідків, порівнюючи з тією ідеєю, в ім'я якої вони ніби-то відбувалися. Замість винищення „анархії“ та встановлення порядку, політика інтервенцій фактично приводила до протилежних результатів. Так було минулого століття, коли інтервенція в Іспанії породила піввікову анархію на Піренейському півострові, що йшла поруч з безнастанними кривавими війнами, запровадила режим диктатури й була невичерпане джерело пронунціяментів, зліквідованих аж великою Іспанською революцією 1868 — 1873 р. р. Так було й із інтервенцією Антанти в наші справи, з цією кривавою епопеєю запровадження „порядку“ та придушення „анархії“ 1918 — 1920 р. р.

„Дух безладдя“ й „бунтарства“, що хвилював — як признаються інтервенти монархії — весь світ ще за часів Неапольської національної революції, в нашій революції виявився ще небезпечнішим для капіталістичної системи й буржуазно-імперіялістичних урядів. Боротьба з режимом диктатури, запровадженої „купкою“ „узурпаторів“ „авантюристів“ чи просто „злочинного елемента“ з метою встановити порядок і вгамувати руїницьку стихію — під таким прапором відбувалася антантівська інтервенція. Це була стара, відома нам історія: рушивши в похід для втихомирювання анархії, Антанта розкидала по нашій країні все нове й нове насіння смуту й не порядку, зглиблюючи, підтримуючи й загострюючи форми громадянської війни. Борючись ніби-то за знищення „більшовицького терору“, „терору Н. К.“ і т. и., Антанта несла в заспокоювану країну систему терору, безмірних утисків та розправи контр-розвідок, погромної хвилі освагів та инш. організацій.

Підчас боротьби з іспанськими кортесами, на засіданні французької палати депутат Манюель, прикро висловлюючись проти

дальнішої допомоги поваленій еспанській династії, говорив приблизно так: „Тепер громадянська війна нищить Іспанію. Це, звичайно, велике лихо, — але хіба воно не підтримується надією на нашу допомогу? Через 100 років на іншому кінці Європейського суходолу практикується грандіозна збройна інтервенція у внутрішні справи найбільшої в світі революційної країни — і знов ті самі наслідки: знесилення країни, заглиблення громадянської війни — справжня анархія, посіяна досвідченою рукою.

Як-би там не було, та ні доводи про те, що революцію запроваджено „незаконними“ шляхами й засобами з порушенням зобов'язань, узятих на себе старим урядом, ні доводи про те, що її утворила проти волі народу купка злочинців і т. и. — все це не може бути достатньою підставою для політики інтервенції, збройного втручання в справи революційної країни.

Буржуазно-капіталістичний світ, що таврує тепер пролетарські революції, як анти-соціальні, протизаконні явища, цим самим переконує нас у правдивості законів Марксової діалектики: ще учора — в епоху боротьби з феодалізмом — буржуазія була революційною класою; вона узаконює революцію (для себе), як найвище право народу, виводить ідею свободи й революції з самої людської природи (природне начало), але сьогодні, витративши історично свою революційну роль, виступає перед лице нової класи, як крайній фланг реакції, відсталості й консерватизму.

„Всім партіям та класам, що прийшли до панування через революцію — писав у свій час Енгельс Бебелеві — властиве вимагати, щоб було визнано новий правовий ґрунт, утворений революцією, та щоб він користувався недоторканістю“.

„Революцію утворено незаконно“... — кажуть, та вони просто не з'ясували собі, що революції завжди відбуваються всупереч встановленим законам, всупереч конституції, яка ще формально існує, але вже історично мертва. Революції несуть в собі власні, своєрідні закони. Коли Велика Французька Революція судила короля Людовика XVI і на засіданні Конвенту слово дали Робесп'єрові, так він сказав: „є ще люди, для яких сумнівно... чи можливо чинити з ним (з королем), як з ворогом. Питають: на підставі яких законів його засуджено? Посилаються, захищаючи його на конституцію... але-ж бо конституція забороняла вам те, що ви заподіяли... конституція проти вас, — ну, підіть, припадіть до Людовикових ніг і благайте про милосердя“ (курсив наш. М. М.).

Оскільки „незаконна“ — як бачимо — була революція буржуазії проти феодально-абсолютистського ладу, а проте, як пишасться сучасна буржуазно-капіталістична Франція своїми революційними традиціями, вважаючи себе за носію „великих ідей“ великої революції!

Буржуазно-капіталістичний світ забуває, що сучасні імперіалістичні держави не що інше, як наслідок революцій (Франція, Америка, Іспанія та ин.). Сама історія санкціонувала право на революцію, як недоторкане право народів; не було - б революцій, не було - б і тих державно-політичних утворень, що тепер, до речі, керують політикою придушення пролетарських революцій. Право на револю-

цію існувало в боротьбі буржуазії зі старим реакційним ладом феодалізму, але цього права не має нова класа (пролетаріят) в його боротьбі з буржуазією — такий спосіб думання сучасної буржуазії, її науки, її права. „Революція гарна, поки її провадить Бісмарк для Бісмарка з товаришами, — казав Маркс, — але революція злочинна, як вона проти Бісмарка и К-о“ (том III, 349).

Не менш безпідставно — з юридичного й політичного погляду — посилятися, як на привід до втручання, на узурпацію „купкою“, „шатією“ людей прав народу проти волі цього народу. Навіть, припустивши таке твердження, слід сказати, що коли зміна конституції є справа внутрішня, не підлегла компетенції інших держав, то й ніякого правного титулу на втручання вона не дає. Безпідставне воно й з політичного боку. Одно з двох: або революційний уряд є дійсно „нікчемна купка“ людей, яких народ не підтримує, тоді нічого й говорити про інтервенцію — досить стати осторонь і подождати поки ця купка узурпаторів не загине під мечем одуреного народу. Або... або цей революційний уряд дійсно правдиво заступає інтереси великої більшості народу — і тоді ще менше правомірности матиме акт інтервенції.

Інтересна думка Біньона в цій справі. Навіть, припускаючи, що Неаполітанські бунтарі були не більше, як шайка людей, переконання яких не поділялися більшістю народу, він рішуче заперечує, що ця обставина могла вважати за підставу до втручання. Хай буде й так, але всі рухи й реформи — чи не були вони спочатку за справу невеличкої групи осіб, навіть окремих одиниць? Що-б там не було, тільки сам народ має право визначати тактику у відношенні до такого уряду.

І, нарешті, один з найсильніших аргументів на користь інтервенції, перед яким зникають всі інші, — це порушення умов, зобов'язань, підписаних царським урядом від імени російського народу. Доктрина буржуазного міжнародного права одноголосно визнає, що від зміни уряду зобов'язання, складені від імени держави, не гублять своєї юридичної сили. І кожний уряд, який, прийшовши до влади, анулював-би зобов'язання, — цим самим заподіяв-би протизаконний вчинок.

Не розглядаючи тут справи про анулювання старих боргів та претензій інших держав і чужих підданців — виокремлюючи його особно, — ми скористуємося з нагоди підкреслити, що навіть у цьому питанні серед буржуазних правознавців є рішучі прибічники невизнання умов з тих чи інших причин. Приміром — Біньон, що працював над питанням про інтервенцію Австрії в справі революційного Неаполю, і він вважає угоду обов'язковою лише при таких умовах: 1) Якщо є можливість її виконати, і поки ця можливість є. 2) Коли угода не суперечить інтересам держави (народу) й не несе з собою шкідливих для нього наслідків (не порушує найвищих прав держави, не поневолює її і т. и.). 3) Коли воля не має в собі нічого несправедливого й безчесного, ганебного для держави... На підставі цих ознак, вірніше відсутности він їх, висловлюється за невизнання умови 12/VI 1815 р., складеної Австрією та

Неаполітанським королем. Ніякий уряд — монархічний чи республіканський — не вправі складати такі умови, а також і виконувати їх. Це рівнятиметься самогубству, бо скероване проти існування держави — а такого права не мають ні політичні організми, ні окремі особи.

Цієї гадки — в основі — дотримується й Еллінек, обмірковуючи питання в світлі державного права. Коли неодмінні й нормальні взаємини між обов'язком (метою) держави й відповідним юридичним станом відповідальності порушено — касується й самий обов'язок держави, бо він вже не відповідає „найвищому призначенню“ держави. Ц.-т. змінивши характер і значіння зовнішніх взаємин, чому, відповідає виявлення державної волі, ми цим самим змінюємо й характер зобов'язання. Проте, лише розумний якийсь привід може звільнити державу від священого обов'язку додержувати умови, подібно до того, як тільки з якоїсь серйозної причини держава може вважати себе за вільну від зобов'язань. Принцип, на якому базується таке міркування, можна вкласти в таку формулу: найвищий обов'язок (ц.-т. пильнувати інтереси держави як економічного та політичного організму) виключає, упідлеглює собі відносно слабший (обов'язок додержуватися певного закону). Цілковите безглуздя було-б — на думку Еллінека — гадати, що держава краще мусить загинути, ніж порушити свої зобов'язання. За державою, як і за окремою людиною, слід визнати право порушувати зобов'язання при неминучій потребі (*Notrecht*). Так само, як і Біньон, Еллінек не дає державі права на самогубство. Перекладаючи на зрозумілу мову, можна сказати, що коли умова поневолює, убиває політичний та господарчий організм країни, то найменше зло — розірвати ці умови. Набирає чинности неминуча потреба.

Історія знає досить подібних прецедентів, але про це в своєму місці.

Нас цікавить тепер інше питання: чи можна посилатися з метою виправдати політику інтервенцій (придушення революцій) навіть на буржуазне міжнародне право? В якій мірі правдиве твердження інтервентів, керовників реакційної політики, що їх конкретні заходи цілком відповідають принципіві й духові міжнародного права, оборонцями якого вони себе називають? І, змушені відповідати, ми констатуємо, що низка таких імен, як Бернер, Біньон, Еллінек розв'язують це питання так просто й ясно, що не виникає жадних сумнівів. Приміром, Бернер у своїй статті про інтервенції, зупинившись на питанні, чи можна юридично виправдати факт інтервенції на прохання уряду безсилою в своїй країні проти ворожого йому руху, і розв'язуючи це питання негативно, так висловлюється. Уряд не можна утотожнювати з народом. Він може історично себе пережити, й тоді закон народнього розвитку вимагає зміни не тільки урядових осіб, а й органів самого уряду. Міжнародне право — говорить далі Бернер — ця найвища й найвільніша форма права, не може давати своєї санкції ні непотрібним установам, ні засудженим до смерті народам.

Ще категоричніше висловлюється про соціальну функцію міжнародного права Біньон. Рішуче засуджуючи політику Священного Союзу, що скерована проти звільненого за допомогою революції Неа-

поля (з тієї ніби-то причини, що держави — члени Священного Союзу, взаємно зобов'язалися підтримувати на вічні часи форму державності, визнану Віденськими трактатами — ц.-т. монархію), — Біньон гадає, що для реалізації подібних зобов'язань Віденський Конгрес мусив-би засудити світ на нерухомість, позбавити його тенденції й здібности до поступу, до розвитку. Сам бог — каже Біньон — не міг-би засудити державні й суспільно-політичні установи до нерухомости, не змінивши наперед їхньої природи. Невже трактати — запитував Біньон — визначатимуть тепер кожному політичному організмові не лише закони його розвитку, а навіть умови його внутрішнього життя в формі незмінних непогрішних законів? І відповідав: ні, ніякі форми політичної й громадської організації, як і все людське, не можуть вважатися за вічні й незмінні. Хто вимагає, щоб народи підтримували засуджені до смерті політичні системи або відживлювали мертві, той фактично вимагає, щоб народи у своєму історичному розвитку пішли назад.

Міжнародне право, отже, ні на мить не може суперечити вимогам часу або потребам міжнародного союзу, бо інакше дальший його поступ припиниться. Бо, навіть, міжнародне право повинно не тільки задовольняти сучасні життєві потреби, а й сприяти дальшому розвитку людства, хоч воно само є продукт розвитку суспільства на даному історичному ступені. Хто сьогодні намагався-б підтримати те, що вже віджило, стало за мертву букву, той не розуміє, що хоч воно вчора й було законне, так сьогодні, в змінених історичних умовах, стає кричуща суперечність: *summum jus, summa injuria*, ц.-т., додержуючись точно формального писаного права, ми цим порушуємо справжнє життєве право народів.

Такий, в загальних рисах, погляд буржуазної науки на ту соціяльну службу, що її мусить виконувати міжнародне право в бистроплинному міжнародньому житті.

Міжнародне право, таким чином, на думку цілої низки вчених (буржуазних), прикро заперечує правомірність політики інтервенцій, політики придушення революцій, ще й через її історичну реакційність. Інтервенти, придушуючи революцію, порушують в корні створене буржуазією міжнародне право, і тому не мають жадних підстав спиратися на право, виправдуючи свою політику інтервенції.

III

Однією з дуже важливих обставин, що визначили політику Антанти що до нас, — це, безсумнівно, вихід Радянської держави з війни, відмовлення провадити надалі війну іменем імперіялістичної мети. Таємна дипломатія тимчасом, на жаль, лишається таємною дипломатією, і ми позбавлені можливости точно встановити, яке було значіння цієї обставини в дальнішій політиці „союзників“ що до нас. Саме через це ми змушені підходити до розв'язання цього питання трохи інакшими шляхами.

Тривога, що до „обороздатности країни“ не лишала Антанту ні на одну хвилину ще задовго до більшовицької революції. Як

тільки стало ясно, що з таким урядом, як уряд Миколи II-го союзникам не бачити „побідного кінця“, як своїх ушей, вони почали обмірковувати питання, як створити відповідні умови для конструювання уряду „що мав-би довір'я народу“ ц.-т. уряду „перемог, а не поразок“. Про це говорив на бажання свого короля англійський посол у Петербурзі Б'юкенен з Миколою II-м. Про це-ж свідчить повідомлення Б'юкенена японському представникові Марумо (січень 1917 р.). Годі говорити, що весь період від Лютневої революції до Жовтневої був безнастанною тривою за долю обороноздатності країни, ц.-т. за можливість солідної допомоги в дальшій боротьбі з Німеччиною. Доказів на це не доводиться довго шукати. Про це свідчать численні заяви відповідальних політичних діячів Антанти (заява Бріана, тривога Бальфура й Лорда Керзона, міністра-президента Сербії, Португальського уряду, Італійського та инш.). Ще яскравіше це проступає в заявах до Радянського уряду. Приміром, повідомляючи Наркомзаксправ 2 січня 1918 року, американський посол в Росії Френсіс між иншим пише: „Я не маю уповноважень говорити в справі про визнання, але це питання повинно розв'язатися в залежності від дальніших подій. Проте, я можу додати, що коли російські армії під командуванням народніх комісарів почнуть і серйозно провадитимуть операції проти Німеччини, так я рекомендуватиму моєму урядові формально визнати фактичну владу уряду Народніх комісарів“. Ще ясніше і в тому-ж дусі висловлюється генерал Бертело, голова французької військової місії в Румунії, в своїй заяві, датованій 25 листопаду 1917 р., на адресу бувшого головного командувача Духоніна. „Франція вже заявила сьогодні цією заявою, що вона не визнає ніякого російського уряду, що здатний підписати мир з ворогом“.

Таким чином, є можливість установити як факт, що дальші стосунки до нас Антанти в значній мірі залежали від позиції радянського уряду в справі продовження імперіялістичної війни. Імперіялістичні уряди не були-б ними, пішовши иншим шляхом.

Власне до чого-ж зводилася політика радянського уряду в питанні про війну? До сепаратного миру з німцями? До „зради“ союзної справи? Ніяких даних для такої оцінки заходів радянської держави в цій галузі немає. В цьому нас переконує сама історія. Обминаючи нашу принципово-осібну оцінку мети й завдань імперіялістичних війн, ми й перейдемо до історії питання.

Вже 7-го листопаду (н. ст.) 1917 року II-й Всеросійський З'їзд Рад одверто заявив, що ніяких намірів до сепаратного миру радянський уряд не має. В тексті „декрету про мир“ адресованому до всіх народів та урядів, що беруть участь у війні, Радянський уряд заявляв, що він безумовно не вважає зазначені умови миру (мир негайний, без анексій та контрибуцій. М. М.) за ультимативні, ц.-т. згоджується переглянути й инші умови миру, настоюючи лише на тому, щоб ці умови як найшвидче подав хтось з учасників війни й т. и. Таким чином, вже з цього авторитетного документа, точно й одверто визначається позиція Радянського уряду. Цілком певно можна спостерегти кожному, хто щиро до цього підходить, що Радянський уряд з самого початку, навіть, будши цілком законно трохи самовпев-

ним після Жовтневої перемоги, ні на одну хвилину не вважав шлях сепаратного миру з Німеччиною за свій шлях. Дальніша поведінка Радянського уряду обумовлювалася тим же прагненням до миру в згоді з країнами Антанти. Приміром, 16 листопаду (н. ст.) 1917 року Народній Комісар закордонних справ т. Троцький звернувся з нотою до всіх посольств Антанти в Петербурзі з пропозицією розпочати переговори про замирення й про загальний мир. Ніякої відповіді на цю ноту не одержано. 22 листопаду того-ж року Радянський уряд знов адресував до послів усіх держав у Росії спеціальне оголошення з пропозицією почати переговори про замирення на всіх фронтах, а вслід за цим, на думку Радянського уряду, відбудуться загальні переговори про мир. Жадного словечка не було сказано про так званий сепаратний мир. І лише після цих попередніх кроків з метою утворити „загальний фронт“ в справі миру, коли цілком з'ясувався намір капіталістичних країн і надалі використовувати для своєї грабіжницької мети кров та надбання народів радянської країни, — т. Троцький 23/iv 1918 року повідомив усіх представників чужих держав у Петрограді про мирні заходи Радянського уряду.

Почалися переговори з Німеччиною — перший період Брестських переговорів. Позиція Антанти все ще неясна. Жадної відповіді на пропозицію Радянського уряду від „союзних“ держав немає; Російська делегація вживає заходів щоб погодитися з Антантою, — вона домагається 10-денної перерви (15 — 25 грудня), знову запрошує Антанту підписати мир. Та ефект від цього трапився протилежний. Шляхи розходилися: імперіялістичні країни бажали „перемоги“, грабіжництва, — Радянські Республіки, правильно виявляючи інтереси та стремління трудящих всього світу — інтенсивно домагалися миру. Відмова Антанти поставила нашу радянську країну — вчорашню Російську імперію, яка-б нерозсудливо тягала каштани з вогню імперіялістичної війни, щоб догодити „союзникам“, — в надзвичайно скрутний стан: відбувався поєдинок надламаного війною, виснаженого кровопусканням організму Росії з підгнилим, та все ще міцним, імперіялістичним велетнем — Німеччиною. Радянська країна, покинута „союзниками“, змушена була піти на тяжкий „ганебний“ мир.

Оскільки неправдиві всі обвинувачення Радянського уряду в сепаратистській політиці, свідчать факти причетні — що надто важно для нашої мети — до періоду після-Брестському. (Що правда, тут це питання щільно ув'язується з обороною революції від Німецького імперіялізму — війна з Німеччиною зовсім не має на меті сприяти славі „союзницької зброї“. Але ці мотиви для нашої мети не важні. Має значіння фактична здатність до боротьби з Німеччиною. Протиріччя що до мети не можна в даному разі брати на увагу, бо й серед капіталістичних держав Антанти, що брали участь у війні єдиним фронтом, були протиріччя в мотивах та меті — боротьба за різні „сфери впливу“, конкурентні становища країн і т. и.). Приміром, у ноті, переданій т. Троцьким Американському урядові 5 березня 1918 р., було поставлено такі запитання: 1) чи може радянський уряд сподіватися на підтримку Сполучених Штатів, Великобританії, Франції в його боротьбі з Німеччиною; 2) в якій формі можлива підтримка

радянському урядові в найближчому майбутньому (військове постачання, транспорт і т. и.); 3) зокрема, на яку підтримку можна сподіватися від Сполучених Штатів.

Відповіді на цю ноту радянський уряд не одержав. Питання, висунуті ним, ніби-то, перестали цікавити „союзників“. З такими саме наслідками домагався т. Троцький американської допомоги ще за часів Брестських переговорів, з метою евакувати військові запаси, які були на фронті й могли потрапити до німців. Цією стороною нічого не зроблено, й німецьке військо захопило запаси.

Не дала гарних наслідків спроба притягти спеціалістів транспортної та військової справи, щоб збільшити обороноздатність країни. Прислали одного чи двох офіцерів та кілька інженерів.

Уже цих фактів досить, щоб зрозуміти на кому лежить вина в нашому виході з війни. Єдино реальна можливість відвернути німецький наступ на російському фронті, а значить і підписання миру, це - б своєчасна й серйозна допомога Радянському урядові з боку „союзників“. Цієї допомоги не дали, і питання про правові зобов'язання Радянських Республік вересневою угодою 1914 р. з „союзниками“ розв'язувалось само собою.

Не позбавлене інтересу, крім вищесказаного, — питання про стан країни, що, належачи до об'єктивних умовин, сильніше від „злої“ або „доброї“ волі уряду.

Становище, в якому опинилася країна підчас Жовтневої революції, характеризується спадщиною господарської руїни, тяжких продовольчих ускладнень та аж надто кепською справою з обороноздатністю — наслідками імперіялістичної війни, хазяйнування царського та Тимчасового уряду. Вже процес Сухомлинова та Рубінштейна, зрада М'ясоїдова сигналізували небезпеку розкладу. Виступи членів Державної Думи, далеко не лівих, попереджали країну, що господарчо-політичний та військовий організм Імперії ослаб. Багато дехто з дипломатичних кол ще тоді песимістично розцінювали недалеке майбутнє царської Росії. І мали рацію: армії на фронті буквально вимирали з голоду й виснаження (в Румунії, приміром); почувався гострий брак в найелементарнішому озброєнні для фронту — і це в одному з-по-між найважливіших участків світової імперіялістичної різанини, що на думку багатьох з тих, які підписували вересневу угоду 1914 року, мав завдання відтягати до себе головні сили німецької армії. На російську армію було покладено завдання рятувати становище на всіх фронтах, і вона, не мавши відповідних даних, буквально стікала кров'ю. Становище довершувалось нездарним командуванням, віддаленістю від фронту штабів та пунктів постачання, переобтяженість тилу й дезертирство з фронту, — а над усім цим — безглузде „найвище командування“ Миколи II-го.

Проте, і в таких умовинах, терплячи неймовірні втрати, як про це свідчать самі-ж союзні генерали й дипломати (французький генерал Рампон і військовий аташе при англійському посольстві в Росії А. Нокс), російська армія не раз рятує становище на Західному (французькому) фронті. Вона відтягає з Західного фронту німецькі сили в момент успішного їхнього наступу на Париж і тим самим рятує столицю Франції. Ця „допомога союзній справі“ не була одинокий факт.

Як визнають згадані генерал Рампон та англієць Нокс, російська армія рятує союзників під Верденом, Трентіно (березень 1916 р.).

На вимогу союзників Російська армія, відступивши допіру (влітку 1915 р.) з великими стратами з Галичини за браком гарматних набоїв,— знайшла в собі досить покори, для нового наступу в районі Барановичів і Стоходу. Одна ця операція, на думку генерала Рампона,— коштувала російській армії самих людських жертв щось мільйон салдатів. З цим погоджується й А. Нокс. Загалом з відомостей генерала Рампона, Росія в імперіялістичній війні загубила вбитими, пораненими й полоненими 4 мільйони.

Якщо цю, звичайно зменшену „союзними“ генералами, цифру вважати за правдиву, так і тоді маємо жахливу картину жертв, принесених на „загальносоюзницький вівтар“, що своїми велетенськими розмірами дають право російським народам вважати взяті на його ім'я урядовими класами зобов'язання за цілком, з лишками навіть виконані.

Так виконувала російська армія свій „обов'язок“ перед союзниками.

Чи такими „почуттями“ керувалася Антанта у відношенні до російського „хороброго, покійного, самовідданого салдата“ (Рампон)? І військова історія й історія постачання російської армії необхідним приладдям та зброєю переконує нас в протилежному. Дані, що їх наводить М. Павлович в своїй книжці „Радянська Росія й капіталістична Франція“ дають яскраву картину, як союзники використовували російську армію виключно в своїх інтересах без жадної уваги до тих ситуацій, що могли утворитися кожного моменту на російському фронті. Ми відсилаємо тих, кого цікавить це питання, до надзвичайно яскравого матеріялу Павловичевої книги,— а тут скористуємося з деяких даних про військову конференцію союзників у Шантильї (12 березня 1916 р.), де було вироблено загальний операційний план для всіх армій.

От як було сформульовано завдання кожної з головних армій коаліції:

1. Французька армія. Французька армія мусить будь-що-будь захищати свою територію, щоб німецький наступ розбився об її організовану оборону...

2. Англійська армія мусить зосередити як найбільшу частину своїх сил на французькому фронті, а для того— як найшвидче перевести туди всі дивізії, що не дуже потрібні в Англії та на інших театрах.

3. Російська армія.

Ми просили російську армію:

а) як найінтенсивніше провадити наступ на ворога, щоб не дати йому можливості забрати своє військо з російського фронту і таким чином звязати його операції;

б) негайно розпочати працю в справі підготування до наступу.

Досить вдуматися в редакцію останньої частини наведеної угоди, (що торкається до російської армії) щоб побачити незадоволеність російською армією, яка при всій своїй активності все ще мало, на думку союзників, „тиснула ворога“.

Роля Росії — наступати (хоч-би й без зброї), нести страти, загалом, провадити нападну війну. Завдання Франції та інших союзників — захищати насамперед свою територію, свою країну, провадити оборончу війну.

Дамо слово для оцінки цього питання генералові Олексієву — куди не більшовику — що його вже ніяк не можна запідозрити в зраді „союзницькій справі“.

В інструкції генералові Жилінському, делегатові на Шантільську конференцію, він так характеризує стосунки союзників до російської армії: „за все, що нам дають, вони знімуть з нас останню сорочку. Це не послуга, а дуже вигідна угода. Та вигоди мусять хоч трохи бути обоюдно, а не на один бік. Вони не дають нам тепер потрібного, кажучи, що не постачали всім неодмінним свої військові частини, яких ще й немає. Отже, ми б'ємося без важкої артилерії, — а в англійців лежить вона без діла, бо ще немає тих військ, для яких призначено цю артилерію“.

До такого самого висновку в справі постачання російської армії „союзниками“ приходять і Нокс в своїй праці про російську армію 1914 — 17 р. р. Він розповідає про шкідливу для самих-же союзників ролю Англії в справі виконання російських військових замовлень. Приміром, англійський посол у Петрограді Дж. Б'юкенен передав Сазонову 26 травня 1915 р. телеграму військового англійського міністерства, яка повідомляє, що Лорд Кітченер, виступивши, як вірник від англійських заводів, зробить все залежне від нього, щоб добути для Росії набої, але, що російський уряд сам, мовляв, винний в своєму скрутному становищі, бо він двічі відхиляв „надто вигідні“ (?!) англійські пропозиції.

На початку червня 1915 р. Сазонов передав офіційну записку Дж. Б'юкенену, де робить підсумки, як виконувала „союзна“ Англія взяті на себе зобов'язання на замови царського уряду, іноді дуже термінові. Він скаржиться в тій записці, що з 2 мільйонів гарматних набоїв та 1 мільйон ударних трубок, замовлених в Англії на точно визначений термін, не прислано ще й найменшої частини. Так само не прислано 500 тис. гарматних набоїв, замовлених через Англію в Канаді, хоч термін замовлення призначено на квітень місяць.

Цікаві дані про справжній „союзницький“ характер допомоги Росії з боку Антанти подає Маніківський у своїй праці, присвяченій питанням бойового постачання російської армії в імперіялістичну війну. Цю книжку не раз цитує Павлович. На наше прохання, читаємо в Маніківського, відпустити нам з наявних запасів готові рушниці, союзники категорично відмовлялися. І лише наслідком великих зусиль нам пощастило закупити невеличку партію, 300 тисяч рушниць. . . Франція, Англія та Японія прикро відмовилися (взяти замовлення, М. М.) через неможливість уділити нам бодай частину — продукції своїх збройовних заводів. Доводилося витратити золотий запас, знесилюючи цим країну. Всі ці факти мали своє значіння в лютневому перевороті: продовольча криза й нездарно-злочинне провадження війни — „хліба й миру“ — ось його ґрунт.

Чи змінилися союзницькі стосунки до Росії після лютневого перевороту? Де там, ні! На неї й тепер дивились, як на угноєння для

Західнього фронту, що повинна своїми варварськими тілами захищати добробут „культурних“, цивілізованих народів Антанти.

Приміром, у відомій записці до князя Львова 14 квітня 1917 р. Дж. Б'юкенен вимагає заспекоення армії, знищення „агітаторів“ і т. и. Як найважливіший аргумент за це, він подає міркування, що інакше російська армія не спроможна буде стримувати навалу німецьких дивізій, і ці останні перекинути на Західній фронт. Неможна - ж, щоб від цього, мовляв, потерпіли союзники. Становище побитих російських армій не цікавило „союзного дипломата“.

Політика зневажання, ігнорування Росії ще зростає. Через кілька днів по лютневій — не жовтневій, більшовицькій — революції „союзники починають одверто ігнорувати російський престиж і просто не запрошують російського представника на різні наради. Про це свідчить також Ноке. В Англії підчас Корнилівщини — з його слів — Росія вже нікого не цікавить, стосунки до неї стали гостроворожі. Коли в-осени 1917 р. в Ризьку затоку вдерлася німецька ескадра, і нам була потрібна англійська допомога, так англійське військово-міністерство офіційною телеграмою відповіло, що „країна, яка забула свої обов'язки“, не може звертатися за допомогою до іншої держави.

Пригадавши поруч з цим, що коштувало Мілюкову підписати 18 квітня ноту до союзників з повідомленням про намір — „російського народу“ боротися до „переможного кінця“ (він назавжди пішов у відставку); пригадавши сумні наслідки „червневого наступу“ Керенського, що закінчилося цілковитою поразкою; пригадавши картину внутрішнього розпаду царської армії, що йшов поруч із знищенням найненависніших прислужників старого ладу (офіцерів), та дещо інше — кожна щира людина мусить визнати, що Росія ще за кілька місяців до Жовтня фактично вийшла з війни, позбувшись будь-якої здатності не лише до нападної війни, до чого її зобов'язувала військова конвенція, підписана 1916 р. в Шантільї, — а бодай до найменшої здатності оборонятися.

Більшовики, захопивши владу в Жовтні, опинилися злочинцями лише в тому розумінні, що, як реальні політики, а не мрійники, мали сміливість подивитися правді в вічі, ставши перед фактом ліквідації фронту, вони почали шукати справжнього виходу з становища. Цей вихід як найкраще відповідав принциповій більшовицькій лінії в цьому питанні, а саме: припинити імперіялістичну різанину й підняти гідний трудової держави мир.

Виправдання більшовицької політики в війні можна знайти, як це не дивно, навіть у заявах таких далеких від більшовизму людей, як представник Японії в Росії — Ушида та Лорд Бальфур в Англії. Перший (Ушида), в телеграмі 17-го березня 1917 р. на ім'я японського представника в Швеції, ще тоді визнає, що „хоч тут і бажають продовжувати війну, але становище російської армії тепер несприятливе, і це прискорить мир“.

Другий (Бальфур) 14 березня 1918 року (через рік) в своїй офіційній заяві до палати громад сказав між иншим: „Більшовицький уряд, я гадаю, щиро бажає воювати з Німеччиною, та мабуть це — запізно, бо як вони можуть чинити опір, коли самі й їх попередники знищили можливість для себе воювати?“ На таку - ж думку пристає й

англійський посол Б'юкенен, в своїй телеграмі до англійського міністерства закордонних справ. Він визнає, що „неможна примусити знесилену націю битися проти її власної волі.“

Отже, не треба бути за більшовика, щоб, розглянувши конкретні умови, прийти до тих практичних висновків, як і Радянський уряд. Нічого злочинного в цьому не було. Не було ще й тому, що сама інтервенція запроваджувалася з причини нездатності більшовицького уряду власними зусиллями протистояти німецькому наступові.

Отже, не можна всю відповідальність за вихід з війни покласти на більшовицький уряд: 1) він мусив важити на утворену ситуацію, ц. - т. був у стані неминучої потреби.

Інтересна думка Мартенса про те, коли саме страчують чинність трактати й обов'язання міжнародних умов. Він говорить: виходячи з істоти міжнародних умов, слід визнати, що держава може розумно зобов'язуватися тільки для певної державної мети, і кожне зобов'язання має чинність поки відповідає меті. З цієї причини трактат губить свою чинність на випадок такої взаємної ситуації для обох сторін, коли зазначена мета робиться недосяжною, а дальніше визнання трактату загрожує державі небезпекою.

Обов'язковість версеневої військової угоди 1914 р. між „союзниками“ та Росією губила силу, бо в наслідок пролетарської революції ґрунтовно „змінилось становище сторін“, а стара „державна мета“ (імперіалістичне грабіжництво і т. и.), в ім'я якої складалася угода, перестала існувати для радянської державности. „Державною метою“ Радянського уряду була політика негайного миру, бо інакше — військова капітуляція з неминучими Версальськими тягарями (репарації, контрибуції, поновлення країни) і реставрація старого соціально-політичного ладу з режимом поміщицько-буржуазної диктатури. Такі були умови, що визначали лінію поведінки Радянських урядів, — і тим більше „союзники“ мусили оцінити мирну політику Радянського уряду, який вживав усіх можливих заходів, щоб притягти до справи про мир усі держави Антанти. 2) Апелювати до права може тільки той, хто своїми вчинками не переходить певних правних рамок. Хто визнає за обов'язкові, що до свого контрагента, ті чи інші юридично-зафіксовані принципи й одночасно не визнає їх за обов'язкові для самого себе, — той революційною рукою розриває чинність такого зобов'язання, порушує право й цим санкціонує революційну форму вчинків свого контрагента. Так вчинила Антанта, безкарно порушуючи взяті на себе зобов'язання що до Росії (постачання гарматних набоїв, гармат і т. и.), проте, вимагаючи від Росії все нові та нові жертви.

IV

Мабуть, чи не найсерйознішим аргументом за інтервенцію Антанти в справі Радянської країни вони вважають протиправний, мовляв, характер поведінки Радянського уряду в справі маєткових зобов'язань перед іншими державами (державні борги та зобов'язання) і перед окремими їхніми підданцями (націоналізація підприємств, експропріація цінностей і т. и.).

Радянський уряд порушив міжнародні правові зобов'язання. Своім декретом про анулювання державних позик від 28 січня 1918 року він порушив, практикою встановлені й „правом“ освячені, звичай додержувати своїх зобов'язань. Тим самим він усунув себе з міжнародно-правного обігу. Ігноруючи свої зобов'язання, він зрікся всіх прав належних суб'єктам міжнародного права — так приблизно в загальних рисах можна формулювати мотиви за інтервенцію в наші справи по лінії маєткових зобов'язань. Щоб виявити ступінь юридичної серйозності цих мотивів для обґрунтування політики інтервенції 1918 — 20 р.р., треба насамперед класифікувати наші (точніше царського уряду) маєткові зобов'язання перед Антантою. Ці зобов'язання: а) державні борги (найбільша частина їх — це заборгованість за безпосередні військові позики 1914 — 1917 р.р. і так само військові, але замасковані під виробничі — позики для будівництва стратегічних залізниць у Польщі та на Кавказі і т. н.); б) приватні претензії (втрати й шкода від націоналізації госп. підприємств, експропріації цінностей, конфіскації та втечі майна і т. п.).

Як головний довід за „правомірність“ анулювання Російською революцією боргів старого протинародного уряду можна нагадати мотиви нашої делегації на Генуїській конференції. Це — посилка на той „основний правний принцип, що революції, як примусовий розрив з минулим, несуть із собою нові правні умови внутрішніх та зовнішніх взаємин держави. Уряди й режими, що вийшли з революції, не повинні додержувати зобов'язання поваленого уряду“. Жовтнева революція 1917 р. уперть знищила всю стару систему суспільних взаємин і настановила до влади нову класу, знищила жадну спадковість у завданнях пануючих клас. З поваленням старого суспільства касуються й його маєткові зобов'язання, зобов'язання з усіма належними специфічними для померлої суспільної системи рисами (позики для завдань імперіялістичної політики, спекулятивно-банківські операції то-що).

Можна, проте, одстоювати справедливність цих домагань (державних та приватних) на зовсім інших підставах.

Фінансовий стан країни наслідком хазяйнування царських міністрів, тягарів імперіялістичної війни та інших обставин був катастрофічний. Навіть при всьому бажанні Радянського Уряду виплатити не ним узяті позики, він на це не спромігся-б. Отже, виявляється, що причина далеко не в „злій волі“ більшовиків.

Як свідчать буржуазні економісти, фінансове господарство царської Росії ще задовго до більшовицької революції не викликало надто веселих настроїв. Ще року 1894 найвидатніший буржуазний німецький економіст Вільгельм Рошер дивується з надзвичайної заборгованості Росії. Цим-же питанням цікавиться року 1906 Рудольф Мартин в своїй книзі про майбутнє Росії. А надто інтересна для нас думка німця Баллода, який ще року 1905 визначив, як цілком реальний наслідок переобтяження боргами — фінансове банкрутство Росії. „Воно (банкрутство), — казав німецький економіст, — має виправдання атавізму, спадкового переобтяження“. Саме ця „спадковість“ в переобтяженні боргами, що мусила на думку буржуазного економіста виправдати банкрутство царського уряду 1905-06 р.р. (уряду

країни, яка ще не пережила жахливої війни і зязаного з нею колосального напруження сил) — тим більше повинна виправдати акт анулювання Рядянським Урядом царських боргів. Акт продиктований по-за принципово-політичними міркуваннями, — в значній мірі ще й цілковитою неспроможністю до будь-яких виплат (розбитий наслідком війни господарчий апарат, попсована фінансова машина і т. и.).

Ба навіть буржуазні історики змушені відзначити звязок між державними банкрутствами, з одного боку, й революціями чи просто великими реформами — з другого. Прикладами можуть служити банкрутство Прусії за „великого курфюрста“ (1683 р.) і підчас реформи Гарденберга (1814 р.). Набувши свою самостійну конституцію, Венгрія (1867 р.) прикро анулювала всі борги старого абсолютистського уряду. Після утворення нової єдиної Італії так само було оголошене державне банкрутство. Навчальні приклади в цьому розумінні дає нам історія країн виниклих із революції (Франція, П.-Амер. Спол. Шт.). Приміром революційна Франція, що за спадкоємця її ідей визнає себе сучасна (буржуазно-капіталістична) Франція, оголосила актом 22 вересня 1792 року, що „суверенітет народів не зязаний умовами тиранів“, скасувала політичні умови старого уряду з іншими державами, і за одне анулювала й свої державні борги. І лише, бажаючи помиритися з кредиторами, вона пішла на компроміс і згодилася заплатити $\frac{1}{3}$ своїх боргів. Так само Спол. Штати скасували умови своїх попередників з Англією та Іспанією.

Отже, історичні прецеденти за нашу більшовицьку практику в цьому питанні. За цілковите відмовлення платити кредиторам (перед якими саме ми — в дужках зауважимо — ні в чому й не зобов'язувалися). І нічого противного „праву“ в такому акті з нашого боку немає. Німецький правник Г. Гюго пише: „Державне банкрутство не суперечить правності... Неможна, кінець-кінцем, вимагати від сучасного покоління, щоб воно відповідало за недоумство та марнотратство попереднього, інакше держава опиниться через безконечні борги, просто безлюдною“.

„Нерозум“ та „марнотратство“ старого уряду справді не може служити дуже важним мотивом, щоб ми, сучасне більшовицьке „покоління“, вважали за необхідне заплатити царським кредиторам борги. Обурення проти анулювання більшовиками царських боргів чимало втратить своєї ваговитости після наведених історичних фактів і доказів буржуазних економістів та правознавців. Анулювання більшовиками царських боргів, — тільки грандіозніше що до суми, але й годі; а принципово навіть більшовицька революція мало нового внесла в цьому питанні.

До такого-ж висновку мусимо прийти і в питанні про приватні претензії підданців Антанти, як законний привід до втручання в наші внутрішні справи. Під цим поглядом ні практика міжнароднього звязку (історія), ні доктрина буржуазного міжнароднього права не виправдує інтервентів.

Правда, на державі лежить обов'язок охороняти своїх підданців від посягання інших держав, проте, як вони довірили свої капітали чужій державі й втратили від її банкрутства, так можна хіба пожалкувати, що вони помилилися в цій справі, безумовно, не вимагаючи

від держави одстоювання інтересів своїх підданців. Кожний уряд вступивши на такий шлях, цим самим зневажав-би ті закони, що на них спираються ці операції. Права державних кредиторів не базуються на умові, а тому вони не безумовні права. Хто з своєї волі позичив державі гроші, той найменше право має скаржитися, коли держава оголошує банкрутство, вони склали угоду — а це завжди може дати втрати (так звана ризикова, алеаторна угода — „contractus aleatorius“). Держава має право на часткове скорочення своїх боргів, ба навіть цілковите їх анулювання. Краще загинути кільком особам (кредиторам) ніж усьому національно-господарчому організмові. „Як перед найвищим правом державної власності зникає різниця індивідуальних власників, — каже німецький економіст Захарій фон-Лінгенталь, — так держава має право порядкувати минулим, сучасним та майбутнім майном нації. Справа не змінюється при зовнішніх позиках; в такому випадкові чужоземці повертають свої капітали на власність нації — позичальця“. Захарій зовсім не одинокий. Коли в 60-х роках збільшуються банкрутства позаєвропейських держав, низка французьких юристів додержуються погляду, що „французи, даючи в борг чужим державам, цим самим відмовляються від оборони їх французькими законами“. До цієї думки схиляється й німецький юрист Ф о н - Б а р („самоохорона держави стоїть на першому місці“, „державне банкрутство не підлягає суду“). Француз Аппельтон гадає, що „чужоземні кредитори ніяк не краще за своїх, отже, вони так само не мають права на претензії до держави — банкруту, бо даючи в борг, вони сподівалися на бариші“. Ці погляди мають надто яскравого виразника в особі аргентинського міністра Драго (так звана доктрина Драго). Держава, на думку Драго, — бере на себе зобов'язання не до певних осіб, а до пред'явників. Кредитор віддає свої гроші не в формі позички, а просто купує на ринкові боргове зобов'язання. Ц. т. — ми маємо звичайну спекуляцію на цінних паперах. У сприятливих умовах вона дає чималі дивіденди, а в несприятливих — зв'язана з великими збитками.

„Не зваживши цієї обставини, — каже Мартенс, великий прихильник Драгової доктрини, — вони (кредитори) мусять миритися зі звичайною долею кожного спекулянта, що помилився в своїх міркуваннях“.

А надто, що акти, наслідком яких чужоземні кредитори мали певні збитки, не було скеровано спеціально проти чужих підданців. Ці акти (декрет про анулювання держ. позик, про націоналізацію підприємств і т. и.) були однією з ланок загального ланцюга великої, революційної, реформаторської діяльності нашої країни. Беручи участь у житті даної держави на рівних з тубільцями правах, чужоземні підданці (і кредитори також) підлягають юрисдикції даної держави і всім її порядкам. „Порядки ці, — каже Мартенс, — можуть бути, не вигідні, тяжкі, можуть посутно різнитися з порядками, чинними в інших державах, можуть бути, нарешті, безпідставними з погляду розумної політики й державного господарства“. Проте, чужоземці мусять їм коритися: прибуваючи до даної країни, вони повинні були передбачати юридичні наслідки свого становища в країні з даним соціальним і політичним режимом.

Такий погляд буржуазних юристів та економістів у цьому питанні.

Це саме стверджують і історичні приклади. Коли англійські підданці звернулися до свого уряду, шукаючи підтримки, щоб стягти борги з Турції та Єгипту, які оголосили себе неспроможними, — лорд Пальмерстон своєю січневою нотою 1848 р. розв'язав це питання цілком в дусі доктрини Драго.

З цим сходиться заява у французькій палаті депутатів п. Пішо на, міністра зак. справ Франції (7 червня 1907 р.). „Не підлягає сумніву, що дипломатія не може йти на повіді у всіх фінансистів, які ризикують своїми капіталами для більш чи менш авантурницьких операцій. Неможна ризикувати силами країни й приточувати політику й відносини цілої країни до всіх щасливих чи нещасливих спекуляцій, в які необережно можуть встрянути великі підприємці, поставники та банкіри“.

Переходячи до вимог у військових боргах, так само й у тій їхній частині, що замасковано йде під виглядом виробничих позик, треба сказати, що вони мало обґрунтовані й тим більше не можуть служити законним приводом до втручання в наші справи.

Годі говорити про те, оскільки „несправедлива“ ця вимога що до країни, що віддала на жертву загально-союзним військовим інтересам більше своїх підданців, як всі інші союзники разом. Ця країна до того має наслідком війни величезні матеріальні шкоди й утратила значну частину своєї території. Союзники, аргументуючи скрізь від принципу гуманності й справедливості, удають ніби-то вони не розуміють того факту, що хоча з формальної сторони військові позики „союзників“ старої Росії й носять звичайно риси кредитів на покриття військових замовлень переважно та, проте, насправді вони мають і свої специфічні риси. Приміром, Росії було відкрито на підставі угоди з Англією та Францією (січень 1915 р.) певні кредити на покриття військових замовлень. Безпосередніх реальних наслідків, як свідчить про це Любимов, ми не мали: готівкою Росія одержала якусь дурницю, а велика кількість операцій носила суто-бухгалтерський характер. Таким чином ці кредити мали характер субсидій слабшому фінансовою стороною партнерові, в якому надто заінтересований сам кредитор. Чудову характеристику цієї системи закордонних кредитів дає колишній російський міністр фінансів військового часу П. Барк. Ми її наводимо, щоб підкреслити, оскільки є безпідставним вимагати від Росії покриття військових боргів „союзникам“. Точка погляду Барка така: „Відкриваючи закордонні кредити, не може бути й балачки про якусь ласку одного союзника другому; справа йде про об'єднання всіх сил і всіх ресурсів для перемоги над спільним ворогом. Отже, всі союзники в однаковій мірі зацікавлені, щоб кожен з-поміж них був міцний і постачений всіма засобами і військовими і фінансовими для продовження війни...“ (доклад Барка Миколі II-му. „Червоний Архів“, № 4, 1924 р.) (курсив наш—М. М.) ніяких позик нема, є лише жертви на загальносоюзницьку справу.

Ці „позики“ й „кредити“ на військові замовлення Росії були тричі на руку кредиторам: 1) вони були вигідно-вкладеним капіталом і сприяли їхній власній перемозі, бо „військовий кредит“ забезпечував міцний зв'язок з вірним помічником, зв'язок крові; 2) ці

військові кредити в великій більшості лишалися у тих самих кредиторів, викликаючи інтенсивний зріст виробничої діяльності країни й забезпечуючи великий знак підприємцеві; 3) ці „позики“, кінець - кінцем, сприяли економічному поневоленню заборгованої країни їхніми кредиторами¹⁾.

Антанта цими „військовими кредитами“ провадила свою стару лінію на економічне та політичне поневолення Росії, що мусила брати позики через безвихідне фінансове становище. Неважно, що вона була на передодні банкрутства, краху, неспроможна платити. Це ще краще, певніше допомагало взяти Росію цими кредитами в свої лабеті. Історії відомі подібні прецеденти. П. - Амер. Спол. Штати навмисне давали кредити деяким республікам (Гондурас, Гаїті, Сан-Домінго та инш.), наперед знаючи, що вони неспроможні заплатити. А потім, не получивши відсотків, послали флоту й захоплювали острови. Це саме вчинили французи року 1895 з островом Мадагаскаром.

Таке свідоцтво історії й заява міжнародного буржуазного права в інтересному для нас питанні. Висновок, отже, зрозумілий: Антантвська інтервенція—то найбрутальніше порушення норм самою буржуазією утвореного права.

Та, проте, обходячи „право“, буржуазно-капіталістичний світ намагався примусити Радянські Республіки до виконання матеріальних зобов'язань царського уряду. Антанта не турбується, що їй доводиться порушувати І ст. другої конвенції Гаазької конференції 1907 р., яка говорить: „Держави, склавши умову, погодилися не вживати збройної сили для стягання договірних боргів, що їх править уряд однієї країни з уряду іншої країни, як належні їй підданцям“.

Проте, ця постанова не чинна, коли заборгована держава відмовляється або не відповідає на пропозицію вдатися до третейського суду, або, погодившись на це, унеможлиблює провадження третейського запису, або після третейського суду ухилюється від здійснення ухваленної постанови.

Радянська держава, як „заборгована держава“ не мала нагоди ані „лишити без відповіді“ пропозицію про третейський суд, ані „ухилитися від здійснення“ судових вироків уже бодай з тієї причини, що кредитори не виявляли бажання говорити про це з країною — позичальником: їм більше була до вподоби инша форма стягання боргів, форма збройної боротьби з робітнице-селянською республікою, щоб в-кінець придушити її. Загальновідомий той факт, що коли т. Чічерін 28 жовтня 1921 року у ноті, адресованій до урядів Великобританії, Франції, Італії, Японії та Америки, заявив про згоду Радянського Уряду визнати борги попередніх російських урядів, так капіталістична Франція—цей найголовніший російський кредитор-лихвар—навіть не відповіла на цю ноту.

¹⁾ Характерна цією стороною заява французького міністра фінансів Рібо російському міністрові фінансів Баркові.

„Французький уряд,— заявив Рібо,— ладний збільшити різні кредити Росії, але з тією умовою, що половина всієї заборгованості до часу підписання миру буде покрита російською сировиною* (ліс, хліб, спирт і т. н.). („Доклади міністра фінансів Берка“ з „Червоного Архіву“, кн. 4. 1924 р.).

Навіть царський міністр рішуче відкинув цю пропозицію, як одверто-поневільну!

Оголошено було священну війну з більшовизмом. Подібні вчинки Антанти мало похитнули той „юридичний“ фундамент, на якому згодом вона намагалася побудувати „правомірність“ своєї інтервенційної політики що до Радянських Республік.

Цілком зрозуміло, що постанову Гаазької конференції гарнесенько забули, набирало чинности право сили. Питання мусило розв'язатися міцністю нервів, здатністю до оборони. І не ми винні, що історія розв'язала цей спір на наш бік. Історичний шлях більшовизму, який (більшовизм) стоїть на чолі робітничого руху, дав нам міцні нерви й незнану ще в історії здатність до боротьби. Цим фактом і розв'язується до решти поставлене вашою темою питання.

Старовинна українська фабрика

(з приводу книги проф. М. Е. Слабченка — „Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны“. Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII — XVIII стол. Одесса, 1922 г.)¹⁾.

Історія української фабрики — нове й чергове питання в праці економічної історії України. Дослідникам не раз доводилося напшовхуватись на цю досадну прогалину в історичній праці. Питання далеко ще не вийшло з стадії первісного нагромадження матеріалу, який оголошено до цього часу в досить незначній кількості. Це без сумніву одна зі головних причин того недбальства, що було виявлено дослідниками в цьому питанні. З другого боку, відсутність спеціально-наукового інтересу не посовувала наперед видання відповідних матеріалів. Перед дослідниками в цій галузі слався довгий і тяжкий шлях архівних шукань, який неминуче попереджував правдиву постанову й розв'язання питання. Інтересну сторінку з історії української фабрики, особливо фабрики дореформенної, являє мануфактура в гетьманщині й її дальший розвиток в кінці XVIII і на початку XIX століття у вигляді вітчизної фабрики.

Студіювати промисловість України XVIII століття неможливо без вивчення фабрично-заводського виробництва гетьманщини. Важливість і новина цього питання заставляли з великим інтересом чекати обіцяної в передмові до першого тому праці проф. Слабченка „Организация хозяйства Украины“ — книги, яку присвячено старій українській фабриці²⁾. Вона не забарилась вийти у світ наприкінці 1922 р. На долю великих промислових підприємств прийшлося не багато місця: всього 31 сторінка на 205 (з 71 — 102); деякі замітки розкидані по різних місцях книги. Властиво-українським мануфактурам одведено ще менше місця, яке занадто обмежене загальними міркуваннями, почасти це пояснюється малою кількістю фактичного матеріалу, який був у розпорядженні автора.

Кардинальне значіння, в даному разі, має постанову питання. Підкреслюючи при багатьох випадках своєрідність українських фабрик, її відмеженість, а то й відірваність од місцевої обробної промисловости, проф. Слабченко, на жаль, не виділив її в особливу групу. Треба було-б досліджувати відповідний матеріал, рахуючись

¹⁾ Ця стаття є почасти переробка доповіді, який був зачитаний автором в Історичнім Товаристві Нестора Літописця.

²⁾ Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Т. I. Землевладение и формы сельского хозяйства гетманщины в XVIII ст. (Одесса, 1922). Ст. VIII.

з тими складними й значними змінами, які було пережито українським господарством, і зокрема українською промисловістю, протягом другої половини XVII і всього XVIII століття українська фабрика XVIII стол. не може, без значної втрати інтересам наукового дослідження, розглядатись по-за певними хронологічними межами. Особливе значіння має середина XVIII століття, яка внесла багато нового в життя цієї фабрики. З другого боку, варто з більшою обережністю притягати й комбінувати матеріал різного ґатунку. Для з'ясування стану фабричних робітників, можливо використати дані, що торкаються рудників і гутників, але лише з метою порівняння, при інших рівних умовах. Не варто також загальні положення ілюструвати випадковими прикладами, які до того ще різко порушують зазначені хронологічні рямці. З факту початку XIX століття неможна поширювати висновки на весь XVIII вік¹⁾. Все це некористно відбилося на праці проф. Слабченка. Поняття виявилися неясними, невиразними: різні моменти перемішано, заплутано.

Великим гріхом праці проф. Слабченка є майже повна відсутність архівного матеріалу в названій книзі. Для розробки історії мануфактур його зовсім не притягнуто, коли не рахувати (на стор. 49 — 102) трьох²⁾ посилань на „архив Малороссийской коллегии“, (справи про вівчарство й виріб фальшивої монети). В значній мірі винуваті сучасні тяжкі обставини наукової праці. Зрештою й в царині друкованого матеріалу можна знайти не мало цінних вказівок. Все залежить од того, в якій кількості й як використано літературу читання. Вже передмова до книги проф. Слабченка може вселити на цей рахунок деяку небезпеку: „Каталогизация (старовинних підприємств гетманщини) недостаточно полна, и это обстоятельство объясняется состоянием книжных богатств отдельных книгохранилищ“ (ор. cit., V). Ці побоювання здійснюються, на жаль, в повній мірі. Недостаток знайомства з відповідною літературою є значною прогалиною в праці проф. Слабченка. Неможливо вивчати парусино-полотняні підприємства й зокрема історію почепівської і шептаківської мануфактур, без того інтересного матеріалу, який було оголошено в 1888 році І. Ф. Токмаковим у додатку до його книги „Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии“. Як видно, праця Токмакова залишилась зовсім невідомою для проф. Слабченка. Не в повній мірі використано „Сборник Русского Исторического Общества“. На зазначених сторінках (71 — 102) згадуються лише томи 34, 63, 101, 104, 117, 120, 124, 126, і невикористано томи 130, 138 і інші, які дають значний матеріал за-для історії української мануфактури. Також недосить використано „Полное собрание законов“ і описи сенатського архіву. Дивно теж, чому не притягнуто старої класичної праці Чулкова, відомих статистичних праць про Чернігівщину Домонтовича й Русова, видань Чернігівського земства (оценка недвижимых имуществ), старої статті Гутмана про промисловість на Чернігівщині, опису подорожів Гільден-

¹⁾ Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II. 84 (посилання на замітку Доброворського в „Киевской Старине“, 1889, VIII).

²⁾ Курсив, як і скрізь, наш. — О. О.

штедта, Зуева, Hammar'd'a, Фон-Гуна й инш. Центр ваги, таким чином, переміщується в площу повного й досконального використання матеріялу, який був приступний автору. На жаль, і зазначені в книзі проф. Слабченка видання використано не досить точно й трохи поверхово.

Цілком правдива замітка проф. Слабченка в передмові до названої книги, що „без каталогизации старинных предприятий гетманщины обойтись представляется делом невозможным, ибо каталогизированием их устанавливается размах обрабатывающей промышленности, и отсутствие такого материала не давало бы возможности обрисовать ни формы промышленности, ни виды их, ни смены типов и т. п.“ (с. V). Але „каталог“ проф. Слабченка наповнено серйозними помилками. Правда, він майже повний, в деяких випадках занадто повний, то є в ньому підприємства, що ніколи не існували та які вирости на ґрунті неточного розуміння деяких текстів. Джерело багатьох непорозумінь — відсутність розмежувань фабричних підприємств першої й другої половин XVIII століття. Коли в першій половині XVIII століття ми можемо не ділити українську фабрику на групи — казенних, посесійних і вітчинних підприємств, то в другій половині століття таке розмежування конче потрібне. Візьмемо реєстр сукняних фабрик у книзі проф. Слабченка (71 — 74). Він перераховує 7 сукняних фабрик, 1 килимну, 1 панчошну: сукняні фабрики — глушківська, ряківська, шептаківська, батуринська, путівльська, глухівська й срібнянська (у Срібному); панчошна — яготинська й килимна — черняхівська. Варто було-б спочатку виділити в особливу групу перші дві фабрики — глушківську й ряківську, як підприємства ще першої половини XVIII ст. Тому, що фабрики зазначені „в порядке постепенного открытия“ (ор. cit., 72) їх, то можна замітити неточне поміщення шептаківської сукняної фабрики Розумовського. Заведено її було, напевне, наприкінці XVIII століття, або на початку XIX гр. Кирилом Розумовським (між 1797 — 1803 р.¹⁾). Батуринську сукняну фабрику того-ж Розумовського засновано в 1756 році²). Наступні в реєстрі путівльська й глухівська, коли судити по звістках проф. Слабченка, засновані в першій половині століття, і спомин про них опісля шептаківської й батуринської, порушує прийнятий автором хронологічний порядок. Останньою стоїть срібнянська сукняна фабрика Будлянських, хоча вона й більш ранішого, як видно, походження, аніж шептаківська (вона існувала ще до 1797 р.³), тим більше, що автор без всяких доказів відносить початок її до 50-х років XVIII століття. „Каталог“ сукняних фабрик у проф. Слабченка може бути з одного боку доповнено, а з другого — скорочено. Треба було-б згадати остерську сукняну фабрику Безбородька, яка

¹) Фон-Гун. III, 13; рукопис „О суконных фабриках в малороссийской губернии в 1797 году“ (Рукописна збірка Лазаревського. № 37, П).

²) Рік заснування показано в статтях Ростовцева („Черниговские Губ. Вед.“ 1851, № 37, с. 323) й Гутмана („Черниговские Губ. Вед.“ 1852 г. № 18, с. 188). Це повторили Домонтович в 1862 році і О. М. Бодяньскій в 1869 р. Див. „Список населенных мест Черниговской губ.“, XLVI і Русов „Описание Черниговской губернии“, II, 288.

³) „О суконных фабриках“.

існувала раніш 1797 року¹⁾. Треба скоротити реєстр сукняних фабрик двома підприємствами „фабрика великої княгини Єлизавети в районі Путивля“ і „суконная фабрика в Глухове, в 1752 году пожалованная в потомственное владение кол. ас. Д. Матвееву“. Ніщо інше, як одна і та-ж глушківська фабрика, яка першою стоїть у реєстрі. Звернімося до посилань на стор. 73 названої книги. Перші три, які відносяться до рясківської мануфактури, на своєму місці. Останні чотири поплутано: № 4 в тексті відповідає № 7 під стрічкою; № 5 в тексті — здається (посилання не точне) № 4 під стрічкою; № 6 в тексті — № 5 під стрічкою (посилання це точне); нарешті, № 7 в тексті — № 6 під стрічкою. Звістки про „фабрику в кн. Єлизавети в районі Путивля“ скріплені посиланням на — „Чтения Моск. Общ. Ист. и Древ.“, 1848, I, 106, де надруковано листа імператриці Катерини Олексівни до гетьмана Скоропадського від 7/XII-1720 року. Листа цього було передруковано, і здається більше точно, в „Материалах Военно-Ученого архива Главного Штаба“, т. I, ст. 556. Мова йде про путивльські сукняні заводи Катерини I, куди повертається „управитель“ їх Дубровський. Про „вел. кн. Єлизавету“ в листі немає ні слова. Але путивльські сукняні заводи імператриці Катерини — ніщо інше, як звісна путивльська (пізніше—Глушківська) мануфактура, а „управитель“ Дубровський — Іван Матвієвич Дубровський, фундатор її й один з „компанейщиків“ у цьому підприємстві. Ще більш курйозними є спомини про глухівську сукняну фабрику, яку року 1752 даровано колежському асесорові К. Матвієву. Це одна з нерідких помилок Щекатова, на якого в даному разі посилається проф. Слабченко. Мова йде не про глухівську, а про глушківську фабрику 1752 р., яку подаровано року 1752 купцеві Кузьмі Матвієву²⁾, якого в 1753 році було пожаловано в ранг колежського асесора³⁾. Але - ж глушківська фабрика — та-ж путивльська мануфактура⁴⁾. Ми не знаходимо ніде споминів про існування в середині XVIII століття сукняної фабрики в Глухові.

Перейдімо до реєстру парусино-полотняних фабрик (ст. 75 — 77). Він рахує такі сім фабрик (бавовняна ніжинська й декілька кустарних підприємств — „фабричек“, — попали сюди, звичайно, помилково): „драглеевскую“ (як видно, драгльовську), взруєвську, внуковицьку, парусино-білильну, стародубівську — компанейську, стародубівську — Мошкевича, шептаківську й почепівську. З цих підприємств дійсно існувало всього дві фабрики: почепівська й шептаківська. Коли додати до цього ще й топальську мануфактуру, яку поділено, та ще й помилково, проф. Слабченком на дві окремих фабрики, то „Каталог“ парусино-полотняних фабрик гетьманщини першої половини XVIII століття буде доведено до кінця. В „каталогі“ названо дві фабрики — „драглеевская“, з посиланнями а Лазаревського („Описание старой Мал.“, I, 417, 418), і внуковицька парусино-білильна (з невпо-

1) Ibid.

2) Пол. Собр. Зак., XIII, № 9986.

3) Бананов, III, 281, № 10348.

4) „Суконная фабрика, названная прежде путивльская, а по открытии наместничества прозванная глушковская“ (Топографическое Описание Харьковского Наместничества 1787 г. — Труды Харьковского Предварительного Комитета, т. II, ч. 1 — 2, ст. 42).

вні точним посиланням на Лазаревського „Посполитые крестьяне“ 134 — 136). В першому випадку, як видно, мається на увазі топальська мануфактура, і проф. Слабченко, локалізуючи її на початку існування в Драгльовці, повторив помилку Лазаревського¹⁾. Внуковицька парусино-білильня фабрика, звичайно, лише частина топальської мануфактури²⁾.

Друга в реєстрі проф. Слабченка — фабрика в Узуєвському хуторі Шептаківської сотні — та - ж шептаківська парусино-полотняна мануфактура, яку в 1731 році, після наділу Шептаківської волости на Гетьманську булаву, було переведено до Почапа³⁾. Четверта — „компанейская парусная фабрика в Стародубе в 1724 году“, про яку споминає Кирилів у книзі „Цветущее состояние Всероссийского Государства“. Але Кирилів згадує про компанейську парусинову фабрику в Стародубівському полку (а не в самому м. Стародубі), і при тому не в 1724 р., а в 1727 р.⁴⁾. Це, безперечно, або шептаківська, або почепівська фабрика. П'ята в реєстрі — стародубівська фабрика Лашкевича. Але інтересний замір, зв'язаний з військовими обставинами 1735 — 39 р. р., він мабуть не був здійснений. У всякому разі ніде не знаходимо вказівок про існування цієї фабрики.

Це помилки зовнішні. Але відомості, які приводить у своїй книзі проф. Слабченко про підприємства, які існували в дійсності, і неповні і неточні. Про неповність казати не доводиться. Але - ж і скупі відомості про українську мануфактуру далеко неточні.

Візьмемо глушківську мануфактуру. Неможливо з певністю говорити про те, що вона була „открыта на средства“ Дубровського, який до речі чи й був купцем. Правда, наприкінці XVII століття ми знаємо московського купця та сукняного фабриканта Дубровського⁵⁾.

¹⁾ Лазаревский. — Описание, I, 417. Питання про місце де знаходилася топальська мануфактура трохи не ясне. В 1771 р. (треба думати, спочатку свого існування) вона знаходилася 2 версти від Велика Топаль („Отдаточно́ная книга волости Великотопальской“, рукопис бібліотеки Київського Університету, № 263, ар. 184; див. також Ханенко, Діаріуш, 33). Теж було і в 40-х роках („Малороссийский сборник“ в збірці Лазаревського, № 46, т. 18) і в епоху Рум'янцевської переписи („При селе Великой Топали“—Обозр. Рум. Опис., IV, 668 — 669) і 1774 році („beg. Topal“—Güldenstädt's Reisen, II, 414). В 1767 році у Внуковнях (власне в хуторі „Дрегалевського“) знаходилися лише „к фабрики... для белеяния пряжи... мигария... и для сушения пряжи избы три, амбарчиков два“ та „избы фабрикантские“ (Лазаревский. Посполитые, вид. 2. 95). Між тим, „Описание Новгород-Северского Наместничества“ 1781 р. локалізує мануфактуру в Драгльовці (коли судити по звістках Лазаревського, Описание I, 417 — 418). Рукописний „Журнал“ Подлузького 1792 р. (Рукоп. збірка Лазаревського, як видно — також №№ 24, 100, у Внуковичах). Припускаючи перенесення мануфактури в Топалі у Внуковичі Рум'янцевим, ми рахуємо помилковим погляд Лазаревського про те, що Рагузинські заснували „парусный завод“ у Драгльовці. Перевід мануфактури і поширення її й дають, як видно, підставу Шафонському говорити в 1786 р. про топальську мануфактуру, як ніби - то про недавно заведену фабрику (Шафонський, 20). Вибір Внуковня з'ясовується, як видно, перебуванням в Драгльовці деяких фабричних будівель, старим промисловим характером місцевості („рабочая буда“ в 1723 р. — Лазаревский, Описание I, 417; солодовні, гуральні, цегельні в 1771 р. — Отдаточно́ная Книга, ар. 276 — 278) і близькістю „раскольникових“ слобід, куди продавалося почасти полотно.

²⁾ Наша стаття „Рабочие на топальской мануф. в 1771 г.“ (Архив ист. труда в России, 6 — 7, с. 48).

³⁾ Токмаков, 107 — 108.

⁴⁾ Кириллов, I, 143.

⁵⁾ Туган - Барановский, Русская фабрика, 12 (вид. 2).

але Іван Матвієвич Дубровський був або чиновником, або службовцем при дворі¹⁾. Зовсім неточно викладено умовини згоди Дубровського з казною (з імператрицею Катериною Олексіївною). Року 1726 фабрику не було віддано Шилову (на „содержание“. Асесора мануфактур-колегії — Івана Шилова призначено завідувачем фабрикою, і лише в такому значінні треба розуміти те „ведение“, про яке наводять документи²⁾). 1728 року завідування фабрикою було доручено місцевому дворянину Івану Бобарсову і підканцеляристові Василю Артамонову³⁾. Помилкове теж є твердження автора, що фабрику не було поширено Матвієвим (с. 72). Це поширення безсумнівне, коли звернемо увагу на дані, які приведені автором, хоча й зупинилися вони не на своєму місці. 1752 року на фабриці було 60 сукняних і 5 „каразейних“ верстатів. До 1775 року сукняних верстатів було 100, „каразейних“ 16. Наприкінці XVIII і на початку XIX століття глушківська фабрика була однією з найбільших фабрик Імперії⁴⁾. До речі, маленька неточність: фабрику було продано не князю Потьомкіну-Тавричеському, а генерал-поручикові П. С. Потьомкіну⁵⁾. Всі ці огріхи, на протязі півсторінки, можна виправити на підставі джерел, в більшості відомих проф. Слабченкові. Відомості про рясківську фабрику в книзі більш повні, хоча й тут треба зазначити низку явних неточностей і нез'ясованих спірних питань. Перш за все, не ясно коли було заведено мануфактуру. Проф. Слабченко відносить це до 20-х років XVIII століття (без посилання). Це без сумніву занадто широкий висновок із звісток Лазаревського про те, що рясківську фабрику було заведено граф. де-Вейсбахом, державцем Рясок з 1722 по 1735 р. Ми не знаємо, на чому базується твердження Лазаревського (сам він не вказує свого джерела)⁶⁾. Між тим оголошено документальні дані, які свідчать, що фундатор мануфактури був другим наступник де-Вейсбаха по володінню Рясками — фельдмаршал Мініх. Випрохуючи в імператриці Ганни Вейсбахівській маєтності, Мініх обіцяв „конские и овчарные заводы завести и суконную фабрику заложить“⁷⁾. Трохи пізніше Мініх рішуче стверджує, що фабрику в Рясках завів він „своими трудами“⁸⁾ (рукопис „О суконных фабриках в малороссийской губернии в 1797 г.“). Замітка Ол. Ковальського на підставі архівного матеріалу, яку використано Лазаревським, як одну з головних джерел тих стрічок, які присвячено рясківській фабриці в III-му томі „Описание старой Малороссии“, — нічого не згадує про Вейсбаха. Тому-то можна вважати за недоведене твердження Лазаревського і проф. Слабченка, якому безперечно був відомий 117 том Сбор. Р. И. О., треба було-б з'ясувати зазначені суперечності. Крім

¹⁾ „Камермейстер“ (обзор различных отраслей мануфактурной промышл. России I. с. 184); „Камермейстер“ („Киевская Старина“, 1886, XII, 742).

²⁾ Сб. Р. И. О., т. 94, с. 593. Див. „Дияриуш—Ген. Войск. Канц.—1729 г. (рукопис збірки Лазаревського, № 19,12,) ар. 16.

³⁾ Сб. Р. И. О., т. 130, с. 641.

⁴⁾ Варадинов, Ист. Министерства Внутренних Дел, т. II, ч. I, с. 210.

⁵⁾ Обзор различных отраслей, I, 184 — 85.

⁶⁾ Лазаревский, Описание, III, 318.

⁷⁾ Сб. Р. И. О., т. 117, с. 31.

⁸⁾ Ibid, т. 126, с. 536. Див. Чулков, Историческое описание российской коммерции, т. VII, кн. 3, 599.

того, і при участі Вейсбаха, фабрику не могло бути засновано в 20-х роках. Лазаревський наводить вимітку з доношення Мініха імператриці Ганні, де значилось, що „суконые фабрики“ в с. Рясках засновано „по височ. в. вел. повелению“¹⁾, а це не могло бути раніш 1730 року. Десь тут заплутане є питання про передачу фабрик князю Юсупову. Як відомо року 1741 фабрику, разом з усім майном Мініха, було конфісковано, і вона перейшла до відома комерції, а потім і мануфактур-колегії. З середини 40-х років фабрикою починає цікавитись президент комерц-колегії Б. Г. Юсупов²⁾. Проф. Слабченко, слідом за Лазаревським, каже про те, що в 1744 році мануфактур-колегія перепустила фабрику Юсупову за яким вона й була до 1754 року, коли її „вновь пришлось перевести в мануфактур-коллегию вместе с селом; в ведении и распоряжении коллегии она и состояла до конца VIII ст.“ (72 — 73). Це значно змінює дійсний хід подій. Лазаревський дату 1744 р. знайшов у рукопису „О суконых фабриках“. Що-ж до посилання на архів Воронцова, яке є у проф. Слабченка (VII, 345, 353), то воно не до речі, і доводить лише, що 1754 року фабрика була під керуванням мануфактур-колегії. Фабрику було подаровано Юсупову в 1754 році, про що з певністю каже автор історично-генеалогічного нарису „О роде князей Юсуповых“ (кн. М. Б. Юсупов), посилаючись на автентичну жалувану грамоту. Тоді-ж Юсупову було видано позик у розмірі 10 тисяч карбованців³⁾. Після смерті Б. Г. Юсупова, фабрикою володіла його вдова кн. Оррина Михайлівна Юсупова, за якою фабрика рахувалась і в 1773 році⁴⁾. 1786 року вона належала кн. М. Б. Юсупову⁵⁾. В родині Юсупових рясківська фабрика добула до кінця свого існування (напевне зараз опісля 1861 р.⁶⁾. Неправдива також вказівка на те, що фабрика Будлянських у Срібнім „в отличие от прочих, не выполняла казенных заказов и имела своей задачей покрытие нужд именной названного помещика“ (ст. 74). Різниця від інших не було, тому що фабрика Будлянських виконувала й казенні замовлення⁷⁾.

Звістки проф. Слабченка про парусино-полотняні мануфактури ще більше скупі. Драгльовську фабрику (очевидно, топальська мануфактура) було засновано лише наприкінці 20-х років XVIII століття, а правдоподібноше в 1730 — 31 р. р.; існувала вона і 1792 року, й не припинила свою роботу до 70 р. р.⁸⁾. Неточні також відомості про шептаківську й почепівську фабрики. Твердження про те, що шептаківська мануфактура спочатку знаходилася у віданні гр. Головкина, не скріплено посиланнями. 1-го квітня 1726 року Шептаківську волость було віддано „на оренду“ Марії Строгановій з синами „для

1) Лазаревский, Описание, III, 318.

2) О роде князей Юсуповых, I, 132 - 125.

3) Ibid.

4) Чулков, op. - cit., т. VI, к. 3.599.

5) Шафонский, 501 — 502.

6) Список фабрикантам и заводчикам Российской Империи, 1832 г. II, 596; Арндаренко, записки о Полтавской губ., III, 290; Обзор различных отраслей, I, 185. Бодянский — Памятная книжка Полтавской губ. на 1864 г. — її не згадує.

7) „О суконых фабриках“.

8) Архив ист. труда в России, р. 6 — 7, с. 41 — 43.

заводу парусної мануфактури¹⁾, яку й почали будувати наприкінці року, а виробництво полотна почалося з наступного 1727 року²⁾. До Разумовської тентаківської фабрики не могла перейти хоча-б через те, що в його часи вона давно не існувала.

Описана в казну після падіння Меншикова, її в 1731 році, при передачі Шептаківської волости Апостолові, було переведено в Почеп, і вона поділила участь почепівської мануфактури. Опис 1734 року гетьманських маєтностей найшов у Шептаках, на хуторі Взуєвському, запустілу будівлю фабрики³⁾. Мало уваги звернено в книзі проф. Слабченка почепівській мануфактурі, найбільшому підприємству парусно-полотняного виробництва в гетьманщині. Запевнення автора, що „до гетьманства Разумовського фабрика состояла в распоряжении купца Чанова“, — помилкове. Чанов отримав мануфактуру в 1750 році, з обов'язком вивести її за кордон гетьманщини, коли Почеп було передано гетьману⁴⁾.

Дивним є твердження автора, що в 1737 році почепівську й шептаківську фабрики було приписано до Брянського заводу. Звідси широкий висновок: „хлопотливость ведения фабрик и низкая выделка продуктов вели их к закрытию или к приписыванию их окрепшим русским фабрикам и заводам“ (ст. 89). Барановський опис (II, 477), на який в даному разі посилається автор, повідомляє лише про наказ 18/VI - 1737 року князю Барятинському, розглянути питання про приписку цих фабрик (об'єднаних у Почепі до Брянської експедиції адміралтейства. Барятинський висловився, що зазначає і проф. Слабченко (с. 76), не на користь цього проєкта⁵⁾. „Казенные мануфактуры, — каже проф. Слабченко, — повлияли на обрабатывающую промышленность гетманщины“. Твердження, цілком справедливе, але ілюстроване дуже невдалими прикладами: „украинские ротчинники, — каже далі проф. Слабченко, — организовали свои предприятия по образцу мануфактур. У крупного помещика И. Ханенко встречается полотняно-парусная фабрика для собственного потребления, что не препятствовало и сбыту на сторону: со своей фабрики в 1732 г. Ханенко послал гр. Владиславичу пять кусков парусного полотна. Полотно вырабатывалось для белья, — сукно на верхнюю одежду“ (с. 90). Посилання — Ханенка. Діаріум, 38, 39. На сторінці 38 щоденника Ханенка під 14 лютим 1732 р. занотовано: „послал через Бардовского до графа 30 р. да 5 кусков полотна парусного“. На сторінці 36 — замітки про видаток парусного полотна на різні домашні потреби Ханенка. Взята окремо ця звістка робить зрозумілим твердження проф. Слабченка, хоча її й не досить ще для висновку про існування в маєтностях Ханенка нарочитої фабрики, про яку в тому-ж щоденнику не згадується, і взагалі нам нічого не відомо. Але треба взяти контекст:

1) Сб. Р. И. О., т. 63, с. 505 — 506.

2) Токмаков, 110.

3) Судисенко, Материалы, I, отдел 3, с. 40 — 41.

4) Журнал делопроизводства гетманской канцелярии. 1750. (Рукопис збірки Лазаревського, № 19, 7. 3), арк. 312 — 214. Чулков, op. cit., т. VI кн. 3, ст. 401.

5) Сб. Р. И. О., т. 117, ст. 473.

„1731 року.

- Листопаду 25. Получил лист от генерала де - Вейзбаха (ст. 30)
 Грудня 1. Писано письмо до его сиятельства, господина генерала и кавалера, графа фон - Вейзбаха о парусной пробе (ст. 30).
 — „ — 2. Отправлено оное письмо в Полтаву через козака сотне полковой (ст. 30).
 — „ — 29. Был в Топале у графа и купил для генерала де - Вейзбаха 4 концы, а для себе 1 полотно парусного за 30 р., а деньги еще не плачены (ст. 33).

(Між 2 і 29 грудня — Ханенко був у роз'їздах).

1732 року.

- Січня 3. Сего - ж числа одправлен Антон Дон в Полтаву с писмами до его сиятельства, господина генерала и кавалера, графа фон - Вейзбаха и з 4 - мя концами парусного полотна, которому и подорожняя генеральская дана на подводы (ст. 33).
 Лютого 14. Послан через Бардовского до графа (Владиславича) да 5 кусков полотна парусного (ст. 38)“.

Ясно, що в друкованому тексті щоденника помилка: замість *за*, поставлено *да*, і це змінює зміст цієї записи. Переплутання цих двох літер при читанні скоропису першої половини XVIII сторіччя, можливе. Нарешті, значіння мають слання 5 кусків полотна графові Владиславичу (очевидно, Гаврилові Владиславичу), в якого в Топалі була своя парусино - полотняна мануфактура.

Серйозним непорозумінням в книзі проф. Слабченка є декілька разів повторене ним твердження, що українське шляхетство обмежено було в правах заводити фабрики. „Направление капитала, — казав він, — в сторону торговли, а не производства находилось в связи с тем, что большие мануфактурные предприятия по законам России шляхетству были недоступны. Занятый войной с задорною, но мало научно замечанию проф. Ключевского, Швецисю, и не доверяя украинцам, Петр и его приемники по сему поводу заняли определенную позицию. Сенат, напр., раз'яснял, что украинская старшина не могла „по неимению дворянства“ иметь прав на фабрики, покупать их или держать в откупу, „ибо не только малороссиянцам да и всем, которые в рангах обер - офицерских не из дворян, деревни покупать запрещено и купленные продать велено“. Сенат полагал, что фабрика есть принадлежность деревни и одно из вотчинных прав“ (ст. 169 — 170). Цю замітку в зм'ягченім вигляді повторює проф. Слабченко в декількох місцях, але він не досить виразно окреслює зазначений висновок, що дивно для історика - юриста. Посилання — „Сенатский Архив“, XIV, 478 — неточне, а цього зовсім не можна допускати, вирішуючи таке важливе питання. Зазначене діло не являє собою спеціального юридичного інтересу, тим більше, що перед нами не селянське роз'яснення, як каже проф. Слабченко, а лише заява особи, що потерпіла¹⁾. Висновок

¹⁾ Сев. Арх., XIV, 477—78. Див. Сб. Р. И. О., т. X, ст. 236.

автора тим більше неправдивий, що у своїх промислових кризах українська шляхта й міщанство підлягали загальним наказам імперії. Коли року 1738 до кабінету постувила заява Семена Лакшевича про розрішення йому завести в Стародубівському полку парусну фабрику, кабінет, не відкинув її принципово, але рахуючись з інтересами казенної почепівської мануфактури, передав на затвердження генерала Шипова, що правив тоді гетьманщиною. Шипов відповів, що фабрику „построить надлежит позволить“¹⁾. Ще більше має інтересу в цьому відношенні заведення „фабрики“ Артіно в 1737 р. Комерц-контора и комерц-колегія, до яких надійшла заява Артіно, вагались самі дати відповідне розрішення тому тільки, що „малороссиїєские города в ведомстве состоят Малороссиїской Генеральной Войсковой Канцелярии и дабы позволением той фабрики тамошним правам в чем не учинить нарушение“. Комерц-колегія, посилаючись на інструкцію мануфактур-колегії 3/XII - 1723 р., й інші накази, дала свою принципову згоду²⁾. А року 1767 Рум'янець просив мануфактурову колегію подати „привилегию нежинскому фабриканту Богдану Иванову“³⁾. Обмеження були не тут, а в галузі кріпацького володіння, про що, почасти, каже і проф. Слабченко.

Ми не можемо виправляти всі дрібні неточності й просто помилки у відповідних трактаріях проф. Слабченка⁴⁾. Зупинімось на деяких. Охтирську тютюнову фабрику засновано було не в 1711 році, а в 1719 р., про що свідчить оповістка комісії про комерцію від 24/VII - 1727 верховній таємній раді⁵⁾. Фабрику не було зачинено в 1766 році. Вона померла природньою смертю значно раніш, ще в першій половині століття⁶⁾.

Неточне теж є твердження автора, що „срабатанные фабрики не поступали в распоряжение владельцев мануфактур“.

Такі-то ґрунтовні зауваження, які треба зробити з приводу повідомлень про українську старовинну фабрику в книзі проф. Слабченка.

В наше завдання не входило дати певну оцінку названої книги. Зовні зняряджена розвинутим науковим апаратом, на ділі, на жаль, повна великих неточностей і досадних помилок — праця проф. Слабченка — не дослідження. Вже зазначено було деяку хаотичність у загальному плані праці, безумовний спіх у розрішенні серйозних питань, методологічну недостатність праці.

Це — деяке згрупування матеріялу, і в цьому її вартість. Особливо цінним є згрупування матеріялу (не завжди повне й точне), що торкається української ремісничої й кустарної промисловости. Навіть у розгляненій нами частині, книга проф. Слабченка повинна була з'явитись, і добре, що вона з'явилася.

¹⁾ Сб. Р. И. О., т. 120, с. 111, 498

²⁾ Рум'янецьський Музей, архів Марковича, №№ 1362, 1384.

³⁾ Папери Рум'янцова в збірці Судієнка (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 118).

⁴⁾ Зовсім є помилкове твердження проф. Слабченка про завод віконного скла, що існував у Рясках при Мініхові (с. 149) „Оконные фабрики“. наз. в сб. Р.И.О., т. 164 (у проф. Слабченка помилково—145), на стор. 375,—це безперечно с у к н я н а фабрика.

⁵⁾ Сб. Р. И. О., т. 69, т. 252.

⁶⁾ Див. замітки проф. В. Левитського про працю проф. Слабченка в часописі „Книга“ № 2, 32—33 (Харків, 1923 р.).

Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом?

В дуже інтересному новому київському науковому трьохмісячнику „Україна“, ч. 1—2, центральне місце займає стаття О. Гермайзе — „Коліївщина в світлі ново- знайдених матеріялів“ (ст. 19 — 81). Ця стаття подає новий архівний матеріял значної ціни — про суд над Максимом Залізнякам і иншими ватажками Коліївщини, який провадився в судовій комісії при Київській Губерській Канцелярії. Разом з тим, стаття О. Гермайзе дає спробу „освітлення тих моментів „Коліївщини“, що були до цього часу нез'ясовані“ (ст. 81). Головні висновки автора нової розвідки про Коліївщину такі: це не був рух селянський, „Коліївщина була ділом степового гультяйства, відірваного від хліборобства“, „на цьому русі лежить печатка цього елемента, його торговельних інтересів“ (ст. 34); разом з тим, цей рух мав „вузько-релігійний характер“ (ст. 29), — тільки „російський уряд, допитуючи пійманих гайдамаків, хотів добитись підтвердження від них, що духовенство участі в гайдамаччині не брало“ (ст. 38). Ці висновки автора далеко не цілком відповідають джерелам і не є, гадаємо, крок вперед в історичній літературі про Коліївщину, а швидче — назад. Це повернення від Шульгіна й инших дослідників Коліївщини кінця XIX й початку XX в.в. до Д. Л. Мордовцева й польських істориків, які теж підкреслювали і „вузько-релігійний характер“ цього руху, і випадковий, розбишацько-гайдамацький склад повстанців. Між тим, джерела кажуть про инше: вони свідчать про негативне відношення головних представників тодішнього російського уряду до духовенства, звязаного з цими подіями, і, разом з тим, про відсутність суду над ним, за браком певного матеріялу для нього¹⁾; вони свідчать про рух у даному разі перш за все селянський з участю навіть лівобічного населення, вони говорять про кріпацьку неволю, як головний стимул боротьби й повстання, вони вказують на „панське тіло“, як головний об'єкт лютої повстанців-кріпаків²⁾. Автор пише: „Правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, приймає готовий рух“ (ст. 34). Але-ж що з того? Все-таки суть руху, його сила і значіння полягали в повстанні іменно кріпаків проти феодального устрою і пригнобленні з боку панів і орендарів, а гультяї-гайдамаки та духовенство з його „смиреними проханнями про оборону православного населення“ (ст. 53) були лише

¹⁾ Див. у Київск. Старине" за 1882 і 1905 р.р., а також „Сборн. Н. Р. И. Общ.“, т. 87 та инші.

²⁾ Див. у Шульгіна в його „Очерк Коливщины“, Київ, 1890 р.; у Мякотіна — „Крестьянский вопрос в Польше“, СПб. 1889 р. і инші.

притокою для самого повстання, лише замішалися у це народне діло. Недаром звичайних гайдамацьких виступів було у XVIII в. багацько, а Коліївщина, яка захопила селянство й мала такі грандіозні розміри, була лише одна. З того факту, що проводирі початкового руху служили молебень у Мотронінському монастирі, робити висновок про „вузько-релігійний характер руху“ (ст. 29, 38—39) також, здається, не слід, якби ми, скажемо, стали називати майже одночасну в Росії „Пугачовщину“ „вузько-монархічним рухом“ тільки через те, що Пугачов удавав себе за Петра III.

Потреба в перегляді матеріялів про Коліївщину нині, безумовно, є їй потрібна вже, як гадає і автор (ст. 81), і нова монографія про цей рух, але - ж навряд чи ця нова монографія, науково поставлена, зможе відкрити народній характер повстання коліїв.

ГЕНРИХ ШПІТЕРС

Культура й народня творчість ¹⁾

(з книги в єднанні з природою)

I

Екскурсія в минуле. — Наші предки під час праці. — Колективна творчість та література. — Правда в безлічі вигадок. — Наука окремо від народу. — Збільшення взаємної відчуженості трудящих мас та наукових робітників. — Матеріалізм, еволюційна теорія та класові настрої.

... Забудьмо на десяток хвилин сучасну дійсність і загляньмо в глибочинь недосяжно-далеких минулих епох. Коли ви маєте здібність міркувати під час фантастичних марень, то ви помітите в минулому людськості чимало дечого, що додається вам до науки.

Звичайно, ви усміхнитесь, глянувши на первісних людей, що обожують природні сили. Зрозуміла річ, вас опанує сумне почуття, коли ви споглядатимете криваві релігійні обряди — людські жертвовні дари. Цілком зрозуміло, що морок первісної несвідомості, який і до цього часу повиває злиденне життя дикунів в Африці або в Австралії, зробить на вас невідрадне вражіння. А втім, поряд з цим ви духовним зором збагнете й інші явища — відрадіні.

Перед вами — річний берег. На березі — кілька повалених додолу молодих дерев. Коло них — напівгола людина з загостреною камінюкою, що нагадує щось середнє між ножем або сокирою. Цим кремінним знаряддям людина обтїсує одним по одному стовбури, обрубє геть на них гілки. Потім вибирає найзручнішу гілку і нею, як підоймою зсуває пообтїсувані стовбури в річку. Щоб течія не знесла їх за водою, людина кожну деревину одним кінцем залишає на березі. По коліна в воді він прив'язує одну деревину до одної своєрідним капатом з лісової трави...

Перед вами будеється одно з перших передісторичних знаряддів, що ними людина плавала по воді.

Ви стежите за первісним плавцем і спостерігаєте, як він одпливає від берега. Товста гілка без дрібних гілочок править йому за весло. Ось його вже майже й не видно вам, і ви, мабуть, відчуваєте його волю перемогти водяну стихію і в Колумбових з вітрилами суд-

¹⁾ Читано, як доповідь, у наукових засіданнях Харківського Інституту Розповсюдження Природознавства 14 — VII — 25 (I — V розд.) и 11 — VIII — 25 (VI — VIII розд.).

нах і в комфортабельних каютах „Мавританії“, що робить океанські рейси за розписом точно до 3—4 хвилин...

А тепер звернімо увагу на иншу картину.

Дві майже голі людини, до краю спітнілі, волочать за собою незвичайний цурупалок деревини. Це — ваші предки орють землю.

Це — перші землероби, що поклали початок осілої праці на землі й показали нащадкам певний шлях до тієї системи сільського господарства, яка нині має до своїх послуг трактор та електричний плуг.

Не треба мати надзвичайно спритного розуму, щоб, оглядаючи зародки найдавнішої культури, встановити її спорідненість з культурою сучасною. А казати про спадковість сучасних наукових та технічних досягнень — від давньо-індійських, римських та грецьких знань, це значить скидатися на людину, що ладна дебиватись у хату, хоч двері й відчинено.

Все це — річ безперечна. З усього цього випливає, що розвиток так званих чистих і застосованих знань мусить іти пліч-опліч зо вдумливим вивченням витворів, які збудувала колективна творчість різних народів. І це повинно бути тим паче, що така, приміром, культурна галузь, як література, досягла надзвичайного успіху якраз через вивчення та засвоєння словотворчості народніх мас.

Згадайте українських письменників — Гоголя й Шевченка, познайомтеся з літературними шляхами письменників-чужоземців — і ви зрозумієте, що для їхніх творів не аби-яку ролю відіграли наслідки колективної розумової праці багатьох поколінь будь-якого народу.

Але — цього замало... Перегляньте поважну книгу з загальної історії, і десятки сторінок розкажуть вам про життя давньої Індії на підставі вивчення індуських поем — „Магабгарата“ й „Рамаяна“ або про героїчну добу греків — за даними народніх пісень, художньо поєднаних в „Іліяду“ та „Одісею“ незрівняним Гомером.

Давнім-давно позаростали травюю могили богів та богинь, утворених нашими далекими предками. Тисячоліття відмежовують нас од перших істориків, що використали для своїх праць сучасну їм дійсність та казкові оповідання. Безодню барвистої фантазії виявляємо ми в легендарних оповіданнях про те, що було колись...

Ну, що-ж! Забарне порівняння давніх оповідань одного народу з иншими дає змогу виявити історичну істину. Воно є певний засіб одмежувати істину від вигадок. В наслідок можна мати відомості, корисні не лише для тих, хто вивчає мистецтво, але й для практичного життя.

* * *

Мистецтва й ремесла з давніх-давен для свого розвитку мали вказівки з природного джерела — народнього досвіду. Це саме можна сказати й про техніку: вона не занедбує це джерело, хоч давно вже має й инше — досягнення природознавства.

А саме природознавство? Чи поєднувалось воно підчас свого поступового руху з творчістю широких трудящих мас?

Майже ні!.. Протягом століть природничі науки — ця база нової культури — уникали поєднання з масами. Більшість дослідувачів при-

роди цілком протиставляли своїй праці розумову чинність недосвідчених народніх мас.

Голос життя надто часто нагадував мудрим людям, що в смітнику одвічної несвідомости „простого люду“ сховано перлини краси й золото мудрости. Але натуралісти майже не чули навіть відгуків цього голосу. Коли ці представники науки й працювали „на лоні природи“, то вони уникали щільно підійти до повсякденного життя народу. Наслідки їхніх дослідів були відомі лише вершкам суспільства — пануючим класам, які наукову теорію або з неї окремих висновок вживали на практиці. З якою метою — зрозуміло; з метою: — визискувати тих, хто народився у змушенні робити на своїх панів родині...

Нема чого мовчати про минуле. Зрозуміла річ, що аристократичні шати, в які одягалися цілі покоління натуралістів, а також представники інших наукових галузей, не викликали довір'я і з боку „простого люду“.

Дикунство й несвідомість неосвічених мас давало себе відчувати й иншою стороною. Майже в кожній країні траплялося, що нарід вважав учених за ворожбитів або посланців диявола. А це ще дужче впевняло жерців знання в тім, що навряд чи є будь-що придатне для науки в продуктах народньої творчости.

Посутня увага. Відзначаючи історичну роз'єднаність науки і творчої думки народу, я зовсім не прихильний завдавати цю провинну всім робітникам науки й, зокрема, природознавства. Підкреслюю: я маю на увазі більшість учених, яка, напевне, була абсолютна.

А що до меншости — про це справа надалі.

Факти, які я що-йно відзначив, стосується до тих часів, коли наукові робітники часто й густо належали до власницьких шарів населення. Хоч-би як намагався будь-який „кабінетний“ учений ізолювати себе від зовнішнього світу, а в тім, він не засуджував себе на досмертну самотність. Так або инакше він мав стосунки з людьми найріднішої йому класи, цеб-то з представниками буржуазії і подекуди — аристократії. Оточення він мав, найголовніше, буржуазне.

Чи відбивалось це на його наукових дослідях?

В одному з давніх творів теперішнього ренегата Карла Кавтського, перекладеного російською мовою за редакцією Леніна, можна бачити цікаву увагу в цій справі:

„Кожен учений, — зауважує Кавтський, — мимоволі підлягає способу думання тієї класи, серед якої він живе, і кожен дещо з цього способу думання вкладає до своїх наукових поглядів“¹⁾.

Вартість першої ліпшої путньої думки тим більшає, коли її поділяють люди з різними світоглядами. Отже, вважаю за потрібне вжити для порівняння ще однієї цитати:

„До вченої праці, часто навіть несвідомо для дослідника, просочуються так або инакше скорботи й радощі, сумніви й мрії того суспільства й тієї доби, серед яких він живе. Якраз вони спрямовують, кінець-кінцем, його кабінетну працю“²⁾.

¹⁾ К. Каутский. „Социальный переворот“. — На другой день. Спб., 1905 р., стор. 14

²⁾ Д. М. Петрушевский. „Очерки из истории средневекового общества и государства“. Журнал „Научное Слово“, кн. 3, 1904 р. стор. 86.

Ця думка належить не марксистові й не соціялістові, взагалі. Її виголошує буржуазний історик — проф. Д. М. Петрушевський. Цього досить, щоб бути певним правдивості цього міркування, яке висловлюють представники двох різних суспільних угруповань.

Постійний вплив суспільних умовин на виникнення наукових течій стає зрозумілий у світлі марксизму.

Приклади: XVIII століття науковий матеріалізм розпочав непримиренну боротьбу з релігією — з цим випробованим засобом держати наряд у рабській підлеглості „панам“. За перших борців тодішнього матеріалізму були „енциклопедисти“ — буржуазні вчені й літератори королівської Франції. Чому - ж саме в Франції розпочато генеральний бій з релігійними забобонами?

Тому, що заможні класи в цій країні (третя верства) ворогували з аристократією, що гнітила їх. Тому, що за тих часів:

— „французький буржуа мусив за вимогами історичної ситуації у Франції спонукувати робітничу класу до вищого ступеня революційної чинності проти феодальної аристократії“¹⁾.

Таке зіставлення маємо і в Кавтського. В своїм „Соціалнім перевороті“ він пише:

— „Не випадок також, що теорії еволюції (Ляйель, Дарвін) виникли в Англії — країні, де протягом останніх 250 років помітно лише зародки революційних рухів, розвиток яких завжди вчасно припиняють пануючі класи“²⁾.

II

Адвокати самодовільних істин. — Ньютон та епоха. Наука в зіткненні з народньою темрявою. — Народи СРСР напередодні славетних винаходів. — Що становить наслідки буржуазної цивілізації? — Навчальне в житті землероба. — Як селяни випереджають учених.

В житті буває багато незвичайного. Одна з таких незвичайностей — це те, що й у нас і на Заході не в дивовижу зустріти оборонців ідеї про „вільну науку“, цеб-то про самодовільне знання, що не залежить од часу та умовин в оточенні дослідника. Ці люди з певною серйозністю, між иншим, зауважують:

— Високо розвинена особа в своїх намаганнях до вищих істин не підлягає впливові епохи; навпаки, сама епоха є витвір генія...

Мені здається, що виголошування таких тверджень можна пробачити лише тому, хто засуджений навіки блукати в мороці містицизму, або тому, для кого історія досягнень людської думки — „книга за сьома печатями“.

Нехай адвокати „незалежного“ знання придивляться хоча-б до творів Ньютона, осяяних оригінальністю розуму, який не має собі рівного в історії людськості. Цей найгеніяльніший мислитель, реформуючи тодішню науку про сонячну систему, вважав, що:

¹⁾ Ернест Унтерманн. „Наука и революция“. Пер. А. Круглякова. Гос. Изд. Укр. 1923 р., стор. 38.

²⁾ Каутський *op. cit.*, стор. 14 — 15.

— „матерія, як цілком пасивний принцип, може зовні виявляти дії лише тоді, коли їй цих дій надано, після чого вона передає їх через звичайний дотик...“¹⁾ Інакше кажучи, Ньютон не зміг обійтись без особливого:

— „божеського“ штурханця, що надав руху небесним світилам.

Виховання й напрямок оточення вплинули навіть на твори найвидатнішого вченого!

Хіба ще не зрозуміло, що давно вже час покласти в архів недоречностей всілякі марення про якусь фантастичну „волю науки“, так само, як це зроблено з метафізичними байками про „вільність волі“?!..

*
*

Якщо творча думка робітників науки в минулому була звязана з настроями та потягами буржуазно-аристократичного суспільства, то нині справа стоїть інакше. За межами нашого Союзу почасти, а в нас майже цілком, нові форми суспільних взаємин утворюється трудовими верствами населення.

Вплив розумової чинності розкріпачених має на дослідну чинність учених у кожній республіці Радянського Союзу не підлягає серйозному сумніву.

Замислитись над цими фактами — значить зробити висновок, що наука мусять віднині хоч-не-хоч брати вказівки для свого розвитку в неосвічених має. Так воно й мусять бути. Але це — ані трохи не страшне для вчених. Їм зовсім не загрожує небезпека придбати віру в домового або відьму, коли доведеться щільно підійти до народньої темряви. Знання успіхів природничих наук за минулий час — цілком слухна запобіжна гарантія від таких забобонів. Буржуазно-ідеологічний присмак, властивий деяким науковим теоріям, у даному разі до лиха не доведе. Проте, в усій цій безпеці — путнього замало. Адже творчий задум вченого тим легше перетвориться на дійсне відкриття, чим сприятливіші будуть умови оточення, що впливає на дослідну працю.

Правда. Але правдивість такої уваги свідчить про те, що СРСР напередодні видатних наукових досягнень!..

Знаю, що останні слова викличуть у деяких читачів посмішку. Отже, мушу виявити, що становить типову різницю в колишньому й теперішньому оточенні вченого та в чому перевага першого над другим.

*
*
*

Не що-давно владу буржуазії в колишній Російській імперії ще всі пам'ятають. Як на кіно-стрічці перед вами линуть ось які образи повсякденної чинності пануючої класи:

— гребеться жар чужими руками...

— спритно надівається ярмо на трудящих...

— потурається нетерпимість до суспільно-освітніх робітничих організацій і взаконюється терпимість:

— до домів розпустити...

¹⁾ В. Вундт. „Введення в філософію“. Пер. под редак. Э. Радлова. Сиб., 1903 р., стор. 241.

— і хоч-би скільки ви ливились на образи „доброго старого часу“ — вам доведеться спостерігати в різноманітній формі саму наругу „властей предержавних“ над широкими масами населення та над розумом:

— щоб придбати нові ринки, кидається в огонь війни „гарматне м'ясо“ . . .

— хрест та євангелія єднаються з шибеницею!..

Млосно згадувати. Тяжко звикнути до думки, що аналогічних заходів і тепер вживається за межами СРСР. А ще тяжче від думки, що такі явища дають силу „ідейного“ матеріялу для „наукового“ уґрунтування своєї „доцільности й законности“ буржуазним економістам та соціологам.

Треба визнати правду за представниками природознавства, хоч їхні теорії частенько й укривав намул розумових потягів своєї класи, проте, природознавці майже ніколи не святили іменем Знання режиму „кнута и мракобесия“, як основу капіталістичної цивілізації.

Я не ладен заперечувати, що буржуазна практика може утворити деякі цінності, які будуть вельми корисні для загально-людської науки й культури. Але чи багато таких цінностей можуть дати люди, яким більше до ладу перетворювати піт робітників на золоту валюту або неухильно виконувати славнозвісне правило: як не обдуриш, то й не продаси?!..

Твердженнь доводити не треба. Кожен розуміє, що культурну цінність легше утворити тяжкою працею та міркуваннями, як полегшити тую працю, аніж облудою, зажерливістю та карними заходами. Виходить, перевага в даному разі на боці трудящих. Виходить, неосвічені маси матимуть у наявності культурні досягнення в незрівняно більшій кількості, аніж буржуазія.

Чи - ж можна погодити останній висновок з теперішньою дійсністю?

Так! Безумовно!..

У першому розділі я лише мимохіть згадав про деякі продукти народньої творчости, які використала наука. Надалі я маю докладніше ознайомити читачів з деякими характерними явищами на взірць наведених у першому розділі . . . . .

* * *

Землеробство в республіках нашого Союзу переважає решту взятих разом промислів. Отже, не ризикуючи помилитись, можна стверджувати, що в цій галузі народньої праці є чимало цікавих нам явищ.

Що ми маємо навчального в трудовім житті селянина - орача?

А ось що:

Наш селянин з давніх - давен —

— „має міцний звязок з природою та її дарів. Як землероб, як „ходок“, „новосел“ він звик спостерігати природу, орієнтуватись у ній, набувати знання — особливо про матір - землю, надаючи їм форми прислів'їв, прикмет або ним - же визначених технічних способів продукційної праці. . .“¹⁾.

¹⁾ Проф. А. Ярилов. Стаття „Российская пролетарская наука“ у т. 94 московської „Правды“ від 29/IV — 1923 р.

В ці слова, зафіксовані проф. А. Яр'ловим на шпальтах „Правды“, вкладено як-найглибший зміст. Вони надають змоги кожному зрозуміти, яким чином неписьменний селянин закладає іноді перший камінь в основу відкриття вченого. А крім того, за цією цитатою можна з'ясувати й видатніші факти. Я маю на увазі факти, коли народня творчість випереджає наукові відкриття й теорії, про які надалі йтиме розмова. . . . .

*

В січні місяці поточного року, на Всеукраїнському з'їзді в справі вивчення продукційних сил, проф. М. Єгоров зробив цікаву доповідь „Сільсько-господарська рослина, як машина для утилізації сонячної енергії“. Поряд з иншим, доповідач подав аудиторії такі відомості. Ще до світової війни, під час його подорожи до Петербургу, він почув од свого випадкового супутника — тверського городника, що недалеко Твери селяни прискорюють розвиток культурних рослин у теплицях світлом газових ламп.

Коли взяти на увагу, що справу про вплив штучного освітлення на рослинні процеси за тих часів ще не було науково-дослідно вирішено, то зрозуміла буде культурна вага практики тверських городників.

На тому самому з'їзді М. А. Єгоров згадав инший характерніший проти першого випадок:

— „Коли я, — признався доповідач, — розповів на своїх лекціях загального землеробства про сумішні посіви, до мене підходить один студент і каже: „А мій дід вже років двадцять вживає такого способу в себе на селі“...¹⁾

Двадцять років землероб-практик користує способом, який, мабуть, знали його предки й сто років тому, але про цей спосіб виголошується з катедри сільськ.-госп. вузів і демонструється на досвідних полях лише останніми роками! Хіба це не велика наука?

В иншому місці — на засіданні Наукового Товариства в Харкові (того-ж січня — через кілька днів згодом) проф. Єгоров сказав:

— „Цікава річ, що іноді селяни самобутно винаходять такі методи збільшення врожаю, які утворюються на досвідних полях за наукою. Приміром, селяни на Валківщині (Харківщина) по деяких районах беруть з одного поля три врожаї. На провесні садять редиску; зібравши її, на тім самім місці сіють віку, а, скошивши віку, сіють будь-яку різню культуру — гречку або просо...“²⁾

III

Нарід та його вчені — в шуканні способу вгадати врожай на збіжжя. — Звідомлення Головної Фізичної Обсерваторії про періодичність метеорологічних явищ. — Проникливість досвідчених землеробів-прак-

¹⁾ Г. Шнігерс. „На історичному з'їзді“. „Червоний Шлях“, № 1—2, 1925 р., стор. 182.

²⁾ Тижневик „Культура й побут“, № 2, 1925 р., стор. 6. Реферативний звіт „Боротьба за великі врожаї“.

тиків. — Народні прикмети й новий погляд метеорологів на чинники врожаю. — Чи періодичне явище масового розмноження шкідників землеробства? — Недоцінювання народньої творчості — хиба в справі розвитку культури.

Що вже інше, а хисту спостерігати та своєрідної проникливості в трудящих масах заперечити не можна.

Коли немає елементарних наукових знань, встановити складну функціональну залежність одних явищ од інших і потім зробити певний з них висновок — може збагнути лише одвічна народня мудрість.

Кому доводилось довгий час жити на селі, той не раз мав змогу впевнитись, що будь-яка незвичайна прикмета часто здійснюється. Цією стороною особливої уваги заслуговують прикмети про врожай збіжжя.

Не що-давно великі надії в цьому розумінні покладалося на метеорологію. Деяка залежність між зміною кількості сонячних плям протягом 11-річного їхнього циклу та виникненням будь-яких метеорологічних чинників, що визначають врожай, ніби свідчила, взагалі, про періодичність цих чинників. Але, в зв'язку з посухою 1921 року, головна фізична обсерваторія старанно дослідила дані про погоду з 20 метеорологічних станцій на території колишньої Європейської Росії від 1851 до 1922 р. В наслідок досліджень видано офіційне звітження обсерваторії, в якому сказано:

— ... „ми мусимо зробити певний висновок, що не тільки певно визначену періодичність найважливіших для врожаю чинників... а й, загалом, будь-яку, хоч-би приблизну, встановити не можна“¹⁾.

На дальшій сторінці того-таки звітження притягають увагу кілька слів:

— „...крім питання про періодичність, існує ще й інше, так само цікаве й важливе для сільського господарства!..“

Оця фраза, закінчуючись знаком поклику, збуджує читачеві збільшену емоцію чекання:

— в чому-ж суть цього питання?

Виявляється, що це:

— „питання про те, оскільки великі шанси, що прикро виражена особливість погоди будь-якого літа, приміром, триватиме й надалі“²⁾.

Зрозуміла річ, що передбаченню одноманітності погоди протягом двох або трьох літ уряд відповідатиме і (в достатній мірі) певне уявлення про розміри майбутніх врожаїв найближчими роками. Не так зрозуміло інше питання:

— нащо так штучно звужувати справу про передбачення врожаю?

Хіба зріст культурних рослин, життєдіяння мікроорганізмів у ґрунті, розмноження шкідників і т. н. біологічні чинники врожаю мають причинний зв'язок з метеорологічними явищами лише підчас

¹⁾ „К вопросу о периодичности метеорологич. явлений“. „Сельс. и Лесн. Хозяйство“, № 3 — 4, 1922 р., стор. 142.

²⁾ Ibid., стор. 143.

тривалої „прикро вираженої особливості погоди?“ Хіба метеорологи не мають відомостей про явища неперіодичні й нестривкі, які, проте, дають змогу передбачати загальний характер погоди в одній місцевості за даними спостережень в іншій за кілька місяців тому?..

Звичайно, встановивши факт залежності, приміром, літнього стану Гренландського антициклону від метеорологічних умови у полярних краях за передню зиму¹⁾, ще не можна казати про майбутній врожай на будь-якій території в сфері чинності згаданого антициклону. Проте, знання цього факту дає таку змогу в майбутньому...

Даймо на те, що ви вивчаєте вплив Гренландського антициклону, який спричинює для Європи велике зниження температури, на метеорологічні умови певної місцевості...

Припустімо навіть більше:

Ви уважно спостерігаєте, як відбиваються різноманітні зміни погоди на життєдіянні рослин і тварин у вашому оточенні. Ви зважаєте на кожне в житті місцевої природи явище, якого до моменту впливу антициклону не було... Все це ви повторюєте рік-у-рік, намагаючись з'ясувати залежність між поміченими вами явищами та врожаєм наступного по них року.

Мине одне, друге десятиліття і ви відкриєте закономірність багатьох чинників, нез'ясовану подекуди для робітників науки. Мимохиті порівнюючи одноманітні чинники, що повстають разом тими самими за різні роки метеорологічними явищами, ви помітите цілий зв'язок між найрізноманітнішими явищами. Інакше кажучи, ви придбаєте багато шансів передбачати розміри врожаю за кілька місяців заздалегідь.

Ви, мабуть, скажете, що це — фантазія...

Але в мене є підстава не погодитись з таким висновком. Я зв'язуюсь запевняти, що це — не фантастичний проект, бо це, передусім, фотографічне (або краще — літерографічне) відображення методи, за якою з давніх-давен розвивалась проінокливність досвідченого хлібороба, що її виражено деякими прикметами про врожай.

Можливо, що дехто надто недовірливо або навіть негативно поставиться до хоч-би яких прикмет. Отже, вважаю за потрібне навести приклад у цій справі.

На півдні України є прикмета:

— „коли в спасівку²⁾ по дорозі сходить надалішнє зерно — озимина добре вродить“.

Що саме надає змісту цим словам?

А те, що:

— „зерно, що впало на дорогу підчас взовиці, — лише агроном Д. В. Федоров у журналі „Сельский Хозяин“, — сходить лише тоді, коли за першу половину серпня випадають великі дощі. Наявність дощів обумовлює своєчасний засів озимини та її ранній розвиток. За найсприятливіші чинники для зросту озимини за визначений

¹⁾ Д. К. Педасв. „Предсказание погоды“. „Сел. - Хоз. Опытное Дело“, № 1, 1922 р., стор. 33 — 34.

²⁾ 1 — 15 серпня за старим стилем.

період часу є громові зливи, що свідчать про достатню кількість тепла й вологlosti, потрібних для доброго розвитку жита й пшениці. Відома річ, що, врунившись в - осени, озимина краще витримує безсніжну зиму, великі холоди й тривалі весняні посухи...“¹⁾.

Автор наведеної цитати з'ясовує так само й цілий ряд інших народніх прикмет. На підставі довголітніх спостережень він констатує, що селяни часто досить правдиво:

— „вгадують за півроку заздалегідь розмір врожаю на озимину та ярину...“

Яке велике практичне значіння с. - г. народньої емпірики, можна бачити з того, що в агрономічній пресі вже з'являються ось які припущення:

— „... а чи не може бути так, що ті висновки станцій, які (висновки) тепер неохоче приймає селянство, будуть, після їхньої перевірки вдруге, анульовані або, принаймні, змінені“²⁾.

Такі припущення не лише виголошується, а й добре доводиться. Ось приклад доказу:

— „...раніш досвідні станції пропонували орати глибоко, але селянство робило так, як вимагав їхній досвід, — орато не більше, як на 3 — 3½ вершки. 1920 року на агрономічному з'їзді в Вороніжі було зазначено, що досвідні станції України, перевіривши вплив глибини оранки на врожай, прийшли до тієї думки, що оранка глибша, ніж на 3½ вер., не дає ніякого ефекту...“³⁾.

Характерна річ, що причинний зв'язок між усякими чинниками врожаю (або неурожаю) та подібними їм явищами, зв'язок, який увіковічено в продуктах селянської словотворчости, набуває нині громадянських прав і серед природознавців.

Впевнившись, що прикрої періодичности немає там, де її передбачалося мати, офіційні представники метеорології нині пропонують для визначення майбутнього врожаю —

— „грунтуватись не на припущеннях, яка погода буде, а на тому, що було. А з того, що було, найважливіше знати, який завбільшки зимовий запас вологlosti...“⁴⁾.

Врожай залежить, звичайно, не тільки від атмосферових опадів. Надто серйозний вплив на зменшення врожаю можуть мати несприятливі чинники попереднього літа, що залежать у свою чергу від будь-яких умовин давнішого року.

Особливо впливають на врожай шкідники.

¹⁾ Д. В. Федоров. „Южно-русские приметы к урожаю хлеба“. „Сельский Хоз.“, № 44, стор. 929 — 930. Року, на жаль, не можу подати, бо цитую з журнальної вирізки, надісланої мені одним читачем — агрономом з Маріупільщини; він не догадався помітити на вирізці року, коли видано цього номера „С. Х.“.

²⁾ Агроном К. Пилінський. „Не треба нехтувати народній досвід!“. „Мол. Дослідник“, № 2, 1924 р., стор. 4.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Завід. Москов. краєвого бюро погоди С. Небольсін. „Метеорологич. условия текущей зимы“. Стаття в № 58 (2989) „Правды“ 11 березня 1925 року.

1922 року відомий ентомолог Н. Н. Троїцький, на підставі відомостей про пошкодження озимою червою (переважно — гусінню *Agrotis*) озимини на терені колишньої Російської імперії від 1894 до 1914 р., зробив цікавий висновок, що припадає до спостережень багатьох землеробів-практиків. Троїцький каже про неспроможність визначити певну циклічність масового розплодження шкідників, але встановлює „наукову прикмету“:

— „... по максимумі пошкоджень на другий рік помічається зменшення (иноді до мінімуму) врожаю“¹⁾.

Ощаджуючи час читачам, я не буду нагромаджувати на ці сторінки інші фактичні аналогії на взірець що-їно наведених з галузи метеорології та застосованої ентомології. Мені здається, і без цього зрозуміло, що наукові робітники, повднувшись з трудящими масами, частенько несамохіть засвоюють способи народньої творчості. Зрозуміла річ, що такі способи набувають у науці вдосконаленої форми, що їх систематизується, що за логічну основу для їхнього наукового розвитку є експеримент...

Міцний звязок наукових дослідів з віковим досвідом народніх мас подекуди лише встановлюється. Більшість представників науки факт цього звязку усвідомила надто недостатньо. Про науково-філософський підхід до даної проблеми в цілому, про вжиток індуктивної методи до вивчення явищ з цієї галузи — явищ, які з славою витримали іспит дедукцією — ще ніде не чути.

Про що все це свідчить?

Про мінус. Про надмірний мінус у справі розвитку нашої культури. А в тім, не лише нашої: культури загально-людської.

Чому немає загальних методологічних вказівок, як засвоїти в кожную наукову дисципліну відповідного їй характеру творчі досягнення народніх мас, зрозуміти надто легко. Коли фахівець з будь-якої галузи знання й позичає дещо в трудовій масі, то за певними умовами він скептично ставиться до можливості широко використати продукти колективної розумової чинності трудящих. Принаймні, він не має навіть приблизного уявлення про те, в якій мірі була-б корисна в чужій для нього спеціальності народня творчість. А коли це так, то він не зважується пропагандувати ідею, визнану ним за корисну для праці з його спеціальності, між представниками інших наукових дисциплін.

Безглуздя — суперечити проти такої обережності взагалі. Але й залишити не порушено стародавній скептицизм до масової творчості є також безглуздя . . . . .

Поширене всюди недоцінювання культурних цінностей, які утворено трудящими масами, мусить стати за минуле.

Це — перша умова для здорового й швидкого зросту науки, техніки й економіки.

¹⁾ Н. Н. Троїцький. „К вопросу о периодичности масов. размножения вреди телей“. Изв. вѣстия отд. прикл. энтомологии при госуд. инст. опыти. агрономии“ Т. 2-ий, 1922 р., стор. 95.

Якщо фактичні приклади, що ними я оперував вище, не дають мені права на таке категоричне твердження, то я подбаю закріпити собі це право поданими нижче додатковими даними.

IV

Сонячне лікування за доби Гіпократа. — Досліди лікарів та біологів XVIII й XIX ст. над впливом сонячного світла на організм. — Найновіша медицина з прапором народів класичної давнини. — Хромотерапія та червона фланель середньовіччя. — Щепління віспи до того, як Женер винайшов запобіжну вакцину. — Народний інстинкт та наука про імунітет.

У творах Плінія, Цицерона та Галена в рядки, де сказано, що й за часів Гіпократа¹⁾ при храмі Ескулапа — Аполлонового сина — були священні тераси для лікування сонячним світлом, що атенські громадяни підчас хворування перебували на освітлених сонцем портиках, що римляни утворили навіть спеціальне слово — „Solarium“ для визначення місць, де слабші могли купатися в сцілющих потоках сонячного проміння. Більш як дві тисячі років тому народні маси Греції та Риму широко користалися з геліотерапії!

Це — не секрет. Про це сучасні лікарі добре знають. Багато з них знає про таке.

1776 року в Франції видано книгу Фора під назвою: „Sur l'usage de la chaleur actuelle dans le traitement des ulcères“²⁾. Автор згаданого твору перший запропонував додати до лікарських метод сонцелікування, про яке майже забули європейські народи з часів занепаду Римської імперії. Форову пропозицію сучасні лікарі зустріли самою посмішкою. Таку саму увагу зроблено згодом працям Ле-Конта, Ковена та інших окремих представників медицини, які казали про сцілющу на хворих чинність сонця. Така доля спіткала й Д. Отрива, що висловив свої погляди про геліотерапію в знаменитій дисертації „De l'influence de la lumière sur les êtres vivants et l'homme en particulier“³⁾.

Невдача, що спіткала всі ці праці французьких вчених; за малим не повстала в Німеччині, де Моллешот уперше перевів численні дослідження, щоб довести вплив сонячного світла на найінтимніший біохімічний процес — вимін речовин.

1855 р. цей фізіолог виявив, що виділення вуглевої кислоти і вбирання кисня організмом жаби при світлі має таке відношення до тих самих процесів у темряві, як 125:100. Надто недовірливо поставились усі вчені до цього відкриття. Пфлюгер та Бровн-Секкар прикро критикували експериментальні праці Моллешота⁴⁾. Але

¹⁾ Hippocrates, якого вважають за основоположника грецької медицини, народ. 460, а помер 356 р. до християнської ери

²⁾ „Про вплив світла на живі істоти та на людину зокрема“.

³⁾ „Про вживання теплоти, коли лікуються виразки“.

⁴⁾ Д-р Н. Я. Дейч. „Геліотерапія, как научный метод“. „Врачебное Дело“, № 4, 1924 р., стор. 187.

це не вплинуло на знаменитого німецького фізіолога. Він робив свої дослідження в різноманітних умовах до того часу, доки переконав наочно своїх критиків, що сонячне світло сприятливо впливає на вимін речовин в усякому тваринному організмі.

Минули десятиліття. Фубіні, Гертель, Бернг, Рольє, а потім ціла армія обох півкуль узялась уперто боротись з людськими недугами під пранором народніх мас класичної давнини:

— Назустріч сонцеві!..

Що-року де-далі ширше розвивається геліотерапія. В лікарських видачнях — найголовніше німецьких — швидко збільшується кількість прикладів позитивного впливу сонця на гнійні рани, нервові недуги, рахіт та на інші патологічні явища.

Якщо лише якийсь десяток років тому автор знайомого кожному медикові підручника часткової патології й терапії, Адольф Штрюмпель, обережно зауважував про можливість „безпосереднього позитивного впливу від безпосередньої чинності проміння на туберкульозні уразки¹⁾, то нині робітники медицини мають себе далеко сміливіше цією стороною.

— „Сонце є могутній та певний спільник у справі боротьби з туберкульозом кісток, спільник, який ніколи не відмовиться допомогти“, — пише в одному з останніх чисел журналу „Врачебное Дело“²⁾ д-р С. Кофман, посилаючись для більшої певности свого висновку на факти одужання своїх пацієнтів при правильно вжитій геліотерапії від гноянок, фістулових гонітів, артритів, трохантеритів.

До аналогічного висновку дійшов і д-р Б. Панкратьев. В його статті, вміщеній поряд з статтею Кофмана, сказано:

— „З-поміж різних заходів консервативної методи лікувати хірургічний туберкульоз за наймогутніший є геліотерапія, що має тепер належне їй місце в лікуванні туберкульозу кісток, суглобів, залоз, очеревини, шкіри то-що, а так ж легенів...“³⁾.

Нема чого дивуватись благодійній силі сонячного випромінювання на організм: адже здавна помічено, що в сонячних країнах довговічність значно частіша, аніж в інших місцевостях. Доводиться лише шкодувати, що це не було за привід — хоч-би від доби Ренесансу — визнати й розвинути сонцелікування, яке широко вживали ще сучасники Гіпократові...

* * *

Низькість спостереження народніми масами почасти випередила лікувальну науку і в спеціальнішій її частині — в галузі хромотерапії⁴⁾, про яку більшість наших лікарів лише чула, або — що найкраще — знайомилася за рефератами праць чужоземних хромотерапевтів — Бебіта, Павля та инш.

¹⁾ Проф. д-р Ад. Штрюмпель. „Учебник частной патол. и терапии внутренних болезней“. Перекл. російською Б. Хавкіна, т. I, 2-е вид., Харків, 1915 р., стор. 336.

²⁾ С. Кофман. „Солнцелечение при костном туберкулезе и лечение его на Одеск. лиманах“. „Врач. Дело“, № 7, 1925 р., стор. 544.

³⁾ „Консерват. метод лечения хирургич. туберкулеза“. „Вр. Д.“ № 7, стор. 546.

⁴⁾ Лікування барвистими проміннями або речами певної барви.

Те, що синьої барви вживається лікувати запальні та гарячкові процеси, багряної — побуджувати чинність залоз, нирок та печінки, жовто-гарячої — коли болісно холодіють кінцівки й т. ин., досліди Мюнхенського „товариства у справі вивчати барвисте світло“, які дивують або навіть обурюють багатьох робітників сучасної медицини — все це, виходить, не новина для народніх мас.

Це тим найдивніше, що широкі верстви населення досі не знають і не розуміють асимілізаційного впливу червоного світла на організм, так само, як і того, що синьо-фіялкове світло впливає дезасиміляційно, коли вбирання кисня та виділення вуглевої кислоти у тварини відбувається інтенсивніше, аніж при звичайному освітленні білим промінням.

А проте народня недосвідченість про такі явища не пошкодила народові покласти основу сучасної хромотерапії. Потвердження цього дають сторінки підручника про терапію внутрішніх хвороб доктора Кіндборга. Кажучи про витяг з праці Osler-Hoke („Lehrbuch der internen Mediz.“, стор. 86), Кіндборг зазначає, що за середньовіччя вживано червоної фланелі підчас захворювання на віспу. Разом з тим, він підкреслює, що не має певного ґрунту скептицизм сучасних лікарів що до корисного впливу червоного світла при натуральній віспі, яке є запобіжний засіб проти утворення ряботиння, засіб, помічений народом і визнаний старою медициною. Кіндборг каже — і не безпідставно:

— „Можливо, що на випадок негативних результатів червоне світло було не дуже інтенсивне...“¹⁾.

Коли ви відгорнете назад чотири сторінки в підручнику цього автора, то прочитаєте:

— „... перший, хто вжив в Європі щепління віспи, був не лікар, а стара жінка...“.

У примітці до цієї фрази з'ясовується, що про цей факт відомо з одного листа дружини англійського посла у Франції — Lady Montagu:

— „яка познайомилася там з щеплінням віспи, а потім сприяла запровадженню цього заходу в Англії...“²⁾.

З праць інших авторів можна, проте, припускати, що й до почину леді Монтаг в Англії було відомо про щепління віспи. Адольф Штрюмпель у цій справі каже ось що:

— „... 1798 року англійський хірург Едвард Дженер в опублікованому ним творі вперше розповів медичному світові про факт, який селяни на його батьківщині давно знали, але під який лише він підвів науковий ґрунт, визнавши цей факт за надто важливий“³⁾.

Наведена цитата, звичайно, не зменшує наукового відкриття Дженера. Адже хоч ще і в Індії і в Китаї з давніх-давен практиковало щепління віспи⁴⁾, то воно мало прикро-примітивну форму. Воно

¹⁾ D - r Erich Kindborg. „Теория и практика внутренних болезней“. Т. 3. Пер. з німецьк. д - рів Е. Блюменау і В. Гольштайна. СІБ, 1914, стор. 482.

²⁾ Er. Kindborg — стор. 479.

³⁾ Пр. д - р А. Штрюмпель. „Учебник частной патол. и терап.“, Харків, 1915 стор. 78 — 79.

⁴⁾ Ibid.

полягало в штучному зараженні людини чинником, що спричинював хворобу, з виділень хворого на натуральну віспу. Такий спосіб, який зветься варіоляція, уgruntовано на спостереженнях, що можна штучно прищепити віспу, і це викличе в людини захворювання, але далеко безпечніше, ніж при звичайному зараженні. Штучна інфекція забезпечує від зараження натурального. Зрозуміла річ, що варіоляція не була тоді безпечна для тих, хто підлягав їй.

Дженерова заслуга перед людськістю й культурою полягає в тому, що він перший зазначив про змогу та потребу щепити людині гарну на якість коров'ячу віспу з такою самою од справжньої віспи гарантією, якої набувають люди, перехворавши на цю страшну недугу.

А втім, треба визнати, що ми мусимо дякувати не лише Дженерові, а й тим невідомим для нащадків предкам з народньої маси, які поклали ідейну підвалину для відкриття запобіжної вакцинації славнозвісного англійського хірурга.

Якщо читачі зо мною погодяться в цьому, то, мабуть, ніхто мене не заперечуватиме, коли я скажу:

— Всі досягнення найновішої вакцинотерапії, що дала до рук Пастерові, Кохові та їхнім наслідувачам певний засіб боротися з недугами щепління, стали за можливі лише тому, що десь колись незнані люди з народньої маси не розумом, а інстинктом випередили сучасну нам науку про імунітет.

V

Одвічні народні забобони. — Баба-знахурка та психіатр-невропатолог. — Теленатія як „чудо“ і теленатія як „міт“. — В чому причина, що вчені мають суперечні погляди про передачу думок на віддалення? — Психорадіяція серед комах. — Посереднє підтвердження явищ психорадіяції в народніх повір'ях. — Природа — найвеличнійший конструктор. — Раціональний та нераціональний підхід учених до з'ясування нових явищ, що відкривають наука та техніка.

„... СРСР напередодні блискучих наукових відкриттів!..“

Я навмисне повторюю отут цю фразу. Цим я хочу підкреслити непорушність своєї думки про те, що розпочате в нашій країні поєднання робітників науки з неосвіченими шарами нащелення буде як-найкорисніше. Я вважаю, що властен категорично це казати й тепер, коли моя увага блукає по найдикішій, коли так можна висловитись, царині народної творчості — в царині одвічних забобонів.

Боячись, що мені можуть докоряти за сприймання дійсности крізь рожеві окуляри, я мушу попередити:

— Коли я вдивляюсь у майже непроглядну темряву позбавлених освіти мас, в моїй пам'яті воскресає —

— і жах „Калинівського чуда“ на Поділлі (1923 р.), що закінчилось вбивством вісьмох чоловіка ¹⁾ за ритуальними міркуваннями,

¹⁾ Газ. „Коммунист“ від 7 жовтня 1923 р. Кореспонденція „Жертвы мракобесия“.

і психоз селян з с. Романовки (Запорожжя), які в-осені 1924 р. „організували“ прощу з розгорнутою євангелією в „Землю Ханаанську“, кинувши на призволяще своє майно, бо певні були, що його „бог догляне“¹⁾, і безглуздий погляд забобонної маси на епідемії, як на „кару божу“, і сліпе... вірування в народі, що є „пристрит“, „лиха зустріч“ і т. п. безглуздя.

Сумні анекдоти нинішньої дійсності в галузі народньої несвідомості — для мене не є таємниця. Я не закриваю що до них очей ані собі, ані будь-кому іншому. Навпаки, я пломеню від бажання, щоб разом з мною й читачі як-найприкріше вдивились у царство забобонів серед широких мас населення. Така увага була-б не даремна витрата часу та розумової енергії...

Докази? Доказів не треба, бо факти, з якими ви познайомитесь, розглядаючи разом з мною деякі продукти забобонів, упевнять вас, що навіть у цій, очевидно, непроглядній галузі де-не-де горять, як самоцвіти, культурні цінності. Та ще які цінності!

Ви, мабуть, усміхаєтесь, коли вам доводиться чути, що в якомусь селі якась баба частенько виліковує недужих, яким не в силі був допомогти місцевий лікар? Ви, мабуть, певні, що так поширені між народом замовляння при хворобах — безглуздя або шахрайство? І, можливо, вам не спадає на думку, що розуміння „замовити“ і „навіяти“ заховано один елемент —

— загально-визнаного тепер гіпнотизму.

В клініці для нервових медінституту і в студентській лікарні імени Шатілова в Харкові проф. К. І. Платонов з успіхом вживає гіпнозу в акушерстві, гінекології й навіть у хірургії. Замість хлороформу, етеру, новокаїну — навіювання. Шкідливий організмові наркотичний яд замінено словом. І — жадного болю. В численних випадках нервово-психічних хвороб згаданому психіатру-невропатологові дається вилікувати своїх пацієнтів тим, що він (дозвольте так висловитись) звичайнісінько „шепче“ хворих. Основний переважний момент є навіювання хворому певности, що він видужає.

В цьому — сцілюща сила навіювання.

А що встановлено таку істину, то що є незвичайного в тому, що можна запобігти зубному болю, мігрени та іншим патологічним явищам на нервовім ґрунті та ще й запобігти, впливаючи на психіку недужого замовлянням неписьменної баби-шептухи?!

Час уже освіченій публіці визволитись од дешевої погорди до сукуїности заходів народнього лікування. Треба зважати на те, що медицина досягла-б значно вищого ступеня поступу, якби кілька століть тому взялась до експериментального вивчення тих способів лікування, з яких користали кілька тисячоліть тому жерці різних народів і яких досі вживають неписьменні знахури²⁾.

¹⁾ Газ. „Коммунист“ 20 грудня 1924 р. — Кореспонденція „Путешествие в Землю Ханаанскую“.

²⁾ Висловлюючи таке узагальнення, я гадаю, що читачі не завдадуть мені безглуздої спроби рекомендувати користування засобами народнього лікування в їхній сучасній формі й надалі. Я обстоюю лише потребу наукової критики найцінніших народніх засобів з тим, щоб, коли вони корисні, вживали їх на практиці люди з медичною освітою. Зокрема — що до гіпнозу — я мушу зауважити про свою готовність

* * *

До споріднених з гіпнозом явищ стосується й телепатію. Не вважаючи на наочні факти безпосередньої передачі думок та волі на віддалення, — факти, правдивість яких доведено за дослідженнями Ломброзо, Ріше, Лоджа та інших наукових авторитетів, багато з сучасних вчених ще їх заперечує. А деякі представники науки, визнаючи телепатію, вбачають у ній зброю проти матеріалістичного світогляду.

Не що-давно (за перше десятиліття ХХ сторіччя) харківський професор А. Шілтов надрукував, що йому довелося телепатичними дослідками переконати професорів — А. І. Якобія, І. П. Скворцова та інших :

„Вони мусили, — писав про своїх колег професор медичного факультету, — погодитись з тим, що правило сенсуалістів „Nihil est in intellectu, duod non ante fuerit in sensu“ ¹⁾ не завжди правдиве, що в природі існують... феномени понадвчуттеві:...” ²⁾.

Треба погодитись, що висновок дуаліста Шілтова так само бездоганний, як і наведена далі фраза моніста Геккеля з „Світових загадок“. Ієнський натур-філософ рубає з усієї сили: він зауважує, що телепатія —

— ... „такий самий міт, як голоси привидів, зітхання примар то-що...“ ³⁾.

Звичайно, Геккелеве твердження не розв'язало справи про телепатію. Представники науки, яким доводилося спостерігати телепатичні явища, ставились до них так само, як Вірхов до одного з виявів гіпнозу — стигматизму ⁴⁾. Відомо, що з приводу самочинних кровотеч („ран христових“) у бельгійської дівчини Луїзи Лато за період її релігійного захвату, Вірхов зауважив недбало:

— „Шахрайство або чудо!...“

— Шахрайство або чудо!... — повторювали за авторитетним німецьким фізіологом дрібніші робітники науки, переносючи зміст цієї фрази на телепатію.

Цього-б не було, якби вчені здавна не звикли цуратись народніх мас. Так, нам не довелося-би бачити, що адепти науки заперечують реальне явище, якби вони почули з народніх уст не раз і не два,

приєднатися до слів проф. Шарка: „Якщо медицина й узяла гіпнотизм у свої руки, то вона мусить міцно його тримати в своїх руках, користуючись з нього, як з могутнього терапевтичного агента й не віддаючи його до рук профанів, гідних ним зловживати“ (цитую за д-ром П. Маррен'ом — „Гипнотизм в теорини и на практике“, Спб., 1899, стор. 152). Цей висновок Шарка мусить набути догматичної форми особливо тепер, коли спостереження Siemerling'a довели, що гіпноз може бути небезпечним для життя „навіть, коли його запроваджує лікар и lege artis“ ... (Проф. Р. Siegel — „Обезболивание при нормальных родах“. Збірник 1-ий, „Новое в медицине“, 1923 ст. 83).

¹⁾ Нічого не буде в розумі, коли його раніш не буде в почутті.

²⁾ Проф. д-р мед. А. Шілтов. „Эрист Геккель перед судом логики“, Харків, 1907 р., с. ор. 12.

³⁾ Цитую за згаданою брошурою А. Шілтова, який, наводячи цей витяг, посилається на 106 стор. „Мирових Загадок“ в перекл. Ф. Капелюша.

⁴⁾ Явище, коли під впливом навіювання (або самонавіювання) кров припливає до поверхні шкіри й робить стигми (ознаки), а іноді бувають і справжні кровотечі.

а десятки разів про факти, які частенько замовчує „освічене“ суспільство. Багаторазове потвердження, хоч-би й одноманітними прикметами з фарбою забобонів, реальности загадкового феномену викликало-б з боку дослідувачів науково-усвідомлений підхід до даного явища. А згодом по його експериментальному потвердженні, з'явився-б ряд поєднаних з цим феноменом суто-наукових відкриттів, що за ними повстали-б і технічні винаходи.

Тепер можна зважливо стверджувати, що —

коли-б наука дослідила царину народніх забобонів два або три століття тому, — людськість ще надто раніш до Марконі й Попова знала-б про „чудеса радіотехніки!..“

Справа ось у чому. Упевнившись у дійсності не поодиноких та випадкових, а численних і постійних явищ безпосередньої передачі на віддалення факторів людської психіки, природознавці уникли-б подиву, що близький до поклику — „Шахрайство або чудо!“ .. Це — по-перше. А по-друге, природознавці, користуючись з загальних метод порівняльної психології, незабаром-би відкрили, що „незвичайне“ явище телепатії є надто поширене не лише в світі високо-розвинених людських істот, а й серед різноманітних комах та черв'ячків.

Передбачаю читачеве непорозуміння й охоту завдати мені, принаймні, невмілість стримувати пориви своєї фантазії. А тому дозволю собі запропонувати цій категорії читачів познайомитися з книжкою проф. Н. А. Яблоновського під назвою — „Радіо-телеграф і телефон“. Там є надто цікаве посилання на працю американського зоопсихолога Лоренса Хорля.

Довголітні Хорлеві спостереження в галузі вивчення звичаїв комах примусили його зробити висновок, що деякі комахи сповіщають одне одного радіацією енергії високого напруження, яка відмітна проти електромагнітних коливань лише довжиною хвиль. Далі в книзі згадано про спостереження американського вченого над самицею метелика, ізольованою в закритому з усіх боків помешканні. Виявилось, що така ізольованість не позбавила самицю змоги сповістити про себе самця:

— „Лорене Хорль бачив такого самця, що одержав повідомлення од самиці; почувши таємничий заклик, він (самець) розпарусив свої щупальці та вусики на взірець антени й, одгадавши гасло самиці, полетів якраз тим напрямком, де було заховано самицю“ ...¹⁾

Припустімо, що люди науки ще XVII—XVIII століття переконалися, що безпосередній вплив психо-фізіологічних процесів одного індивіда на вчуття й свідомість иншого — річ можлива. Адже стимулів для цього було досить. Крім того, що факти безпосередньо потверджували явища психорадіації, легко було подибати й багато посередніх вказівок цієї стороною. Треба було лише науково-філософічно поставитись до сукупности таких, приміром, прикмет:

— „у мене свербить ліва брова — значить, мене хтось лає“; „мені здалось, що я відчув запах ладану — це мій родич умер“; „з руки винала ложка — мабуть хтось до мене поснішає“ ...

¹⁾ Проф. Н. А. Яблоновский. „Радио-телеграф и телефон“, Петроград, 1923., стр. 62.

Хіба не помітно в цих забобонних продуктах масової словотворчості один ухил до інстинктивного визнання психо-фізіологічної взаємочинності на віддаленні між двома або кількома організмами?

Тепер візьміть на увагу загально-визнаний факт, що найгеніальніший конструктор у природі є сама природа, що дає людськості як найудосконаленіші зразки своєї вигадливості, — зразки, яким наслідують у своїй творчій діяльності робітники техніки, агрономії, медицини. Не забуваймо, що в основу авіації та, особливо, планеризму покладено старовинну мрію, науково уґрунтовану Отто Лілієнталем і висловлену в заголовкові його книги: „Пошет птиц, как основа искусственного летания“. Пам'ятайте й про те, що електрики й оптики, шукаючи засобів скоротити до мінімуму видатки на освітлення, останніми десятиліттями шильно досліджують різні форми самосвічення в природі („холодне світло“), бо певні змоги втілити мрію Сільвануса Томпсона:

— „За лямпу майбутнього, що світитиме без сторонньої теплоти¹⁾, буде люмінесційна лямпа“²⁾.

А заходи діячів сільсько-господарської науки в боротьбі з посухою!? Відома річ, що селекціонери тепер свої зусилля покладають на утворення таких, приміром, культурних рослин, які хоч-би до деякої міри мали властивості диких пустельних рослин (до однієї з відмін пустельної флори належать ксерофіти в Сахарі з корінням, що досягає глибини 5 — 8 сажнів, де в Сахарі вже є артезіанська вода³⁾).

Таких прикладів можна навести сотні. Ця змога свідчить, що творча думка робітників у царині застосованих знань утворює культурні цінності за принципом вмілого наслідування природним формам і функціям тих або інших витворів природи.

Але чи тільки-ж таким, що найвидче доводить до мети і цілком певним, шляхом розвивається застосована наука? На жаль, ні. Успіхи радіотехніки ані трохи не можна вважати за наслідки вивчення та з'ясування природознавцями готових зразків радіозв'язку у формі телепатичних феноменів. Природознавство не підготувало для винахідників та конструкторів у царині радіо такої науково-експериментальної бази, яку воно змогло-б підготувати кілька століть тому, наблизивши своїх adeptів до повсякденного народнього життя, і яку можна було-б незабаром по тому використати в техніці. Чи ви уявляєте, які „чудеса“ радіосполюки мала-б від цього сучасна людськість?

Навряд, щоб ви уявляли. Адже, всі ці радіо-концерти й радіо-фотографії застосовано було-б до культурного життя ще за тих років, коли Марконі й Попов вивчали основи фізики на шкільній лавці!.

Так було-б...

А справді так не було.

Жадних психо-фізіологічних відкриттів для застосування в даній технічній галузі натуралісти їй не дали. Вийшло навіть навпаки. Не

¹⁾ Теперішній спосіб добувати світло теплотою надзвичайно неощадний: газова лямпа витрачає по-над 99% енергії на некорисну при освітленні теплоту; електро-лямпочки відділяють у тепловій формі не менш, як 97% витраченої енергії.

²⁾ С. Томпсон. „Добывание света“. Пер. с англ. — Одесса. 1909 р. стор. 87.

³⁾ Проф. В. Р. Знаменский. „О признаках засухоустойчивости у растений юго-Лесн. Хозяйство“, № 1—2, 1922 р., стор. 128.

природознавчі радіотехникам, а другі першим надали експериментально-обробленого матеріалу, щоб з'ясувати недосліджені явища. Про це свідчатиме хоч-би й така варіація досить поширеної думки:

— „... телепатичний процес своєю суто-фізичною стороною становить аналогію з бездротовою телеграфією Марконі... Наш мозок — апарат незрівняно витонченішої і складнішої конструкції, аніж ті прилади, що ними в телеграфі Марконі відсилається й одержується телеграми...“¹⁾.

Від думки, подібної до що-йно процитованої, деякі дослідувачі можуть відчутти неприємність або досаду. Це цілком зрозуміло: кожна подібна думка зайвий раз нагадує, що робітники науки ще не позбавились архаїчної методи з'ясовувати давно помічені народними масами явища аналогіями з найновішими відкриттями науково-технічної думки, щоб-то з такими процесами, які самі могли-б стати за продукти творчого наслідування відомим народів явищам.

VI

З якого погляду вивчалось забобони? — Народній побут та „чортівщина“. — Розгадка „блудених душ“. — Зародки наукових відкриттів у царині забобонів. — Органотерапія сідої давнини. — Уваги релігійним забобонам! — Небесні „віщування“, як науково-встановлений факт. — „Нечиста вода“ й витривалість бетону. — Як треба боротись з забобонами?

Як видно з попереднього розділу, я застосував до широкої царини народньої творчості й сукупність всіляких забобонів, що з них кожне відображається в певній словесній формуловці або в конкретній чинності людини або маси. Від дня до дня, від року до року і з віку до віку звучать слова й відбуваються забобонні події, притягаючи до себе увагу лише небагатьох дослідувачів.

Коли ми звернемо увагу на ухил праці в справі вивчати забобони, то мусимо констатувати, що праць з природничо-науковим ухилом цією стороною майже не було.

Збирали й ретельно опрацьовували матеріали з царини забобонів здебільшого фахівці з таких наукових галузей, які можуть розвиватися лише, коли використовується дані розмаїтого вивчення народнього побуту. Цілком природно, що вдумливе чинення дослідувача народніх пісень, обрядів та звичаїв з добутиим ним матеріалом частенько спонукувало його звернути серйозну увагу й на ту частину побуту, яка відбилася в наївній, а инколи й дикій, вірі в привиди, в лихі віщування, в нечисту силу...

У нас на Україні з-по-між дослідувачів побуту нашої людности, що серйозно цікавились так званою „чортівщиною“, ми знаємо декілька європейськи-знаних професорів і академиків: А. Потебню, В. Антоновича, А. Веселовського, М. Сумцова, М. Грушевського...

¹⁾ Д-р Левенфельд. Гипнотизм. Пер. с немецкого д-ра Н. Вырубова. Москва, 1913 р. стор., 235.

Але ці імена далекі природознавства. Багатотомні праці цих представників гуманітарних наук — по-за межами зору робітників чистого й застосованого природознавства. Книга з фольклору або з історії окремої народности ніколи ще, мабуть, не була за вихідну точку в творчій діяльності натураліста. А про те, що будь-який збірник вірувань або старовинних пісень пекультурної людности міг становити цінний матеріал, який потребує наукового угрунтування експериментальними працями, приміром, хіміків або психологів, навряд чи хто зважувався хоч-би й словесно виголосувати в інтелігентському суспільстві.

Винятки можливі лише останніми роками.

Той, хто пильнує найновіші успіхи природничих наук, знає не один, не два, а цілий ряд прикладів, які свідчать, що й у забобонах сховано багато істини.

До таких прикладів можна зарахувати хоч-би й надто розповсюджене в широких масах переконання, що справді існують „блуденні душі“. За них вважається особливі привиди голубуватого коліру, що блукають по цвинтарях. Скільки потверджень та заперечень у цій справі зроблено людьми несвідомими й людьми науки! Заперечування або вільні з'ясування цвинтарного феномену самозапаленням болотяного газу тривало-б і до цього часу, якби щось із два роки тому не виявлено причини загадкових випромінювань.

Бельгійському хімікові Дюма пощастило штучно відтворити „привиди“.

А що не всі читачі знайомі з цим дослідом, про який я вже писав в іншому місці ¹⁾, то я скажу про нього й тут на кількох рядках. Полягає він ось у чому.

Спеціальний апарат, повний сірководню всеуміш з фосфорнокислим калі, Дюма поставив на ніч у воду. Спочатку в апараті утворилося нове сполучення фосфору з воднем. А потім—скоро суміш цих газів сполучилася з повітрям — виник мандрівний огник.

По цьому стає зрозумілим і виникнення таких огників де-не-де по кладовищах. Якщо труп лежить у сирому місці, то з органів, багатих на фосфор та сірку (приміром, з головного та хребтного мозку), виділяються гази, заповнюючи собою черенну коробку. І скоро збільшується тиснення, гази виходять із-під землі. На повітрі вони спалахують і починають світити рухомим голубуватим полум'ям з легеньким туманом.

Звідси й віра в душі померших людей, що блукають по цвинтарі...

А ось—доказ того, що й на гної релігійних забобонів може зійти насіння великих наукових відкриттів.

За наших часів кожен, хоч трохи інтелігентний, читач має більш-менш певне уявлення про внутрішню секрецію. Кожен знає, що вживати екстракти з деяких залоз почато з терапевтичною метою після відкриття Броун-Секаром дивної сцілющої сили цих залоз. Це відкриття трапилося 1889 року. Менш, як 40 років тому, люди

¹⁾ Г. Шпінтерс. Перед разгадкой света и его овладением. „Пламя“, № 7, 1924, стор. 19.

науки одержали змогу переконатися в регуляційному впливові функцій різних органів на життєздатність організму і, зокрема, на нервову систему. А до того часу й лікарі й фізіологи —

— „вважали, що лише нервова система в силі сама собою впливати на органи“¹⁾.

Заперечування впливу залозових функцій на анатомо-фізіологічні явища зайвий раз свідчить, оскільки мало оцінює народній досвід більшість робітників науки. За ілюстрацію цієї думки я візьму фразу Артура Вейля:

— „Ще за біблійних часів знали, що полові залози надто впливають на зріст і форму тіла; тоді ці залози вирізувано у призначених для відгодовування тварин“²⁾.

Як бачите, доцільність використати в господарстві бажаним напрямком взаємочинність продуктів внутрішньої секреції, народні маси вгадали далеко раніш, ніж С. Воронов, що нині, вивчаючи чистість гормонів бажаним напрямком, робить цікаві дослідження над отарами овець в Алжирі³⁾.

Одначе, я трохи збочив од своєї думки про можливість виявити зародки наукових відкриттів у пережитках ритуального характеру... Щоб potwierдити цю думку, звернусь до згаданого вище д-ра Вейля. У своїй книзі „Внутрішня секреція“ він згадує про „релігійні трапези сивої давнини“, де за страви були сушені органи людини й тварин⁴⁾. Цілком природно, що такі оригінальні страви в таких своєрідних обставинах вживано тому, що ще тоді забобонні маси визнали за цими стравами „чудодійну“ силу для життєвих функцій людини. Інакше кажучи: основи сучасної органотерапії покладено кілька тисячоліть тому.

— „На вказівки про такий спосіб лікувати, — каже Weil, — можна натрапити вже в індійській „Аyurveda“ Сузрути біля 1400 років до Р. Хр.“⁵⁾.

Згадайте про сонambuлічний стан шіфій та сивіл греко-римської давнини — і ви зрозумієте, що користання силами гіпнозу почато вперше спритними жерцями для обдурювання людей, а не служителями знання на користь людськості. Зіставте з цим довго заперечувані наукою факти „чудесних“ сцілень, що становили наслідок впливу того самого гіпнозу на хворий організм — і ви мусите погодитись, що наука ані трохи не скомпромітувала-б себе, якби далеко раніш за користолюбні спроби Месмера заглянула в темні кутки релігій, де снує павутиння забобонів, невпинне старання манахів, дервішів, йогів...

Хвилину-другу уваги спеціально юдейській релігії. Ось через що. Найтипичнішою рисою духовного рабства єврейських мас є їхня побожна повага перед „непомільним авторитетом“ своїх духовних

1) Проф. Г. Періц. Введение в клинику внутр. секреции. Пер. с немецкого издания 1923 г. под ред. проф. А. Кронтовского. Г. И. У. 1924, стор. 1.

2) Dr. Art. Weil. Внутренняя секреция. Пер. со 2-го немецкого издания д-ра В. Н. Лызлова. Берлин. 1923. Стр. 12.

3) Н. Білгородський. Гормони та життєва діяльність організму. „Червоний Шлях“, № 1 — 2, 1925 р., стор. 199.

4) Dr. Art. Weil. Стр. 12.

5) Ibid.

навчителів. Сліпа віра в святість усього, що роблять священнослужителі, часто сприяє виникненню фактів, що межують з чудернацькими вигадками. Приміром, у Польщі та Білорусі цадики та балшеми („праведники“ й „чудотворці“ з касты хасидів) навіть останніми часами за пропозицією будь-якого підприємця беруться „лагодити на небі“ справу про те, щоб виникло будь-де повстання не перетворилося на війну і не спалахнуло в певній місцевості. Нічого іншого, крім сумної усмішки, така анекдотична дійсність, звичайно, не викличе в серйозного читача.

Але спробуйте дослідити тисячолітні ритуальні явища в житті єврейського народу. Замисліться над диким звичаєм давніх євреїв виселяти жінок підчас місячки за межі селбица та „очищати“ їх „живою водою“ по скінченні такого періоду. Візьміть на увагу, що це правило має походження від тих віків, коли з силою згубної пошести на Сході лютував сифіліс. Зіставте після цього тодішній погляд євреїв на менструаційну кров, як на „нечисту“ — заразливу, з фактом, що встановила найновіша венерологія, а саме, з фактом можливості як-найшвидше передати інфекцію при зляганні якраз підчас менструації — і ви зробите висновок, що присутність безглузлого формою обряду з давніх-давен заслуговувала уваги медицини.

Я не буду казати про обмивання, обрізання, заборону вживати свинини та про багато інших ритуально-гігієнічних законів, що деякі з них властиві й мусульманській і поганській релігії. В усякій книзі з історії релігій ви натрапите на цілком достатню аргументацію, що доводить первісну практичну доцільність багатьох звичаїв та обрядів, які стосуються до будь-яких вірувань. Звичай та обряди часто становили ту або іншу цінність у певних умовах епохи й країни. А коли ці релігійні правила перенесено в іншу країну, де вони не могли природно виникнути, а також коли їх перекручвано, то, зрозуміла річ, здебільшого вони перетворювалися на небезпечні для культури пережитки. Проте, з цього не слід робити висновку, що всі ритуальні пережитки — цілковите безглуздя. В їхній атмосфері, і це я довів прикладами, можуть бути зародки наукових відкриттів. Щоб виявити ці зародки, треба такої пильності дослідження релігійних забобонів, якої потребує мікроскопічне дослідження будь-якої речовини. Лише при такій умові можна зрозуміти присутність будь-якого обряду або звичаю — присутність, не забруднену містичним намулом, який являє собою, головним чином, продукт „божественної“ чинності служителів культу. Зрозуміла річ, що дану присутність треба вважати за ідею, що колись повстала в певних громадських умовах певного народу, племені або класу. Ваги немає — чи досягла ця ідея в індивідуальній або колективній свідомості. Якщо спочатку її застосування до релігії жерці або пророки вважали за доцільне покрити її серпанком містики, то й це не повинно мати значіння для дослідувача первооснови обряду або звичаю.

А первооснові треба надавати абсолютного значіння.

Можливість її використати, як вихідну точку, досліджуючи відповідною науковою дисципліною, набуде ще більшої ваги, коли ця присутність - первооснова припаде до ідеї, захованої в зовсім іншій ритуальній формі того самого або (і це має ще більшу вагу) іншого вірування.

Можливі й такі випадки, коли посутність релігійного правила буде аналогічною посутності народнього вірування. Така аналогія можлива не лише в будь-якій країні, але й по-за її межами. Візьмімо для прикладу старовинне українське вірування — „Хто потурбує вагітну жінку, тому всю одіж поїдять миші“.

В чому полягає посутність цієї фрази?

Звичайно, не в прямому її розумінні. Посутність згаданого вірування ви з'ясуєте після того, як ви натрапите в породільних та христинних піснях української старовини на вказівку про поганську повагу перел „родом і породіллями“. Ще дужче ви з'ясуєте цю посутність, познайомившись з тією категорією надто поширених приказок та прислів'їв найновішого походження, яка свідчить, що й досі по багатьох місцях України збережено повагу до вагітної жінки. Узнавши про все це, ви легко зрозумієте, що вірування, яке вас зацікавило, має суто-профілактичну мету. Мишей, які з'їдають вашу одіж, можна уподібнити чортам, що підпечуть вас на тім світі, коли ви будете грішити. Елемент наївного залякування мишами має за мету забезпечити вагітній спокій, потребу якого за період вагітності підкреслюють вимоги різних віронавчань: адже ще за біблійних часів було помічено небезпечний вплив сильних зорових вражень матери на життєві властивості майбутньої дитини...

* * *

Забобони!.. Два докладних розділи присвятив я їм. Протягом кількох сторінок я кажу про них, як про продукти народньої творчості, що можуть стати у пригоді науці, хоч і розумію, що забобони — це культурне зло, що з ними треба боротись, що звільнитись од них — умова духовного поступу.

Чи не суперечу я сам собі?

Ані трохи. Суперечність була-б лише тоді, якби я пропонував боротись з забобонами, вживаючи всіляких заходів, що одним з них є метода заперечувати елемент істини хоч-би в якому забобоні. Така метода, на жаль, надто популярна в так званому освіченому суспільстві, не вважаючи на те, що переконує вона лише традиційною фразою, на взірець такої:

— Це — бабські казки!..

Погодитись з принципом „всіляких заходів“ я не можу ще й через те, що серед забобонів є прикмети остільки, очевидно, безглузді, що навіть вдумлива людина вважатиме за корисне нехтувати ними, хоч вони —

— позбавлені всяких вигадок.

Приклад?

Ось він:

Кожен знає, що народні маси звикли вбачати в особливо видатних небесних явищах віщування війни та великого лиха.

Протягом багатьох століть робітники науки авторитетно заперечували наймалішу частину правди в цій народній прикметі. Але на прикінці XIX століття деякі природознавці беруться вивчати вплив

світил на життя людськості. Д'Арсонваль і Дюбуа встановлюють залежність між чинністю живих істот, коливаннями магнітної стрілки та максимумом сонячних плям. Буньоль відзначає факти, що риба переселяється під впливом електричних напружень в атмосфері. Ріспайль потверджує спостереження, що їх робив 23 століття тому Гіпократ, констатувавши у своїх творах — „Epidemiogum libri septem“ і „De aëre aquis et locis“ — вплив космічних чинників на розвиток пошестей; разом з тим, Ріспайль на підставі власних праць каже, що віщувати холеру може незвичайне своїм часом відлітання птахів у вірій... Такі дослідження що-року більшають, пориваючи й інших видатних учених... Наближається світова війна. Перед нею й підчас війни відбуваються різні астро-метеорологічні феномени. Вони звертають на себе увагу Фламаріона. Славнозвісний астроном пильно вивчає історії війн, знаходить у давніх авторів описи тих самих „віщувань“, які почали його дивувати своєю незвичайністю від 1914 року¹⁾.

Минає ще декілька років — і багато вчених з різних фахів, друкуючи в загальній пресі статті про будь-яке лихо, не занедбують змоги використати відомості давніх істориків про такі віщування, які порівнюючи не що-давно наука застосувала до категорії найбезглуздіших забобонів.

У мене під рукою — номер журналу „Новый Мир“. В ньому надруковано статтю проф. Н. Нікольського, де я що-йно знайшов посилання на твір Йосифа Флавія „Про Юдейську війну“ (велике повстання євреїв проти римського панування); ці події відбувалися 66 — 70 р.р. I століття.

— „Описуючи знамення, що віщували війну (VI, 5, 3), Йосиф згадує, між иншим, „хвостату зорю, що формою скидалася на меч“, цеб-то комету...“²⁾.

Через кілька рядків далі Н. М. Нікольський з'ясовує, що 65 — 66 р., за обчисленнями астрономів, мусила з'явитись комета Галлея³⁾.

В иншій статті, вміщеній у тім самім номері журналу, професор Б. П. Мультановський пише:

— „... Вважається, що перші вказівки про певські поводи є в словах літопису 6569 — 6572 р. (1061 — 1064), а саме, що перед нападами половців та усобицями були знамення: ріка Волхов текла вверх 5 день, кривава зоря (курсив мій — Г. Ш.) цілий тиждень сходила на заході й т. ин.“⁴⁾.

Отже, „забобон“ перетворився на культурну цінність. Він перетворився на одну з тих небагатьох істин, що їхнє відкриття є за імпульс для революції у найбільших галузях наукового світогляду.

¹⁾ Докладно з'ясовано залежність метеорологічних, геологічних і біо-психічних процесів од небесних явищ у спеціальних розділах моєї книги, що їх буде поєднано у відділ „Космічні чинники еволюції на землі“ (в наступних №№ „Черв. Шляху“).

²⁾ Проф. Н. М. Някольский. Астрономический переворот в исторической науке. „Новый Мир.“ № 1, 1925 р., стор. 162.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Б. Мультановский. Наводнения в Ленинграде. Ibid. Стр. 176.

* * *

В моїй праці була-б чимала галявина, коли-б я не сказав нічого про забобони недавнього походження — про ті, що виникають за наших часів.

Немає жадного сумніву в їхньому генетичному звязку з тією царпною народною творчістю, що розвивається з стародавньої несвідомості народніх мас. Отже, у справі культурного розвитку країни вони є гальмовний чинник і боротися з ними треба так само, як і з віковими забобонами.

А обачність у боротьбі — обачність, чужа двічі згадуваному мною принципові „всіляких заходів“, також потрібна в даному разі?

За відповідь на це питання може бути такий приклад.

1918 року на одній з технічних нарад при Харківському управлінні сільського будівництва мені довелося бути за самовидця характерного явища. Серед інших на нараді підлягала обговоренню справа про недобру якість бетонних споруджень на Харківщині. Більшість членів технічного персоналу приставало на думку, що недобра якість — наслідок недосвідченості осіб, що керували продукцією порожнявого каменю, стовпів на фундамент, колодязних труб і т. ин. бетонних виробів. Дехто з присутніх намагався покласти всю відповідальність на техніків, за доглядом яких будовано бетонні будівлі. Зовсім инше сказав один з інструкторів вогнетривалого будівництва. Його думку, що її не підтримав жаден з учасників наради, було всловлено приблизно так:

— А мені здається, що слід було-б звернути увагу на воду, що нею змочується цемент з бутом... Я кажу про це тому, що в нас на ізіумщині був випадок, коли селяни навіть молебствували біля колодязя, „щоб очистилась“ вода... Вони запевняють, що цей колодязь розоряє їх, коли вони беруть воду з нього для бетонних будівель... Дехто з селян перестав брати цю „нечисту“ воду навіть для домашніх потреб, хоч ніхто й не помічав, щоб її вживання будь-кому пошкодило...

Через сім років по тому я натрапив на реферат праці професора Байкова в справі про витривалість бетону. В рефераті є такі рядки:

— „Бетон, що його вважалося до останнього часу за один з найвитриваліших матеріалів... в значній мірі руйнують різні розчини солей, які є в воді (NaCl , H_2SO_4 , MgSO_4 , MgCl_2 , CaSO_4). Надто руйнівницьку чинність на бетон має розчин гіпсу (CaSO_4), від якого бетон перетворюється на порохняву... Причина таких явищ полягає в ступневому розчиненні вапна, яке являє собою складну частину бетону...“

Хіба-ж незрозуміло, що „нечиста“ — в лапках — вода ізіумських селян була справді нечиста що до бетону, бо її шкідливу чинність, помічену забобонною групою селян, обумовлювала будь-яка форма солей з наведених проф. Байковим?!

Чи-ж треба додавати до сказаного в цім і попередніх розділах міркування про те, що поєднання науки з трудящими в СРСР му- сить виявитись спочатку, як знищення забобонів такими методами,

які дадуть змогу перетворити первооснови багатьох забобонів на видатні наукові відкриття?!..

Так, у боротьбі з усякими забобонами треба цілком виразних способів. Виразність цих способів можна визначити так.

Вживати можна дві методи боротьби. Перша — це загальноосвітня. Її мета — запобігти, щоб не виникали нові забобони, і сприяти запровадженню в народні маси знань, які буде добуто, вживаючи другої методи. Посутність другої методи — науково-філософське дослідження найпоширеніших забобонів. Користавчи цю методу, центр уваги слід звернути не на окремі явища й поняття, а на більш-менш видатні їхні асоціації, які складаються з різностайних формою, але тотожних ідеєю (первоосновою) забобонів. Як виняток, слід рівнобіжно з цим спеціально — позагруповно досліджувати кожен окремий, обмежений місцем і часом, феномен. З найважливішими висновками такої науково-філософської праці належить знайомити вчених з різних фахів, робітників освіти й народні маси.

Це — схема.

Конкретизувати її тут немає рації. Чому — це з'ясується в останньому розділі.

VII

Кілька слів про своєрідність цього викладу. — Екскурсія на хутір колишньої України. — Незвичайна поведінка волів, коли господар лагодиться в дорогу. — Народня пісеннотворчість і рефлексологія. — Запровадження „природного експеримента“ в рефлексологічні дослідження. — „Дума“ кобзарська і проблема степового лісонасадження. — Пісня й природознавство.

Охочі до серйозного читання, мабуть, закидатимуть мені, що я не досить умію поводитися з читачем. Прочитавши попередні сторінки цього твору, може, дехто вигукне:

— Яка строкатість, скільки збочувань!..

Не смію виправдуватись: можливість такого зауваження матиме рацію. Проте, не посмію ігнорувати й можливості непорозумінь між собою та читачем. Мій обв'язок — з'ясувати, що строкатість у моїй праці неминучий і раніш мною передбачений наслідок ультра-конспективного відтворення на папері багатогранности, різностайности й різнобарвности народньої творчости. А збочування? Чи не суперечать вони принципів ошадження, що такий потрібний у даному разі? Не суперечать. Навпаки, очевидна спорідненість їхнього змісту з основною темою про культуру й народню творчість дозволяє мені ошаджувати багато сторінок, які надалі довелось-би надати змістові цих збочувань, якби я не використав зручності стисло виявити даній зміст поряд з обговоренням основних питань того або іншого розділу.

Знаю, що, відповідаючи на це з'ясування, багато дехто охоче порадили-б:

— Корисніше було-б трактувати будь-яку спеціальну галузь народньої творчости; ані про строкатість, ані про стислість авторових думок тоді не було-б чого й казати...

Коли перше слово цієї цілком можливої поради трошечки відмінити, змінивши його порівняльний ступінь на перший, то ви своєю порадю для мене „відкриєте Америку“: я не маю найменшого сумніву, що доводити удруге, удесьте й т. д. про корисність вживати народнього досвіду в одній будь-якій його галузі — завдання, подекуди, невідмінне. Але я певен також, що одночасно з цим не менш раціонально поставити перед людьми різних фахів і професій проблему використати народню творчість не лише в окремих галузях науки, а й у справі розвитку культури взагалі — в усіх її виявах. Звідси — і своєрідність викладу, що примусила мене порозуміватися з читачами. Зокрема — звідси й потреба виявити взаємочинність почуття й розуму в утворенні народніми масами культурних скарбів такого характеру, який на перший погляд здається за зовсім чужий характерові природничих наук.

Уявіть, що ви порівнюєте народні пісні української старовини з досягненнями будь-якої найновішої галузі —

— природознавства...

Ви не можете дозволити такого припущення? В такому разі — давайте використаємо екскурсійну методу, подібну до вживаної в першому розділі. На цей раз ми обмежимося мандрівкою в українську старовину.

* * *

Легке зусилля уяви — і ви наближаєтесь до мальовничого хутора, що на віддалі нагадує вам барвисті полотна А. Куїнджі, С. Васильківського, П. Мореніна...

Назустріч вам плінуть глухі звуки, подібні до мукання — це ревуть воли. Незабаром ви в чумацькому дворі. Господаря ви застаєте вдома — він лагає мажу, що на ній рушає в далеку дорогу. Привітавшись, він повідомляє вас, що завтра він поїде по будь-якій товар у далеке місто. Інтонація повідомлення дає вам зрозуміти, що чумакові „не дуже кортить“ їхати, кидати хатне дозвілля й повагом волячою ходою рухатись протягом кількох тижнів одноманітним рівним степом.

Чекаючи на кінець господареві роботи, ви йдете до волів, що стоять поблизу. Вас трохи дивує, що вони майже невпинно ревуть, пильнуючи поглядом господареву працю. Не уникає вашої уваги й те, що коли забалакає господар, воли ревуть дужче.

— Чого це вони ревуть? — звертаєтесь ви до чумака.

— Не хотять рушати в дорогу, — ані трохи не жартуючи, пояснює він і додає: з учорашнього вечора води не п'ють; бачите, он корпто повне води...

Цілком зрозуміло, що ви досить серйозні, щоб не поділяти простодушної віри чумакової в залежність болісного стану його постійних сунутників від їхнього сподівання на довгу путь. Якщо причина незвичайної поведінки волів залишається незрозуміла, то спосіб її з'ясувати, який ви що-йно чули, здається вам цілком зрозумілим, скоро спаде вам на думку одно слово — „антропоморфізм“...

. Проте, по обіді, коли ви будете з господарем спочивати в „вишневому садочку“, вас опанує сумнів—чи доцільно вживати антропоморфізм, щоб зрозуміти чумаків погляд на незвичайну поведінку його завісдніх товаришів у дорозі.

Сум людини, якій з завтрішнього ранку аж до повороту додому не доведеться бачити „карих очей“ та „чорних брів“ своєї коханої жінки, улюбленого місця під старою вишнею, а також „шинкарочки молоді“ з сусіднього села—сум цієї людини, сина української природи, невідмінно перетворяться на мелодію пісні. І ви ані трохи не шкодуватимете, що підвладна вам сила фантазії перенесла вас на хутір України минулого століття. Чумацька пісня доведе вам своє право на можливість, ба навіть на потребу порівняти її з успіхами природознавців!..

Але чи заспіває чумака по обіді?—Безумовно. Коли ви маєте сумнів, то до речі буде зазначити, що думки Чубинського, Драгоманова, Куліна, Максимовича та інших дослідувачів нашого народу цілком припадають до свідчення Мордовцева про Україну минулого століття:

— „Україна любить співати більш, ніж будь-яка інша країна світі—це такий співучий край, що гарної весняної ночі кожне українське село, якщо тільки його не спіткало будь-яке лихо, співає з зорі до зорі, як соловей. Молодь—дівчата й парубки—на вулиці (те саме, що в Росії—хоровод) співають безугавно. Пісня не вгаває й узимку—на вечорницях. Влітку цілісінний день—знову пісня: співає молодь, працюючи—на городі, на полі, в „вишневому садочку“; співає й літня жінка щось доречне її вікові,—шиє чоловікові сорочку—співає, йде по воду до криниці—співає, тужить над померлим—знову пісня; співає і старість, безпорадність, злидні: сліпий кобзар заробляє собі на хліб, співаючи пісні, а иноді й думи, що де-далі більше відмирають...“¹⁾.

А втім, я надто захопився: я хотів був запевнити вас, що ось-ось—і почнеться чумакова пісня,—аж у цю хвилину він уже доспіває пісню, де сказано про „сяві воли“:

— „Нехай вони заревуть, нехай загудуть коло мого гробовища,—чи не поже їх моя мила, йдучи по воду“.

Чуєте?—волам доручається сповістити „милу“ про смерть її коханого чоловіка.

Чому-ж—якраз волам?

Чи, може, тому, що вони так звикли до свого господаря?

Не зовсім через те. Є інша причина...

Слухайте! Уваги!.. Під червоними кетягами ягід чутно чумакову пісню:

— „Воли ревуть,
Води не п'ють
Доріженьку чують...“

Це—вже інша. Тепер зрозуміло, чому саме цій худобі доручено сумну ролю сповістити дружину вмерлого про його смерть: парід,

¹⁾ Д. Л. Мордовцев. Малоросейское племя. „Живописная Россия“, том 5, ч. 1, 1897 р., стор. 32.

очевидно, примітив, що у волів надто розвинено здатність реагувати на явища, що мають серйозне значіння в людському житті... Цю властивість чотириногих друзів людини й ушлавлено піснями. Зрозуміти цю чутливість — визначає переконатися в потребі наблизити народню пісеннотворчість до нового природознавства. Але зрозуміти це не можна в оточенні хуторянської ідилії минулого. Отже, мені здається, час вам по-дружньому попрощатися з гостинним господарем, чумаком, та вертатись до сьогоднішньої дійсності.

... Ви так і зробили.

* *

Повернувшись з екскурсії, ви, мабуть, зацікавилися чутливістю волів з наукового погляду. До цього, можливо, спричинились ваші спостереження над незвичайною поведінкою волів, що болісно реагували на лаштування господаря в дорогу, а також характерні уривки почутих вами пісень, де згадано про волів, та ще дещо. Можливо, що в екскурсійних вражіннях ви „відчули“ щось надто близьке вашим вражінням од останніх успіхів рефлексології...

Згадаймо про один момент.

12 грудня 1923 р. на ювілейному засіданні ленінградського „Наукового Інституту імені П. Ф. Лесгафта“ академик Павлов доновів видатній аудиторії про найголовніші результати об'єктивного дослідження над поведінкою вищих тварин. Тоді-ж він згадав, між иншим, про труднощі вивчати умови, як утворюються рефлекси другого, третього й т. д. порядків. Разом з тим, славетний фізіолог підкреслив, що найневища база одержати вторинні й дальні рефлекси є утворення первинного умовного рефлексу на безумовному—на нестравному¹⁾.

Звернімо увагу й на видруковані поточного року висновки з перших спроб досліджувати чинність тварин у природних умовах. Новітність цих спроб передусім полягає в тім, що усувається звичайні в таких випадках штучні умови, які дають вивчати в зручних експериментаторові обставинах окремі реагування живого організму на ізольовані подразнення. Підчас переведення цих дослідів було виключено всяку можливість механічно турбувати тварину. Отже, об'єктові впливу надавалося цілковитої волі, наявність якої дозволяла вимагати від тварини виконувати складні дії за певним гаслом. Досліди проваджені в рефлексологічній лабораторії Харківської психіатричної клініки. В наслідок первісної їхньої постановки експериментатори досягли того, що собака, вільно ходячи в лабораторній кімнаті, що-разу за світляним гаслом вибігає на поставлений у кімнаті поміст. Це досягнення гарно доводить здійсненість переходу рефлексології від вивчення фізіологічної механіки умовного рефлексу до з'ясування умовин, що визначають взаємочинність різних елементів, з яких складається поведінка тварини й надзвичайно різноманітна діяльність людини. Отже, не можна не погодитися з проф. Прото-

¹⁾ Акад. П. П. Павлов. Двадцатилетний опыт об'єктивного изучения высшей нервной деятельности животных 1924. 2-е вид., стор. 358.

поповим і д-ром Соболевською, коли вони закінчують свою статтю про згадані тут дослідження словами науково підкресленого оптимізму:

— „... І ми, спираючись на здобутий матеріал, вже можемо трохи поширити рямці наших досліджень, осягти експериментальним шляхом більший шматочок життя. Цього ми досягаємо, запроваджуючи в методику рефлексологічного дослідження так званий природний експеримент, який полягає в тому, що ми досліджуємо не окрему реакцію, поєднуючи її лише з подразненням, а спостерігаємо складніші явища, де діє ряд подразнень, що на них організм виявляє складні відповіді, обумовлені не лише даним моментом, а й минулим досвідом...“¹⁾

Отже, царину рефлексологічних досліджень збільшується приєднанням до неї досліду в „природних умовах“. Провести таке дослідження навіть у первісній спрощеній формі, виходить, справа надто не легка. Адже, треба взяти на увагу, що в експериментальних дослідженнях, на взірєць тих, які провадили В. Протопопов і Р. Соболевська —

— „... встановити постійний зв'язок світляного гасла з реакцією вибігання можна було лише по тому, коли спочатку було вироблено реакцію вибігання на рух машини або кинувши м'яса, а ці вже реакції можливі були лише по тому, коли попередньо було утворено позитивні стравні реакції на вигляд м'яса й т. ц.“²⁾

Складність — безсумнівна. Дослідження ґрунтується на принципі утворення одного умовного рефлексу на іншому — наступного на попередньому. Інакше кажучи — роботу провадиться за принципом, що про труднощі його здійснювати констатував І. П. Павлов у наведеному вище зауваженні. Надалі методика досліджувати ускладниться ще дужче: бо-ж колись повстане потреба замінити безумовний стравний рефлекс, як основу „природного експерименту“, безумовним самозахисним... Що саме звідси випливає?

Цілком досягла потреба звернутись по матеріал для праці з рефлексології до первісного джерела культурного розвитку — до народнього досвіду. Це — взагалі. А зокрема — звернутись до тієї галузи колективної творчості народніх мас, де найяскравіше відбито чинність і емоції людини та представників фавни з її оточення. Уваги — народній пісні!.. Вона заощадить енергію вчених, яку частенько марно тратиться там, де й без цього можна обійтись...

Час уже, час і пора природознавцям прислухатися до пісні. В ній — не лише „чарівні звуки“. В ній — і формули висновків з „природного експерименту“, що має форму чумацьких спостережень. Старовинна пісня українського чумака може познайомити своїх слухачів з народніми рефлексологічними відкриттями, хоч і не згадуючи про „кортикальні й соматичні компоненти доміанти“, а в тім, досить врозумливо:

— „Воли ревуть,
Води не п'ють,—
Доріженьку чують...“

¹⁾ Проф. В. Протопопов й д-р Соболевская. Исследования условий достижения намеченного поведения по методу естественного эксперимента. „Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки“, № 1, 1925, стор. 132.

²⁾ Ibid, стор. 130.

* * *

... Натураліст і пісня... Не легко поєднується за наших часів ці два розуміння. Важко припустити, щоб діячам чистого або прикладного природознавства корисно було брати відомості для своїх спеціальних праць з будь-якої думи, що її співано десь під бренькіт бандурний.

Проте, труднощі припустити не є достатня причина заперечувати можливість факта. Це твердження я зараз продемонструю на невеличкому прикладі. Незабаром перед світовою війною наші ботаники й лісоводи взялись широко пропагувати ідею степового лісорозведення. Ідея — гарна. Але ще питання — чи здійснена вона у природних умовах наших посушливих степів? На це питання відповідалось по-різному. Ось, приміром, одна з найтипичніших відповідей:

— „Відносна вогкість за вегетаційного періоду, — каже про Приазовські степи Г. Степунін у „Лесном Журнале“, — триває між 58 й 65%, цеб-то перебільшує той мінімум (50), що його Майр вважає за потрібний, щоб ліс мав змогу рости. Зважаючи на це, можна сподіватись, що, маючи сприятливі ґрунтові умови, ліси тут можуть існувати“¹⁾.

Як бачите, найважливіший доказ на користь лісорозведення на півдні Донбасу полягає в автора цієї цитати на 8—15%, які перебільшують мінімум, що його емпірично встановив проф. Гайнріх Майр.

Висновок Г. Степунина теоретично уґрунтовано правильно. Але хіба теорія, навіть найближкучіша теорія, ніколи не суперечить практиці? Хіба важко припустити, що кошти, яких треба було, щоб реалізувати висновок Степунина, „візьмуться димом“, якщо його теоретична аргументація не припадає до практики лісопроростання? От якби було відомо, що в умовах даної місцевості колись були будь-які ліси, — тоді можна-б сміливіше узятись до справи.

Виявляється, що таких відомостей є чималенько.

В сотнях народніх пісень української старовини згадується про тернові чагарі й „байраки“ приазовських степів. Але в пісні — вигадка, — скажуть мені. Так, — погоджусь я, але додаю: вигадка на тлі правдиво відбитої природи. Слід лише нескwapно перегорнути будь-який збірник старовинних пісень українського народу, приміром, Чубинського (щось із 4000 пісень), Новицького (по-над 5000), Цертелева, Максимовича, Метлинського, Костомарова або інших, щоб переконатися в значній різниці між тим, як відтворює природу пісенно-творець — народній колектив і співець — віршотворець. Якщо від українських пейзажів, перетворених на „художні“ пісні поетом північної Росії, тхне іноді екзотикою Бразилії, то в старовинного кобзаря ви не натрапите на перекручування природи. Соціально-політичної-же плутанини, справді буде, доволі в народніх піснях та думках, бо —

— „... неблаганний час витроєє з народнього життя та з його поезії всі історичні спогади, як він витравив їх раніш і в народів західньої Європи“²⁾.

¹⁾ Г. Степунін. Леса в верховьях Мюуса. „Лесной Журнал“, № 8, 1914, стор. 1233.

²⁾ Д. Мордсцев. Малороссийское племя. „Живопис. Россия“, т. 5, 1897, стор. 41.

Отже, зрозуміло, що й спогади про природу, змінену часом, поволі зникають. Але з цього випливає лише те, що спогади, які ще залишилися, ми мусимо тим дужче цінити. Якщо в різних думках та їхніх варіантах переплутано історичні події, перемішано запорожців з гайдамаками, поєднано Ляхів з Ордою, то в цих самих творах ви ніколи не натрапите на рослинність, яка росла-б у невластивих їй природних умовах. Отже, лісоводові немає рації відмахуватися від знайомства з такими, приміром, відомостями:

— „Із города, із Озову, із тяжкої неволі, три брати утікали: два кінні, третій піший - пішаниця...“

Піший, звичайно, відстає дорогою від верхівнів. Між турецьким колись Озовом і знаменитою, багато разів оспіваною в невольницьких думках, Савур-могилою шляхом на Україну — до річки Самарки ви бачите відсталого в таких обставинах:

— „... менший брат, піший - пішаниця, до тернових кущів добігає, верхів'я терну бере - хватає, до серця козацького притискає, слізьми поливає: „Це - ж мої кінні брати проїжджали, з тернів верхів'я ламали і мені, меншому братові, прикмету залишали, щоб знав я, як з тяжкої неволі в землю християнську до батька - пеньки й до роду дорогу знайти“. І таке промовивши, біжить звідти далі і вибігає з лісу: немає спереду ані тернів, ані кущів, ані жадних ознак, „лише степ синіє та трава зеленіє...“

Далі в цій самій думі молодший брат сумно розмірковує:

— „... із города, із Озову, погоня доганяла, мене в тернах минала, а братів моїх догнала — стріляла рубала...“ і т. д. і т. д.

Забудьмо про поетичну фабулу цієї старовинної невольницької думи й поставмось до наведених тут уривків з погляду людини, що бажає посадити ліс на території, яка прилягає до пути трьох братів, де вони тікали з турецького полону.

Уривки свідчать, що поряд із стеновими просторами були колись і лісові нетрі, де не важко було сховатись од погоні і в той самий час заблудитись, не маючи спеціальних прикмет. Крім того, з уривків видно, що степовий ліс був не з великих дерев, а з чагарнику, найбільше з терну. Згадавши, що ліси того самого типу фігурують і в багатьох інших старовинних піснях ми маємо підставу важити на висновки з продуктів народної пісенної творчості, як на дані геоботанічного характеру. Справді, якщо на фіто-топографічній мапі відзначається рослинні суспільства, поєднані з певними умовами зростання, то —

— „рідко де на земній поверхні завдання ботаника-топографа полягає лише в тім, щоб безпосередньо виділити типи рослинності, запровадити їх до системи й відзначити на мапі так, як він їх бачить. Здебільшого доводиться відшукувати ці типи за випадково уцілілими у країнах малокультурних та за навмисне відокремленими й збереженими державою в культурних країнах — „пам'ятками природи“¹⁾.

Ролю, аналогічну ролі останніх, і мусять відіграти відгуки колишньої природи, відбиті в народній пісні. Оскільки це доцільно,

¹⁾ В. Н. Хитрово. О новой межевой карте России. „Краеведение“, № 2, 1923, стор. 119.

можна бачити хоч-би з того, що „геоботанічні“ відомості в думі про трьох братів potwierджуються за спостереженнями лісоводів¹⁾, зокрема— за спостереженнями згаданого вище Г. Степуніна в Міуському районі: в цій місцевості ліси —

— „не обмежуються границями самої балки а, поступово розростаючись, виходять на відкриту площину й широко розпускають своїх піонерів — степові чагарники, які повільно підготовлюють ґрунт, щоб на ньому виникла суто-лісова рослинність“²⁾.

Отже, сполучивши сучасні спостереження в Міуському лісництві з уривками стародавньої думи що до чагарників недалеко Савур-могили, можна утворити цінний матеріал, щоб апріорно розв'язати проблему степового лісорозведення в південній смузі Донецького краю.

Але припустімо, що в верхів'ях Міуса ще не розводжено лісу. В такому разі за наших часів, коли майже всюди колишня рослинність поступилась місцем господарським культурам, коли від багатьох „пам'яток природи“ не залишилось і спогадів після громадянської війни, цінність геоботанічних відомостей у старовинних піснях геть збільшилась-би. Нехтувати цим не можна.

На можливість широко використати народню пісенну творчість для чистого й застосованого природознавства мусять звернути свою увагу представники даних галузей науки.

Тепер на всіх перехрестях відміняється в усіх відмінках —
— народній побут...

Тепер кожен з нас розуміє, що справа по-революційному перебудувати життя народніх мас потребує вдумливого вивчення архаїчних, утворених протягом століть, національно-плеємних властивостей того або иншого народу.

З-серед багатьох різноманітних джерел пізнати побут є й пісня. Про це кожен знає. Жаден не заперечує безумовної потреби історикові й етнографові взятись вивчати народню пісню. Проте, рідкі випадки, коли соціолог знайомиться з чинниками зміцнення в будь-якій країні, приміром, у нас на Україні, інстинкту власности не лише за історичними творами, а й за народніми піснями. Можливо, небагато певних того, що барвистий колорит чумацьких або козацьких пісень ані трохи не шкодить відбиванню в них, приміром, і таких обставин, які примушують дівчину в одній з пісень звертатися до свого жениха з словами:

— „Зроби хату з лободи,
А в чужую не веди!..“

¹⁾ Підтвердження цього ми находимо також у статті проф. А. Новака „Про ліси Катеринославщини“ (див. „Земельник“, ч. ч. 6 і 7 за цей рік).

²⁾ Г. Степунін. „Леса...“ і т. д. Стор. 1233. (Див. виш. 1 на стор. 134).

Україна — співуча. Найспівучіша країна в усьому світі!.. Отже, нема з чого дивуватися, коли, слідом за *lento sostenuto* ідилії кохання при місячній сяйві, ви почуєте *basso profundo* або *crescendo* будь-яких сардонічних мелодій з часів, коли у цій країні запроваджувано капіталістичне виробництво:

— „Як поїхав хазяїн із дому,
Наробили хлопці лому,
Розпустили пару по заводу...
Пішла слава по народу...“

Годі вже ілюструвати зміст народньої пісні... Я гадаю, і так уже зрозуміло, що ця пісня має право важити на серйозне з нею чинення з боку кожного інтелігентного робітника і, в першу чергу, з боку тих, хто близький справи вивчати побутові властивості народу. Юрист, що збирає і опрацьовує матеріяли з царини соціально-правних взаємин населення, тим швидче збагатить цінними висновками царину, що підлягає його вивченню, чим краще він засвоїть можливість синтезувати тисячі вироків волосних судів, зіставляючи ці вирокі зі змістом пісень, де образно символізовано вікові норми юридичних звичаїв народу. Дослідницька чинність економіста покдана з „екскурсіями, іноді надто тривалими, в інші галузі знання“, вимагаючи, за потвердженням такого знавця фінансового права, як проф. І. Х. Озеров, серйозного знайомства з „народнім характером“, „історичними спогадами й переживаннями“, „ступенем культури“ й т. н.¹⁾, також мусить базуватись у певній мірі на продуктах народньої пісенної творчості. Тепер, коли доісторична археологія починає за методом порівняльно-етнографічною досліджувати чинники матеріяльної культури, можна, маючи цілковите право, потверджувати, що є рація наближати археологічну працю до метод порівняльного вивчення уцілілих відгуків старовинних пісень — відгуків, які легко пізнати навіть у деяких сучасних піснях різних народностей.

Не буду збільшувати кількості тверджень, ідейно спорідненими з наведеними тут. З власної волі — кожен вже може це зробити сам.

VIII

Напередодні зникнення атрибутів старовини. — Що треба, щоб перевести фільтрацію анахронізмів народнього побуту? — Перспективи вивчення народньої творчості. — Ще про залежність історичних подій од астрономічних чинників. — Сфера застосування досвіду некультурних мас до наукових досліджень. — Принадання творчих шляхів геніяльних вчених до шляхів народньої творчості. — Замість післяслова.

¹⁾ Проф. І. Х. Озеров. Основы финансовой науки. Вып. 1-й. Москва, 1917 р. Стр. 41.

Що-року рідшає атмосфера відчужености між інтелігенцією й народними масами. Культура інтелігентних шарів суспільства поволі стає за культуру народа в цілому. Символ віри по закутках складається з наукових ідей Харкова або Москви, а самі закутки незабаром можуть стати за вузлові станції міжнародніх авіо-шляхів сполучення.

Соціально-побутова замкненість народніх мас певної нації наближається до свого кінця.

Незабаром зникнуть матеріяльні архаїзми народньої творчости, утративши свою колишню цінність в умовах теперішнього розвитку застосованих наук.

Забудеться примітивні способи, що ними завоювала людпна природні продукційні сили.

Умре народня пісня. Звітрють забобони...

Після всього сказаного в попередніх розділах немає рації доводити, що наше покоління як-найтяжче согрішило-б перед нащадками, якби все наше чинення із зниклими в минуле атрибутами народньої творчости вилилося у відомім напучуванні: „туди й дорога“...

Правда, що до продуктів несвідомости цілком можна вжити такого напучування; проте, як було показано вище, иноді надто легко вважати за витвір несвідомости дорогоцінну істину, що її повіто оболонкою, якій не доводиться йняти наймалішої віри. Виходить, науково-філософській критиці мусять підлягати різною мірою всі матеріяльно-духовні витвори народу, скоро вони потраплять до дослідницької сфери вчених. А потрапити вони в цю сферу мусять як-мога швидко: електрифікація, радіо й аерохім не зважатимуть на млявість дослідувачів, не припинять свого руху, що нищать довговічні уламки сивої старовини.

Фільтрувати продукти розумової чинности народніх мас—справа негайна!..

Ця фільтрація—справа надто серйозна і в найбільшій мірі відповідальна. Щоб її реалізувати, треба пильно простежити присутність досліджуваного феномена й широко осягти дане явище або розуміння. Значить, запровадити в життя цей великий своїм значінням захід можуть лише люди з великим розумом та надзвичайною ерудицією. Багатогранність народньої творчости вимагає, щоб її досліджували представники не одного десятка спеціальностей. В інтересах досягти найшвидшого та найбільшого ефекту від такого заходу, виникає потреба зберегти принцип точної плановости та систематизації праці з кожної спеціальности. А звідси, як безпосередній висновок, впливає раціональність—

— організувати Інститут у справі вивчення народньої творчости.

Місце інститута—при Академії Наук.

Інститут—це осередок згаданої праці. Периферія—спеціальні гуртки при ВУЗ'ах, краєзнавчих організаціях, державно-громадських установах та підприємствах...

Тут недоречно та до того ще й завчасно накреслювати програму діяльности проєктованого мною інститута. Отже, обмежусь кількома словами про характер його майбутньої діяльности.

Обтрусити бібліотечно-архівний порох з стосів історико-етнографічних матеріалів, які почато збирати в минулому столітті; використати відомості з царини народньої творчості, опрацьовані останніми роками деякими комісіями та секціями Академії Наук у межах відповідних кожній з цих секцій та комісії наукових дисциплін, і потім узятись досліджувати одержані дані від кожної окремої категорії з різних поглядів — біологічного, фізичного, соціологічного й т. п. — ось одно з основних завдань у праці майбутнього інституту.

Організувати збирання нових матеріалів і опрацьовувати їх у зазначенім напрямку — друге, так само важливе, завдання.

Процес фільтрації матеріалу, який буде подано до інституту, вимагатиме, безперечно, в багатьох випадках експериментальної методи. Різноманітні досліджування доведеться провадити здебільшого багато разів. Технічна неможливість провадити їх у самому інституті — наявна. Зважаючи на це, експериментальну перевірку всяких феноменів, які підлягатимуть фільтрації в інституті, треба буде покласти на місцеві його осередки або іноді на спеціальні наукові заклади.

Місце й час зобов'язують мене утриматись од викладання своїх поглядів на способи, як ознайомлювати робітників науки й народні маси з успіхами праці майбутнього інституту в справі вивчення народньої творчості. За цією самою причиною я не буду тут змальовувати як-найширших перспектив використати для культури досягнення інституту, заснувати який вимагає в нас на Україні нова своєрідна культура, далека від шовінізму, але не позбавлена своєрідного матеріально-духовного багатства.

Проте, організація інституту — справа майбутнього, хоч мож вже й недалекого часу. Чекаючи на момент, коли інститут буде організовано й він почне працювати, ми не маємо права нехтувати творчістю народніх мас.

Більшості наших вчених час уже, нарешті, піти за меншістю, для якої народня емпірика була не раз за базу наукових відкриттів і теорій.

Не слід забувати, що серед цієї меншости фігурує ім'я Чарльза Дарвіна: адже за первооснову своєї еволюційної науки Дарвін узяв практичні досягнення скотарів. Невідомо, чи появил-би на світ автор „Походження відмін“, якби йому не довелось ґрунтовно познайомитися з досвідом англійських фермерів розводити нові породи свійських тварин і птиць?..

Ще ім'я — С. П. Боткін. Це — „батько російської терапії“. Запроваджені ним у медицині лікарські способи він узяв, здебільшого, в неписьменних знахурів. Не аби-який лікар — європейськи-освічений терапевт не вважав ганебним для себе використати цінний досвід лікувати, що давав іноді чудові наслідки в руках людей, які, лікуючи недужих будь-яким, справді сцілющим, напоєм з трав, здатні були „допомагати“ хворим порадою — носити в пазусі гнилий труп жаби або ковтати сечу...

А для кого з робітників агрикультури ім'я Д. Н. Прянішнікова не звучить, як ім'я людини, що утворила свою школу. Варто було-б кожному з них прислухатись до думки цього вченого, фанатично-відданого лабораторії, про порушену на цій сторінці справу. Два роки тому проф. Прянішніков заявив у своїй лекції — „Новые течения в

області применения удобрений“, що звичайне уявлення агрономів про малоприступність для рослин азоту мохового торфу базується на недосить умілому користанні торфовим удобрениям. Як на приклад доцільного вживання торфу, лектор посилається на практику селян півночі — Холмогорського й Шенкурського повітів. Описуючи способи, як вони вживають торф, удобрюючи ниву для ячменю й жита, автор згаданої лекції звертається до агрономів:

— „Відомості про значіння торфу і способи його вживати ми мусимо одержати з півночі...“¹⁾.

Отже, часткове розв'язання прикрої нині справи про джерела азотистого удобрения Д. Н. Прянішніков знаходить у практичних досягненнях селянства.

Обмежусь цими трьома іменами найвидатніших представників знання, праці яких доводять потребу засвоювати емпіричні досягнення народу в таких великих галузях науки, як біологія (Дарвін), медицина (Боткін), агрономія (Прянішніков) . . . . .

* * *

Нагадаю тепер сказане мною раніш про ухил найновіших праць у царині метеорології та застосованої ентомології: та й інші починають визнавати за цілком доцільний спосіб віщувати врожай за різними явищами, що позбавлені, на перший погляд, хоч будь-якого зв'язку, але фактично перебувають у складній послідовній залежності один від одного.

До наведених в одному з попередніх розділів відомостей про помічений народними масами й заперечуваний колишньою наукою вплив космічних чинників на історичні події, додаю дані проф. Святського про залежність деяких подій від максимуму сонячної чинності:

— „... якщо сонячні корпускули, — пише Д. О. Святський, — утворюють магнітні бурі й засвічують огні полярного сяйва²⁾, впливають на нашу метеорологію й навіть на ціни на збіжжя, як це з'ясував ще Гершель, то невже колективну психіку людськості позбавлено такого могутнього впливу нашого світила?..“

Далі автор наводить криву сонячної чинності від 1789 р., цеб-то від Великої французької революції, і крива показує дивне припадання всіх великих народніх повстань аж до Російської революції з максимумом сонячних плям. З цього приводу автор підкреслює:

— „Не можна, звичайно, потверджувати, що революції повстають од сонячних плям. Революції являють собою наслідок економічних і політичних причин, але немає нічого дивного в тому, що розподілом революцій у часі, ступенем їхньої напруженості і тривалістю керує космічний чинник і всяка достигла революція (курсив мій — Г. Ш.) відбувається якраз тоді, коли цьому сприяють не лише економіка й політика, але й денне світило, що керує нашою землею.“

¹⁾ Збірник „Новое в агрономии“. Москва. 1923. Стр. 52.

²⁾ Наші читачі, мабуть, уже знають, що нову „блискучу“ гіпотезу Вехарда про природу північного сяйва, яка з'ясовувала останнє бомбардуванням замерзлих порожин азоту електронами і йонами, вже „блискуче“ спростовано.

Цією стороною цікаво те, що максимуми 1804 й 1816 р., які були мало напружені, не викликали революцій...“

Згадуючи давніші епохи, Д. Святський спиняється, між иншим, на „Смутном времени“, що тривало від 1601 до 1613 р. Воно закінчилося до встановлення епох максимумів і мінімумів, яке (встановлення) стало можливим лише через декілька літ після 1610 року, коли вперше було відкрито телескопом сонячні плями.

— „Першу таку епоху — мінімум — певні овстановлено для 1615,5 р., коли „Смутное время на Русі“ вже закінчилось, а попередній максимум, безперечно, був між 1601 и 1605 р. Недаремно Карамзин, цитуючи сучасну повість Бера про Гр. Отрепєва, пише: „Нередко тогда столпы огненные, ночью пылая на тверди, в своих быстрых движениях представляли битву воинств и красным цветом озаряли землю“. Чи-ж міг подумати автор цієї повісти, — каже Д. О. Святський, — що ці „столпы“, як і чвари московитів, залежали, до певної міри, від бомбардування сонячних корпускул? В нашій книзі „Астрономические явления в русских летописях“ зроблено спробу встановити, за описами північних сьйв у наших літописах і за спостереженням на сонці „мест черных как гвозди (наші манахи, як і китайці, бачили плями на сонці голим оком підчас максимумів!), деякі епохи напруженої сонячної чинности для XII—XVI століть. Не заглиблюючись тепер далеко в минулі століття, можна відзначити хоч-би й те, що один з таких максимумів для 1571-72 р. припадає до Варфоломівської ночі, яка була, за найновішими дослідженнями, не звичайна змова, а народне повстання, і тривала, справді, не одну ніч і не в самому Парижі...“¹⁾

Я навмисне подав тут більш-менш текстуально чималі уривки з праці талановитого російського астронома-світознавця. Мені здається, що по тому, як він констатував залежність соціологічних феноменів од астро-фізичних, навряд чи хто з читачів зважиться категорично заперечувати елемент здорового розуму в такій, приміром, сільсько-господарській прикметі українських селян:

— „Коли сієш ярину і вгорі летять журавлі вдвох, то буде добрий урожай“...

Сфери застосовувати народній досвід до науки, техніки, економіки й культури взагалі, зрозуміла річ, не обмежує сукупність тих галузей культурного життя, про які я згадував. Сфера ця — неосяжна.

Надто здивувався-б автор „Théorie des fonctions“, Лагранж, якби міг за своїх часів узнати, що в XX столітті реформатор математичної освіти в Німеччині, Ф. Клейн, добудеться запровадити в навчальну систему не лише елементарної, а й вищої математики, — ту методу, якою завжди неухильно керувались народні маси, вивчаючи будь-яку справу або основи науки, методу, яка впливає з біогенетичного принципу: „розвиток індивіда являє собою скорочене повторення стадій загально-людської еволюції“. На сторінках великої праці Клейна про математичні проблеми зафіксовано рядки:

— „... навчання мусить іти тим самим шляхом, яким уся

¹⁾ Цю і дві попередні цитати подано тут із статті Д. Святського „О некотором соотношении солнечной деятельности и народных восстаний“. „Известия Русск. Об-ва любителей мироведения“, № 6 (30), 1917, стор. 310 — 312.

людськість, починаючи від свого наївного первісного стану, дохопила вершків сучасного знання...¹⁾

Чи треба з'ясувати, що найголовніша умова, яку виконує нарід, вивчаючи будь-що, — це наочність.

Майже в усіх країнах наочність у застосованні до математичної освіти вважалася за неодмінну, коли доводиться мати справу з учнями — дітьми або підлітками. В усякому разі вона не мала поваги з боку вчителів вищої математики. Але час примусив перецінити цей примітивний спосіб вивчати. Рух („Reformbevegung“), яким керує Клейн та його однодумці, починає охоплювати й педагогічну думку українських робітників точного знання. Певну вказівку в цій справі ви можете побачити з факта часткової реалізації побажання проф. Д. Сінцова, який 1922 року в друкованій заявці заявив:

— „Треба намагатися здійснити виготовлення в нас моделей для вищої школи — здійснити майстерню наочних приладів з вищої математики...“²⁾

Отже, безперечно, що, разом з продуктами розумової праці широких шарів населення, до справи культурного розвитку народів потрапляють і способи, за якими маси одержують ті або інші знання.

Досвід селянина й досвід робітника поволі перетворюються на науковий експеримент, а потім — на теорію, відкриття або винахід.

Історія досягнень людського знання, безперечно, посвідчує, що багато з найвидатніших завойовань науково-технічної думки фактично утворено не індивідуальним розумом видатних і пишних представників науки й техніки, а колективною свідомістю або інстинктом сірих мас народніх.

Нехтувати значінням відкриття народніми масами будь-якої культурної вартості на тій підставі, що нарід користав цю духовну або матеріальну вартість, не вмючи з'ясувати її природу, значить знецінювати наукові відкриття в галузі електрики, гіпнозу й т. и. Адже, природа таких явищ, ще невідома для людськості. А наявність численних, що часто суперечать одна одній, гіпотез і теорій у цій галузі зайвий раз доводить, що не лише неосвічені люди, але й природознавці иноді не розуміють механізма певного феномена, хоч і всі можуть з'ясувати чинність даного явища.

Звертаючи увагу на боротьбу народа за самоохорону під тяжкі роки руїни, ми не можемо не помітити надзвичайної здатності трудящих швидко орієнтуватись серед несприятливих умов оточення.

— „В околицях Старої Русі, наприклад, підчас соляного голоду 1918-21 р. збудовано було кустарні солеварні. У крутих берегах викопувано печі, на них ставлено саморобні „чрени“, що в них випаровувала до певної концентрації вода з місцевих солоних джерел. Сприятливий для кристалізації момент визначувано дотепно зробленим

¹⁾ Проф. Ф. Клейн. Вопросы элементарной и высшей математики. Пер. с немецкого прив.-доц. В. Кагана. Одесса. 1912. Стр. 439.

²⁾ Проф. Д. Сінцов. О роли интуиции в преподавании математики. „Наука на Украине“, № 2, 1922 р.

ареометром, який являв собою івовий дубчик з прив'язаним до нього камінцем¹⁾.

Наведу ще приклади. На Дону кілька років тому почато продукцію потасу з сонячникових стебел. Селяни Весьгонського повіту виготовляли Гудзики на взірець перламутрових з місцевих річних черепашок. Нещодавня відсутність машинової олії в багатьох районах держави примусила жителів Пермської й Вологодської губернь утилізувати шпильковий „лапник“ та „осмол“ для виготовлення такої олії. Не маючи знаряддів до рибальства на півночі Росії, тамошнє населення взялось робити такі знаряддя з соснового коріння, особливим способом перероблюваного²⁾.

Було - б велике недбальство з мого боку, якби я тут не підкреслив одну надто характерну властивість, яку завжди мала народня творчість і якою нехтували люди науки протягом багатьох століть. Я кажу про поєднання в одну непорушну цілість всіляких явищ, вивчення яких „класифікатори“ людського знання зуміли до такої міри штучно розмежувати, що європейська система освіти, збудована на основах класифікації наук Бекона, д'Аламбера, Конта й інших мислителів, довела майже всіх видатних адептів західньої філософії на прикінці ХІХ століття до солідарности з „істинами“ на взірець такої фрази В. Вундта:

— „...в науках, приміром, історичних про вживання математики тепер і, мабуть, ніколи нема чого й казати...“³⁾.

Цілком природно, що при такій постановці освіти, інтелігентна людина, витративши півтора десятка років, щоб придбати „розумовий багаж“ у школі трьох ступенів, мусить дивуватися, як це Гіпократ, Архімед, Пітагор, Лукрецій та інші „генії“, що мали добру нагоду познайомитися з усіма сучасними кожному з них науками, обсяг яких був, мабуть, менший за обсяг „предметів“ гімназичного й університетського курсу, дали світові великі витвори свого розуму. Інтелігентна людина, яка певна того, що раціонально ізолювати різні групи наукових дисциплін по факультетах — історико-філологічному, фізико-математичному то-що, очевидно, забуває, що хоч і за давнини визнавалося класифікацію наук, то вона цілком припадала до поділу філософії на свої складні частини; адже наука й філософія були тоді синоніми.

Зрозуміла річ: порушити проблему енциклопедичної освіти за сучасности було - б надто вже безглуздо. Проте, так само безглуздо було - б додержуватися й надалі архаїчно-штучної системи освіти, яка ані трохи не сприяє збагаченню культури великими відкриттями. Щоб уникнути непорозуміння у звязку з останньою фразою, дозволю собі нагадати вам декілька фактів з життєписів видатних людей.

Дарвін у своїй автобіографії каже, що школа, як виховничий спосіб, була для нього „пусте місце“. Лібих, Маєр, Гельмгольц, Оствальд на шкільній лавці виявили себе, як найвідсталіші учні... Гегель,

¹⁾ В. А. Щавинский. Живая археология и новые формы. „Краеведение“, № 2, 1923, стор. 100.

²⁾ Ibid.

³⁾ Вундт. Введение в философию. Перевод с немецкого под ред. Э. Радлова. ПБ. 1903. Стр. 43.

якого за що інше, але не за відсутність філософського таланту, можна докоряти, одержав університетське посвідчення, де сказано, що він „ані трохи не здатен до філософії“ і т. д. і т. д.

Зверніть увагу тепер на пишну обставину: на те, що навіть „удень з лихтарем“ не знайдеш імені видатного вченого, творчість якого не виходить за межі тих „спеціальностей“, які він вивчав в офіційному навчальному закладі. А що я вас ознайомлю в наступній частині цієї праці (в розділі „Універсалізм та спеціалізація“) з творчими шляхами кількох геніяльних людей, то вам буде легко довідатись, що цей шлях цілком припадає до напрямку, яким пропонує провадити навчання математики згадуваний мною проф. Ф. Клейн, цеб-то тим самим, „яким уся людськість, починаючи з свого наївного первісного стану, дохопила вершків сучасного знання“...

Легко передбачити, що деякі читачі ладні мені за це місце завдати „очевидну“ суперечність:

— ви, мовляв, називаєте західньо-європейську систему освіти „архаїчно-штучною“, а тепер удруге наводите цитату з Клейна, не здаючи собі, очевидно, справи, що вона й спочатку суперечила вашим міркуванням; дивно, як ви цього не розумієте, що людськість „дохопила вершків сучасного знання“ виключно через те, що цьому сприяла заперечувана вами освітня система...

Пробачте мені, що я, шануючи всіх своїх читачів, виходить — і меншість, визнав за потрібне спинитися на цім питанні, яке вимагає з'ясування для невеликої групи осіб. Я мушу сказати ось що:

— Якби Клейн визнавав західньо-європейські способи запроваджувати знання за відповідні напрямкові розвитку всієї людськості, то йому (Клейнові) не треба було реформувати в основному викладання математики. Далі... Не освячена безживною класифікацією наук система освіти в західно-європейських країнах довела людей до „вершків знання“... Не факультетській, далекий од життя спосіб ігнорувати взаємодію чинників, „науково“ ізольованих один від одного діячами „спеціальних“ наукових дисциплін, дав доступ людськості до найвищих досягнень культури... Справу інакше розв'язується. Зовсім інакше... Культура збагатилася на геніяльні витвори людської думки тому, що суперечна природі останньої класифікація наук своєю канонічною формою не мала сили пригнобити інтелект більш-менш видатних людей, які зуміли поєднати у своїй свідомості роз'єднані класифікацією успіхи з багатьох галузей культури і, таким способом, мали змогу побачити взаємочинність „чужих одне одному“ явищ, а потім відбити цю взаємочинність у своїх теоріях та відкриттях.

Чи треба коментарів з'ясовувати думку, що творчий шлях високорозвинених осіб цілком поєднувався з шляхом народньої творчості і надто розходився з академічним напрямком освіти?!

Чи не впливає звідси логічна невідмінність збудувати методи науково-дослідчої праці за принципом уподібнення загальної лінії творчості велетнів науки й неосвічених мас народніх.

Хіба треба доводити, як мало здатен зробити для людськості цінне відкриття надто поширений (і в нас і за кордоном) тип про-

фесора, що викладає протягом низки років одну частину будь-якої дисципліни, не зважаючи на узяття викладати другу частину тієї самої дисципліни. Не з Архімедом або Гельмгольцем в мініатюрі, а з автоматом можна порівняти кожну „людину науки“, подібну до згаданої в методологічному підручнику Я. В. Столярова:

— „Нам відомо приклад, — пише автор підручника, — що в одному технічному інституті професор, викладаючи курс математичної аналізи, odmовився, коли йому було запропоновано побіжно викладати аналітичну геометрію, заявивши, що він — не фахівець з цієї останньої галузи“ ...¹⁾).

Якщо теперішня спеціалізація надто не корисна для розвитку культури, то треба знищити цю спеціалізацію.

Цевідмінна умова, щоб сучасні наукові робітники ішли слідами великих вчених, є поєднання в кожній особі знань з різних „спеціальних“ галузей культури.

Проте, виконання цієї умови межувало-б із запереченням загально-визнаної ваги спеціалізації, взагалі, і з визнанням нейздійсненої тепер енциклопедичної освіти. Хіба-ж неправильно?

Звичайно, неправильно...

В зачарованому колі наука й техніка не перебувають.

Якщо від теперішньої спеціалізації час зречтись, то натомість треба поставити спеціалізацію нову ще, вужчу. Так, так, — ще вужчу! Така вузька спеціалізація мусить бути різнобічна.

Канонічний принцип класифікувати науки, що його вплив відчувається не лише у школі Заходу, а подекуди й у реформованій радянській школі, треба замінити цільовим принципом систематизувати освіту. Реалізація цільового принципу буде собою визначати утворення кадрів вузьких, проте, різнобічно освічених спеціалістів, що з них кожен набуде всі дані для творчої праці у своїй і споріднених з нею галузях культури. Цілком зрозуміло, що впливаюча з усього сказаного раніш гостра проблема уподібнення науково-освітньої й науково-дослідчої праці колективній творчості народніх мас потребує спеціальної обробки в дальших розділах цієї праці...

од редакції. Друкуючи цю статтю, редакція сподівається розпочати обговорення порушених тут питань, закликаючи зацікавлених висловитися з проволу них на шпальтах журналу.

¹⁾ Проф. Я. В. Столяров. Организация учебно-методологической работы в институтах. Дер. Вид. Укр. 1925 р. Стор. 81.

МИК. ГОРБАНЬ

Копний суд над відьмою

(побутово - історичний нарис)

Серед паперів Полтавського відділу Харківського Центрального Історичного Архіву мені пощастило натрапити на документ, що має деяке значіння для історії копних судів на Лівобережній Україні. Серед інших справ „колодничьих“ XVIII віку, потрібних при досліджуванні гайдамаччини, мною було узято справу під такою назвою: „О представлении к его ясновельможности мѣня з выписками о колоднику вору и святотатцу Конику“¹⁾. Але, як це часто трапляється в архівній практиці, вже почавши з другої сторінки цієї справи, йде мова не про Конику, але розпочинається вже зовсім інша справа, що й становить зміст цієї моєї замітки. Насамперед, подаю зміст (правдивіше, переказ змісту) цієї справи.

I

Так точнісінько, як десятки сіл та хуторів старої України, жило своїм життям невеличке сільце, „деревня“ Обухівка, Стародубівського полку²⁾. Та в 40 роках XVIII віку напосіло це сільце велике лихо. То в одного, то в другого обухівця почала гинути худоба. І цілком природно для тих часів, що пошесть на худобу населення з'ясувало тим, що в деяких господарів на полі у хлібі та по стріхах почали з'являтися завої та заломи³⁾. Непосередня думка обухівців, надто в кого загинула худоба, була така: треба виявити ту злу людину, що заломами та завоями насилає шкоду отаку велику. Хто міг виявити такого „шкодуючого чародѣя“? Очевидячки, знайомий із цима справами знахур якийсь. Отже, у вересні 1745 року помандрувало двоє обухівців, посполитих Лук'ян Москаленко та Олексій Йосипів, войтів зять, до знахуря в містечко Понорницю. Треба сказати, що й войта не минуло лихо: і в нього збитків великих наробила пошесть. Прийшли посланці до знахуря прохати ради та допомоги. Поворожив

---

¹⁾ ХЦІА., Полт. від., в'язка 18, справа 49.

²⁾ Про Обухівку див. А. М. Лазаревський. Опис. Стар. Малорос. Т. I. Полк. Стародуб, стор. 177.

³⁾ Ось один із способів, яким роблять залом.

„Звичайно, заломки завинаються так: збирають у пучок стеблини жита, пшениці або інших хлібних злаків, що ростуть на полі, перев'язують цей пучок волоссями, ниточкою або червоною стьожкою та стеблини ламають у той чи инший бік...“ Див. „Живая Старина“, 1907, стаття Сержпуптовського.

знахур „сухарцями малими пшеничного хлѣба“ та й сказав, що шкоду робить обухівська жителька, їхня родичка. Не сказав він тільки одного і самого головного: як-же звуть отую жительку, хто вона така. Тільки й того, що заспокоїв він обухівців: „не бойтеся де вы тая де чародѣйка въ скоромъ времени скрутится“.

Пішли Лук'ян та Олексій додому переказати, що знахур сказав, та по дорозі зайшли ще до знахуря иншого в хутір Піскунівку (від Обухівки дві мілі).

Цього знахуря ще й раніше знав війт, отже, не диво, що тепер до нього печимчикували обухівці. Прийшли, посідали, винили трохи горілки та й до діла приступили: попрохали вони Івана Мирошника (Мельника) — так звали знахуря — піти з ними в Обухівку „для опознання чародѣя“.

Та знахур іти з ними пішки відмовився, сказав, щоб підводу за ним прислали.

На другий день (було це 20 вересня 1745 року) поїхав войтів зять по знахуря, взяв його та й повіз в Обухівку. Скоро наблизилися вони до села, як знахур наказав везти його не через село, щоб відьма не побачила, але по-за токами. Приїхали до войта. Одразу пішов знахур відшукувати завої, не знайшов ні на току, ні в пуні (там, де худобу держать). Пішли в хату. Наказав далі знахур войтовому зятю набрати води з колодязя та, не оглядаючися, принести до хати. Як принесли воду, влив знахур води у дерев'яну миску та „устремил“ ніж у воду... Спершу христів воду, потім шепотів щось, нарешті, витяг ніж з миски... Як упала перша крапля з ножа, то промовив тоді знахур: „отъ де васъ ведьма зела“. Упала друга — „от васъ и въ другій зела“, впала третя — „вот де васъ и доѣла и въ третій раз“. Потім повливав воду у шклянні пляшки: одну дав войтові, другу — Лук'яну Москаленкові, — мовляв, допоможуть, щоб худоба не гинула. Почалося частування, а тимчасом війт наказав закликати на купу „всѣхъ той деревнѣ жителей мужиковъ и женокъ старыхъ и малыхъ“, щоб на цій купі знахур виявив „чародѣя“.

Почали сходитися люди. І як говорив згодом війт, як тільки прийшла на купу стара баба Вівдя (Явдоха) Москаленчиха, то знахур сказав: „от уже відьма тут“.

Зійшлася купа, вийшов знахур з хати, наказав „постановится порознь мужикам и жонкам“. Далі запитав людей, чи видати їм відьму. „Противъ чего де когда сказали всѣ люде согласно выдай винного хочай бы ди отцъ былъ чій или matka“, то знахур, звертаючися до жінок, наказав якійся: „вийди геть з купи“. Спершу було хотіла виступити жінка козака Сергія Михайлова, та знахур зазначив: „не тебе я, мовляв, викликаю“. Тоді вийшла баба Москаленчиха, питаючи: „чи не мене ти питаєш“. І коли знахур заявив, що саме її, то наказав їй вклонитися йому, то лягла баба перед ним мовчки. Наказав далі знахур їй встати та почав їй говорити, „на что она чародѣйство чинила“. Дехто з обухівців пізніше заявляв, що, мовляв, він питав її про шкоду, пороблену бабою войту отими заломами та завоями. Та баба „не винилась“. Тоді знахур сказав: „тайсь де не тайсь, ты дѣлала много де женок да я ненавинную не сказалъ тебѣ де часъ покаяться“. І звертаючися до купи, знахур заявив: „отъ де вам вѣдьма

возьмите ей,— что хотите дѣлайте". Він зробив своє діло: виявив відьму. А на Москаленчиху відразу почали згадувати різні пригоди — і те, як хто посвариться з нею чи за межу, чи за що инше, то відразу в того, невідомо й як, завій з'явиться, і те, що вона колись, як наела замість сина свого Єроха коней, вистригла войтовій коняці гриву і т. д. і т. д. І от одразу, як виявив знахур відьму, закричали й чоловіки й жінки, щоб звязати її. Узяли віжки, звязали, потягли спершу в хату та потім прив'язали до тину „съ общаго всей купы совѣту“.

Знахурю було дано підводу, поїхав він додому в Пискунівку. Перед обухівцями стало питання: що-ж його й далі робити з відьмою.

І ось вїїт Юрко „съ общаго согласія всей купы людей“ послав до міста Стародуба зятя свого та мужика Степана Ліняка до сотника полкового Якіма Якимовича. Помандрували вони до Стародуба, а тимчасом Вівдя Москаленчиха стояла прив'язана до тину ввесь кінець дня, цілу ніч з 20-го на 21-е та ранок 21-го вересня. Над нею стояла варта — по-черзі з кожного двору, крім войтового, виходив чоловік.

А посланці в цей час прибули до Стародуба, прийшли до сотника Якимовича, який до того був і пан кількох посполитих обухівських. Та сотник, прослухавши заяву посланців, сказав: „кат вашу матір знає, я про відьом і чути не чував“.

Переночували вони у дворі сотниковому, вранці хотіли знову його запитати, що-ж таки їм із відьмою робити, як сотник, побачивши їх сам із світлиці у вікно, наказав їм нічого лихого бабі не робити, казав їм: „чи еще вы не йшли чего де вы виляете скажете де бабу привязали и як баба згинет, то вам лихо будет“. З отаким-о наказом, незадоволені пішли обухівці додому, стріли по дорозі попа спаського Стародубівського, Федоса, але цей піп ухилився від певної відповіді, — „идите де от меня“ та наказав їм іти до свого духовного отця. Пішли вони в Дідов до попа Остапа. Але й цей піп сказав, що він не знає, тільки шевці, що шили в попа в дворі, сміючися сказали: „яко ведем въ сѣлахъ не держать, но слышно де что палят“. Ось з цим і повернулися посланці. Скликано було другу купу, куди прийшли і чоловіки, і жінки „и другие домашние, а инших и жонки и дѣти“. І ось запитали купою посланців, що вони чули, хто що їм сказав. Розказали вони, що ради ніхто певної не дав. Про наказ сотника, як видно, не повідомили. Згадали тільки, що ось шевці їм сказали, що відьом палять. І ця заява впала на готовий ґрунт.

Отже, купа, боячися, що баба, як уже виявлена („изобличенная“) відьма, „и самих ихъ не почарувала и на имуществу до крайняго убожества не привела“, сказали спалити її в бочці, забивши, смолянй. При тому запитували її, Москаленчиху, про її „чародѣйство“, обіцяли навіть відпустити, якщо признається. Та даремне. Баба не признавалася. Вжити звичайного в ті часи способу — катування, щоб дізнатися правди, боялися, бо-ж мали справу з відьмою. І ось того-ж дня все сільце, чоловіки, жінки й діти, козаки й посполиті вирушили за село, вивели туди й бабу. Парубок войтів ніс вогонь, везли возом солому, взяли в козака Анікея бочку стару, що була під дьогтем. Вийшли на ростання „между шляховъ Дохновского и Дѣдовского“.

Тут знову запитали бабу „о чародѣйствѣ“, але вона не признавалася. Тоді усі мешканці обухівські ухвалили її не відпускати.

Викопали яму „всѣ обще“, а жінкам, що були в купі, наказали прибрати бабу в біле на смерть. Далі наказала купа бабі лізти в бочку. Підійшла баба до бочки, не відпрохувалася, подивилася в бочку, перехрестилася, посміхнулася: „хорошая де мені домовина“, і влізла в бочку. Підійшли тут з купи люди, серед них войтів зять насамперед, і один одному „помоществуя“ забили бочку „дошками“ та „просверливши дырки коликами забили“. Узяли далі бочку, поставили над самісінькою ямою, обнесли навкруги соломю. І далі один з купи підпалив соломю. Кидали - ж соломю в огонь всі.

І коли горіла солома „оная Віддя первѣе молчала в бочці, а потом, як стала горѣть бочка, кричала нѣсколько разов ой, посля же того кашляла и потом заревла и умовкла“. Як згоріла бочка, обвалилися обручі, труп упав у яму, і всі „обще“, навіть попел загребли в яму „и убили над нею небольшою осиновою кол з совѣту всей купы“.

Першу дію отже було закінчено.

Продовження було таке: війт та кілька обухівських мешканців (козаків та посполитих) надіслали через кілька день до сотенного правління „доношеніє“, в якому повідомляли про спалення відьми.

Це доношеніє було переславо до Полкової Стародубівської канцелярії. Отже, негайно, „нарочными“ були „сискані“ ті, хто підписав доношеніє та й знахур Іван Мелник.

Почалася довга судова тяганина, з допитами, „очными ставками“ то - що. Перша група затриманих, крім знахуря, поводитася одностайно: коротко її зізнання полягали в тому, що ось у насъ завелася відьма, виявив її знахур, отже вся купа й спалила її й „къ сожженію же той бабы вовдѣ нѣхто из обуховских жителей предводителем и зачинщиком не былъ, но як всѣ единогласно усовѣтовали оную спалить так и спалили обще“.

Інакше поведився знахур. Насамперед заперечував він, що приїздив він до Обухівки з спеціальною метою виявити відьму. Зазначив він, що його було закликано до войта, який його знав раніше, мовляв, тільки, щоб обдивитися, чи нема де заломів. Заперечував він і ворожбу з водою, заперечував і те, що він наказав закликати купу. Говорив, що війт і зять скаржилися на бабу якусь, що робить їм шкоду, та вивели його, як зібралися люди та сказали: „ходи - де посмотри нашої бабы или угадаешь ты ей“, коли він (знахур) „будучи пьян, говорил гдѣ ж тая баба, я не добачу“, та що війт показав йому на Москаленчиху, говорив і те, що він був п'яний у той час, та про те наказував, щоб бабі нічого лихого не робили, а подали в суд, як - що вона шкоду робить, що це саме він і переказував через того, хто його відвозив.

Притягнуто було й інших мешканців Обухівських.

Минав час, очевидно, виявилось, що справа ця не іграшки. Деяка частина обухівців почала виявляти, що це, мовляв, невелика група: війт та зять його та козак Анікей схотіли спалити бабу та що решта не була „в совитѣ“, але тільки була на купі. Виявлялася трохи чи не найактивніша роля зятя войтового. Виявлялося, і як пропонував він відпустити бабу на поруку, але тільки в тому разі, коли

віднагородять войта за збитки. Виявлялося й те, що коли бабу вже за селом питали, щоб вона призналася, а вона не „винилась“, то зять войтів говорив: „злодія на шибеницю ведуть, а він своє править“. Виявлялося й те, що дехто з обухівців казав войтові не палити бабу, але він відповідав „он-де войт в дѣлѣ — он и в отвѣтѣ“. Одним словом, коло замикалося навкруг небагатьох осіб, хоч з усієї справи видко, що й усе сільце не суперечило спаленню Вівді. Характерне й те, що перша група підсудних не намагалася обов'язково до справи притягти більше односельчан. Видко було їхню певність у тому, що, спаливши відьму, вони зробили справу корисну й для цілої громади.

Минали роки... роки важкої тяганини судової. Дехто встиг і померти, як от помер в острозі Іван Мелник, не дочекавшись присуду. Аж 1754 року розглянув Стародубівський полковий суд справу, ухвалила своє „мнѣніє“ Стародубівська полкова канцелярія, і це „мнѣніє“ пішло на затвердження до вищих інстанцій.

Ось який був цей присуд (наводжу цілком „перечневую выписку“ з справи):

ПЕРЕЧНЕВАЯ ВЫПИСКА

о содержанихся въ полковом Стародубовскомъ секвестрѣ Юрку Кристаліонку, онъ же и Ларковъ, Алексѣю Есипову, Аникейу Иванову, Сергію Михайлову, Семену и Сидору Азіоменкахъ, Якову Пархоменку, Макару Старцу, Василию Лукьянову, Стефану Личику, Тарасу Москаленку и Якиму Иванову колодникахъ

По какому именно дѣлу:

Оныя колодники содержатся подъ каруломъ за спаленіе бабѣ вдовѣ Москаленчихи жительки сотнѣ первой полковой Стародубовской деревнѣ Обуховки, что означенную бабу съ причины, будто послѣдовавшего отъ ея чародѣйства какъ значить по дѣлу палили; съ конхъ Юрко Кристаліонокъ, Алексѣй Есиповъ и Аникей Ивановъ козакъ по указанію имъ оной бабы Ивановъ Миренчикомъ, какой и умре, вѣдьмою взяли оную бабу подъ караулъ не послушавъ и приказу отъ сотника полкового Якова Якимовича чтобъ они той бабы никакова зла не дѣлали настоевали на ней. Сами приговорили спалити, и спалили прочіе же вышеписаніе били в собраніе какъ оніе Кристаліонокъ стоварищи говорили оную бабу палити и когда палена були да съ нихъ. Личикъ для спаленія бабы солому везти пособлялъ, и яму копалъ, а послѣ спаленную бабу въ яму зарывалъ, Яковъ Алесенокъ для береженія бабы привязанной посылалъ служителя своего; Сидоръ Азіоменокъ по спаленіи оной бабы зарывалъ въ яму, а Василь Лукьяновъ отвозилъ знахара въ домъ по приказу Кристаліонка.

Что имъ по мнѣнію Полковой Стародубовской канцеляріи приговорено

Въ мнѣніи Полковой Стародубовской канцеляріи приговорено Юрія Кристаліонка¹⁾ и Алексѣя Іосифова²⁾, по силѣ правъ малороссійскихъ въ книгахъ Статутѣ въ раздѣлѣ 12 артикулѣ 2 въ Порядку въ части 4 на листахъ 128 и 235 „Саксонѣ въ артикулѣ 38 напечатанныхъ яко первѣйшихъ къ тому злу приводящихъ казнить смѣртію отсѣчь головы; а козакъ Аникей Ивановъ хотя въ такой же винности какъ и оныя Кристаліонокъ и Осифовъ состоитъ но яко де онъ шляхтичъ на горячомъ учинку не пойманий всилѣ того жъ Статутскаго права раздѣлу 12 артикула 1 отъ смѣртной казни уволенъ, а козака Сергія Михайлова самъ истецъ сынъ помянутой бабы Ерохъ Ивановъ съ швагромъ его Семеномъ Марченкомъ по дѣлу яко онъ къ умерщвленію матки его Москаленчихи неприличенъ очистили, показанныхъ же ихъ товарищей наказати кіями нещадно, и поголовщину на ихъ всѣхъ въ томъ числѣ и козаку Иванову по силѣ права въ книгахъ Статутѣ раздѣлѣ 12 артикулѣ 3, пятьдесятъ копѣ грошей правнихъ, а на малороссійскую монету щитая шестьдесятъ рублей за оную Москаленчиху доправити, и отдать ея наслѣдникамъ за роспискою.

¹⁾ войт. ²⁾ зять войтів.

Отакій був присуд першої інстанції, та він пішов на задвердження Генерального Військового Суду, його присуд йде далі.

„По мнѣнію Генерального войскового суда приговорено, что касается до присужденія къ смерти Кристаліонка и Іесипова, хоча и въ согласіе вышеописанныхъ Малороссійскихъ правъ, въ Полковой Стародубовской Канцеляріи учинено мнѣніе, но зъ тихъ двохъ еденъ хто есть виннѣйшій въ тонкость дойти не можно, для того между оными двома къ смѣрти приговоренными бросить жереби на равныхъ двохъ бумажкахъ въ которыхъ на одной написать сему смѣрти, на другой сему животъ, и кому зъ нихъ по жеребію доведеться смѣрти того вмѣсто смѣртной казни, по силѣ высочайшой Ея Императорск. Величества грамоты, сослать въ Рогорвикъ¹⁾ вѣчно, того же которому паде жеребію от смерти вольній с протчими присужденными наказанію такожъ и козака Сергія Михайлова, которого хотя помянутой бабы сынъ Ерохъ зъ швагромъ своимъ, якобы онъ къ умерщвленію бабы неприличень очистили, однакъ совѣмъ невинну быти ему не признается для того, что онъ на доношеніи поданномъ в сотенную Полковой сотнѣ канцелярію по спаленіи той бабы, въ которомъ о всемъ томъ ихъ злодѣйственномъ дѣлѣ, и какъ оную бабу спалили представляли, и протчими подписался по учиненіи публичного жестокаго наказанія сослать въ городъ Батуринъ²⁾ въ работу на два года, поголовные же деньги взыскать по рѣшенію со всѣхъ, въ томъ числѣ и зъ Сергія Михайлова равно, и отдать наслѣдникамъ кому по правамъ принадлежитъ, самихъ же всѣхъ по выдержаніи на работѣ времени отпустить, свободныхъ“.

Писарь генерального войскового суда

Василь Высоцкій.

Оце „мнѣніе“ пішло до гетьмана Кирила Разумовського на затвердження, і вже в грудні 1754 р. маємо наказа від гетьмана до генеральної військової канцелярії (в наших паперах копія). Наказує гетьман, щоб отого бідолаху, що засуджений до роботи у Рогорвик, „До отсылки (в Рогорвик) содержится подъ найкрѣпчайшимъ карауломъ чтобъ онъ къ побѣгу случая сыскать немогъ, другому же которой отъ смѣртной казни и вѣчной ссылки по жеребію жъ свободенъ учиниться съ протчими при томъ спаленіи бывшими, такожъ и козаку Сергію Михайлову учинить публичное жестокое наказаніе плѣтьми и сослать на работу въ Батуринъ всѣхъ оныхъ помощниковъ на два года, а того кто-изъ вышеупомянутыхъ двухъ виннѣйшихъ по жеребію от смѣртной кары увольнится на десять лѣтъ. Потому

¹⁾ Рогорвик — пристань на Балтійському морі. Звичайна для XVIII віку утилізація „колодників“ на роботах корисних. Справа в тому, що в цей час карать на смерть уряд на Україні не мав права.

²⁾ Саме в цей час у Батурині будувалися різні будівлі для гетьмана Разумовського, отже не один „колодник“ відбував свою роботу в Батурині.

что ему яко къ смерти осужденному той двухлѣтней ссылкой признается быть недоволено, во взысканій же изъ имѣній съ оныхъ колодниковъ поголовныхъ денегъ исполнить по мнѣнію суда войск. генер., и о семъ какъ въ Стародубовскомъ такъ и въ протчихъ полкахъ приказать публиковать съ такимъ притвержденіемъ дабы впредь малороссійскіе обыватели сѣльскіе старшины, козаки, и посполитіе собою отнюдь не токмо никого ни за что смѣртію не умерщвляли, какъ такой казни и самымъ главнымъ правительствомъ чинить по указамъ запрещено, но и в следствие по таковымъ дѣламъ не вступали под опасеніемъ тяжайшого истязанія и казни и в случаѣ от кого какова на кого либо извѣта и порицанія о мнимомъ вѣдіомствѣ или волшебству доносили бѣ о томъ по командѣ в надлежащіе правительства...“

Отаке було остаточне вирішення: заслання, робота в Батурині поголовщина, кії—ось що спіткало учасників копного суду над відьмою.

Яку-ж вагу має отой знайдений мною документ, зміст якого тільки-що мною переказано.

Ми бачили, що вся трагедія обухівська—а була вона трагедією й для Вівді Москаленчихи, й для знахуря, й для ренти обухівців—сталася на ґрунті поширеного ще й в ХХ віці забобону, на ґрунті віри в те, що завиття закруток насилає шкоду. Ще 1907 року відомий етнограф Сержпутовський писав, що „из безчисленного множества повѣрій и предразсудков в крестьянском быту огромную роль играют так называемые „заломки“, „завитки“ или „куклы“¹⁾. Це говориться про Білорусь. Але й на Україні цей забобон був досить поширений. Та, як зазначає проф. Ф. Вовк в роботі „Про закрутки“²⁾, „вони якомсь не дуже звертали на себе увагу й наших і чужих дослідників“. Трапляються тільки побіжні згадки про закрутки, чимало їх розкидано по спеціальних часописах. У акад. М. Сумцова в його праці „Культурные переживания“³⁾ теж не дуже багато місця присвячено закруткам. „Отже єдина спеціально присвячена цьому питанню праця в українській науковій літературі є згадана праця проф. Ф. Вовка“⁴⁾.

У цій своїй праці проф. Вовк використовує матеріял, що належить до ХІХ та ХХ віку переважно. Як зазначає проф. Вовк, звісток про закрутки зібрано небагато, а тим більше—на мою думку, треба додати, що цю бідність ще більше відчувається, коли переходити до старіших часів. Отже кожную звістку про закрутки, приміром, як і звістку, що подає наш документ, треба занотувати. Треба зазначити, що наш документ допомагає ще раз ствердити на матеріялі ХVІІІ віку висновки Ф. Вовка, зроблені ним на підставі ближчих до наших днів матеріялів (ХІХ та ХХ віку).

Насамперед, Ф. Вовк поділяє закрутки на дві групи: „залом або заломку, коли солома не закручена, а тільки заламана, й закрутку (завій, завиття, завертку, завертень чи куклу), коли солома закручена й тоді вже зав'язана вузлом“ (ст. 7).

1) Живая Старина, 1907 г., I. „О завитках в Белоруссии“.

2) Ф. Вовк. Про закрутки. Українськ. Наук. Збірник, вип. II, Москва 1916 р.

3) Друкувалася у „Киевск. Старине“, 1889—1890 р. р., є й окремий відбиток.

4) У „Киевской Старине“, 1899 р., березень, маємо замітку Литвиновой П. „Закрутки и заломы“.

Обухівці XVIII віку теж ясно та виразно розрізняють: „завиван, завой или заломлен“.

Проф. Вовк ставить питання, яка з цих форм старіша, і вирішає, що закрутка старіша, бо „у заломі ми не знаходимо найбільш неодмінного елемента закрутки — в узла, й вони часто з'являються... тільки додатком до закрутки“ (ст. 7).

Наш документ дозволяє сказати, що ще у XVIII віці обидві форми мають самостійне значіння та розцінюються однаково.

Де робляться закрутки? Наш документ підкреслює, що не тільки у полі, але (про це згадує й Вовк) в стрісі, стайні, де держать худобу, на стінах то - що.

Робиться закрутка — щоб наслати шкоду. У першу чергу зазнає шкоди худоба, потім менше випадків шкоди непосредне людям. Ясно й просто кажуть обухівці: у такого ось господаря „завито завой и от того пало“ в нього худоби стільки-о голів. Нема для них жадного сумніву в тому, що дівку зігнуло й зкрючило за те, що „залом за неусмотрением сорвала“.

Як-же нищать закрутки? У нашому документі згадано два способи: 1) виривають завой „осиновим дручком“ і палять на вогні; 2) вивозять до завою віз гною, й знахур накидає гноем завой.

Цікаво зазначити, що серед матеріялів, зібраних Ф. Вовком є відомості приблизно про той район, де ото XVIII віку відбулася обухівська трагедія: так, серед інших прикладів, Ф. Вовк наводить згадку й про те, що в селі Понуровці Стародуб. повіту „селяни дуже бояться залому“.

Ф. Вовк підкреслює, що коли з'явиться закрутка, то щоб вирвати її, „далеко частіше... йдуть на пораду до знахарів“.

З нашого документу видно, що обухівці теж велику надію покладають на знахура.

Чи вірили знахурі в силу закруток, чи ні? Треба сказати, що наш документ дозволяє стверджувати, що знахур — ми це трохи далі побачимо — вірить у шкідливу силу завою. Вірить він також і в те, що виривання та спалення завою відчуває той, хто зробив цей завой (у даному разі відьма чи відьмак). „Может де и сама тая ведьма обявилась побоявшись“, так каже знахур, коли жалкує, що він не відшукав завою чи залому у войтовому дворі. Мовляв, почав-би виривати його, от, може-б, відьма й обявилась-б, прийшла-б сама, щоб не завдавали їй муки.

Нарешті, треба підкреслити, що здатність нищити без шкоди для себе закрутки переходить у спадщину, від діда до онука — так підкреслює наш знахур.

Отакі відомості подає наш документ про закрутки.

Але, крім цього, маємо в ньому ще й інші згадки, цінні для історії забобонів на Україні.

Насамперед, маємо допит знахура Івана Мелника. Звичайний сільський знахур з хутора Пискунівки опинився волею долі у страшному за тих часів острозі. Не вийшов він з нього, не дочекався присуду, помер... І за цією смертю маємо жалкувати й ми, бо-ж дуже цікавий бік справи: „волшебство“ цього знахура не зміг вже карати суд, не зміг розглядати його, й залишити для нас цікаві свої думки.

Цікаві тим, як - би кваліфікував злочин Мелника полковий суд, далі друга вища інстанція, нарешті третя — гетьман.

Та проте маємо допит Мелника, й треба уявити його трагедію. Він, що, очевидячки, пишався своїми таємничими знаннями, що відчував себе вище за якогось войта чи - що, стояв перед грізним судом. Невідомо, чи знав він суворі укази проти „волшебників“, хоч - би Ганни Івановни то - що, але, очевидячки, певне знав з інших джерел, з традиції, що за „волшебство“ карають і карають суворо. І через усі його свідчення червоною ниткою проходить заперечення того, що він розуміється в якомусь „волшебстві“. Усе він робив спроста, чуючи од інших людей. Нарешті, цілковита капітуляція: це заперечення, що він „волшебных слов не говорил“, и робив усе „без всякого волшебства и ничего не шептал, но обманно чтоб получить рубль денег обещанных ему“. Це й капітуляція, але за якою видно усе - таки непохитну віру в те, що є „волшебники“, є „волшебні слова“ і так далі.

Хто - ж він оцей знахур? Дід 60 років. Соціально походження його — підсусідок, отже з біднішої частини населення.

Як він почав знахарювати? Він сам про це ось що говорить: одного разу був у Дем'янківського мужика Мартинченка завой. І ось прийшов цей Мартинченко до нього, Івана, та й каже: „что як де его Ивана дѣд было завой такне виривает то не указал лі того и ему Ивану, и просил его Ивана если того дѣд научил, тоб... виривал он завой“. І ось, мовляв, він, Іван, „первѣе того чинить опасовался, а потому знаючи, что дѣд ему велѣл завой виривать или гноем накидать, спроста и объявляя что от того зла не следует, отважился он, Иван“, пішов на ниву, закидав завой гноем.

Але і з ним одного разу сталася пригода: коли він вирвав завій „осиновим дручком з стрехи и спалил на огну“, то після того „и сам он хоровал на живот е тиждень“.

Крім виривання завоїв, лікував він коней травами „ни с какова знахарства но спроста чуючи издавна от разных людей“ ...

Так виправдував себе бідолашний знахур, винуватець все - таки в якійсь мірі смерті Вівді Москаленчихи. Треба підкреслити ще й те, що деякі з заходів знахурів мали користь. Приміром, Понорницький знахур, коли йому скаржилися на те, що худоба гине, радив перенести хлів на друге місце. І дійсно, перевести худобу з зараженого місця в інше, то була все - таки добра рада.

Та не було - б усе - таки отії всієї трагедії, коли - б не було ще й другого забобону: це віри в існування відьом, у цьому разі в існування відьми, що спеціалізувалася на насиланні шкоди через закрутки. Постать Вівді Москаленчихи — це - ж постать однієї з багатьох, що загинули жертвою цього забобону. Про відьом написано в науковій літературі чимало. Досить нагадати, що у „Сборн. Харьк. Ист.-филол. общества“ т. III - му М. Хв. Сумцовим, надруковано бібліографічний покажчик про „колдунов, відьом та унпирів“ і в цьому покажчику на 46 сторінках згадано біля 408 статтів та заміток.

Отже я обмежуся вказівками про те, що говорить наш документ про відьом. Насамперед, віра в існування відьом серед широких мас населення непохитна. Знахур і той поділяє зо всіма іншими цю віру.

І в той - же час бачимо, що серед верхів, пануючої класи трапляються й такі особи, як от сотник Якимович, що про відьом „і чути нечував“, тоб - то заперечував існування їх, помічаємо тоб - то розрив у світогляді між деякими представниками вищої класи та поспільства.

Відьма робить шкоду, і в першу чергу тим, хто їй чимсь не догодив. Так на Вівдю Москаленчиху, кажуть обухівці, вони давно „имѣли подозрѣніе“, бо, мовляв, скоро посвариться з кимсь Вівдя, одразу в того завій з'явиться. Посварилася Вівдя за земельну ділянку з сусідом, одразу в того завій. Забив її сусіда Азіоменок її свиню „весьма шкодуючую“, знову завій. Отже відьма через завої мстить. Були ще інші справи за нею, так підкреслювали обухівці: ворожбитство з голим кістками, те, що вона вистригала гриви коням то - що. Очевидячки, Вівдя Москаленчиха характером своїм, поведінкою відрізнялася від інших жінок. Це вказує вся її поведінка, оскільки можна встановити на підставі свідчень: вона ні в чому „не винилась“ та від карі „неотирашивалась“. Війт казав, що коли він умовляв її признатися, то вона відповідала: „так тебѣ дѣла нема ежели я здѣлала, то я отвѣчу“. Нарешті, остання посмішка перед тим, як лізти в труну, „хорошая де мнѣ домовина“ ота вся непохитня поведінка показує людину сильної вдачі.

Характерно те, що обухівці підкреслюють, що вони почали ще більше боятися відьми, коли її виявив знахур, бо „изобличенная“ відьма гірше невиявленої.

Чому - ж купа, коли Вівдя не признавалася, не взялася за улюблений спосіб: катування („пытку“) — спосіб звичайний для копних судів. Відповідь дають: „спрашивать же съ боем опасались“.

Нарешті, спалення відьми. Даремне, очевидячки, обухівці звертали на якихся шевців, які шили в Дідовського попа, що ті їх напугали спалити відьму. Думка про спалення відьми виникла зараз - же, як її виявлено було на купі. Так пізніше вже на допитах свідчили на війта, що він говорив, що раніше треба спалити, а потім уже посилати до сотника. Отже, серед групи, що найбільше потерпіла від падіжу, виникла певна думка спалити відьму, решта обухівців не суперечила.

І тут треба згадати, що „почти до исхода XVIII столетия, законоположения, определявшие за колдовство смертную казнь через сожжение, были в полной силе по всей Европе“¹⁾ — наші обухівці не були виймком.

Ще в 1782 р., пише В. Антонович, було підписано останній при суд про спалення чарівниці у Швайцарії, 1793 року — спалено відьму в Познані. У В. Б. Антоновича в згаданій праці підібрано кілька прикладів, що малюють нам спалення відьми цілою громадою.

Так 1720 року у м. Красиліві на Волині підчас морової язви міщани шукали способів запобігти лихові. І підозріння впало на бабу, Каплунку, бо та дожила до незвичайних літ (120).

Каплунку було заарештовано, міщани послали делегацію до знахура виштити, наскільки їхнє підозріння справедливе. І потім, як знахур ствердив підозріння, жителі Красилова всією громадою стали

¹⁾ В. Антонович. Колдовство, ст. 5.

на роздоріжжі, послали 4-х чоловіка привести Каплунку... І далі звичайний кінець: смерть Каплунки. Її вкинули в яму, закопали, так що тільки голову видко було, на голову накидали хмизу й запалили ¹⁾.

На Лівобережній Україні маємо, приміром, звістку про такі події в м. Олишевці (на Чернигівщині).

1710 року був великий мор та до того ще сарана поїла хліб. Мор цей тривав до 1711 року.

І ось почався заколот: „бунтовщики взбунтовались: многих жен, признавая их, яко за видіомство, пожгли“ ²⁾. Отже те, що відьом палять, повинно було бути добре відомо обухівцям: збірки законів, що мали чинність на Україні, як от Порядок, Зерцало саксонське, на підставі яких ухвалювали своє „мнѣніє“ перші інстанції вимагали кари вогнем чаклунам ³⁾, перекази про кари ці („чуючи здавна от старинних людей“) — все це переконувало обухівців, що спалення відьми не є злочин. Ритуал певний встановився з давніх часів: і ми бачимо урочистий похід обухівців за село. Ведуть відьму, везуть солому, везуть смоляну бочку, один із найпотрібніших аксесуарів, несуть з села вогонь. Роздоріжжя — місце кари. І осиковий кілок на могилі, замість хреста. Усе зроблено як слід, як звичаї велять.

Тепер перейдемо до іншого питання. Ще 1885 року О. Я. Єфименко в статті „Копные суды в Левобережной Украине“ (Киевск. Старина, ч. 10 ⁴⁾) поставила питання, чи були копні суди на Лівобережній Україні ⁵⁾. І вона це питання розв'язала позитивно на підставі одного документу „о завѣшенном человекѣ Савцѣ Розгоненку на соснѣ под селом Хильчичами, за покражу пчел з бортей“ (узятого з тепер. Харк. Центр. Істор. Архіву).

Через 30 років вийшла стаття Л. Кутової „Несколько слов о копных судах в Малороссии“ ⁶⁾. Суды копни — так називалися в западній, юго-западної Русі, в Жмуди и Левобережной Украине древние народные суды“, пише Л. Кутова, й ставить собі за завдання простежити розвиток цих копних судів на Лівобережжі. Л. Г. Кутова ста-

¹⁾ В. Антонович. Колдовство, ст. 17.

²⁾ Филарет Пет. - стат. опис. черниг. епархии, V, 271. На Филарета посилається П. Єфименко у своїй статті „Суд над ведьмами“. Киевская Старина, 1883, 11.

³⁾ П. Єфименко, ст. 394.

⁴⁾ Про копні суди поставив питання проф. Іванішев у статті „О древних сельских общинах в юго-зап. России“. (Рус. Беседа, 1857 р., окремо Київ, 1863 р.). Про копні суди в Західній Русі матеріялу є значно більше. Віленська Археогр. Комісія цілий том (18-ий) присвятила копним судам. До цього тому, в якому подано 408 документів, додано дуже добру передмову І. Спрогіса. Є також кілька документів про копні суди і в попередніх томах Актів Вил. Археогр. Ком. (8, 13 та 17). І при передмові І. Спрогіса подає й бібліографію питання. Серед інших праць треба зазначити, що в „Сборнике статей разъясняющих польское дело“, вип. II, є стаття С. Шолковича „О копных судах“, переказ у багатьох місцях думок Іванішева. Копним судам у Західній Русі пощастило, бо на видання тих всіх грубих томів Актів російський уряд давав чимало грошей, бо - ж він провадив тяжбу з польським панством на Західній Русі, і всі моменти історичні, що хоч якось заперечували бажанням цього панства, використовувалися ним. Лівобережна Україна такої суперечки не знала, отже й грошей давати на видання актів, що свідчили-б про уламки старого укладу в Гетьманщині, що пробувала в лоні російської імперії, російському царському урядові було не потрібно ні в якій мірі.

⁵⁾ Пізніше цю статтю було включено у збірник „Южная Русь“, т. I, II, 1905 р.

⁶⁾ У „Трудах Черниговской Губ. Уч. Арх. Комиссии“, вип. 11, Черн. 1905 р.

ранно позбирала відомості, розкидані по друкованих матеріалах, про копні суди на Лівобережжі. Але нових документів, невідомих вона не наводить, нових широких висновків не робить. Що до копних судів на Лівобережжі XVIII віку, то Кутова приходить до висновку, що на Лівобережній Україні „копа в XVII веке имеет широкое распространение и удерживается в начале XVIII в.“¹⁾ Єдиним документом про копний суд на Лівобережжі XVIII віку досі був документ, назву якого я навів ото вище, та який використала О. Я. Єфименко.

Нині через 40 років після О. Я. Єфименко маємо змогу додати ще другий, наш документ про копні суди на Лівобережжі XVIII віку. І цей документ належить до кінця першої половини XVIII віку (1745 року), документ, використаний О. Я. Єфименко, належить до 1722 року. Ці 23 роки мають велику вагу, бо показують нам копний суд вже не на початку XVIII століття, а ген у глибині XVIII віку.

Копний суд еволюціонував. Яким-же малює наш документ копний суд у добу занепаду, добу пережитків його? Насамперед, копа (купа) у нас виступає у вужчому значінні. Це не зборь повноправних членів копної округи, як звичайно розуміють копу.

На копу в селі Обухіці приходять всі мешканці тільки цього села: козак, посиолиті, чоловіки, жінки і діти навіть. Ось як каже козак Анікей про тих, хто був у купі: „всякой купѣ и з его Аникея семи matka вода дѣдею Сава дочки жонка Маря Филипиша да дѣвки Наталя и Матрона и син Алистрат были“. Отже на першу копу, де було „опознание чародѣя“, прийшли всі.

Чи це показувало вже розклад копи? На мою думку, ні. Справа в тому, очевидячки, що дана справа заломи й завої торкалася лишень одного села, отже скликати і з сусідніх сел людей на копу не було рації. Треба зазначити, що Л. Г. Кутова підкреслює, що купи часто збиралися „по поводу волшебства. Акты чаще всего говорят о собраниях куп, вызванных „заломом в житѣ“ (ст. 8). І ми маємо в „Записках Черниг. Статист. комит.“ (кн. 2) в статті Лазаревського: „Черты быта и нравов XVII — XVIII в.“ теж згадку „про один акт“, де згадується „купа“, що збиралася з приводу залома в житі. І ось тут, як підкреплює О. Я. Єфименко (згад. праця: зб. „Южн. Русь“ ст. 315), „слово купа употреблено в смысле сельской громады, т. - е. в значении сѣуженном, производном“...

Цей акт, наведений О. Лазаревським, належить до 1690 року, отже ще в XVII в. копа у справах, що стосуються виключно до одного села, в його цілком внутрішній справі, має звужений характер. Треба підкреслити й те, що боротьба з „заломами“, і завоями, як це стверджує і наш документ, мала характер не особистої справи окремого господаря, в якого зроблено завою чи залом, але справи цілої громади. Далі всі дослідники підкреслюють, що на копу „зкликаються вотчинники, козак и мужики т. - е. главы самостоятельных хозяйств“ (Єфименко, згад. праця, ст. 317).

Наш-же документ малює цілком иншу картину. І присутність, приміром, дітей на купі—то не випадкова річ. Війт так простісінько наказав „всѣхъ того села людей старихъ и младолѣтнихъ изъ дѣтьми

¹⁾ У „Трудах Черниговской Губ. Уч. Арх. Комиссии“ ст. 9.

собратъ в купу". Чому це так? А тому, що перша копа носила характер слідчої копнн. Мета її була „опознання чародѣя“. Викликано було за- для цього фаховця-знахуря, отже треба було, щоб злочинець був „на лицах“, тоб-то присутній на копн. Отже на копн повинні були прийти всі, хто був у селі, навіть випадкові елементи, як старці. Коли-ж так, то всі присутні мали право брати участь у копн. І знахур підкреслює, що жіноцтво кричало на копн більше чоловіків.

Далі копа посилає людей повідомити владу. Копн-ж друга збирається на другий день вислухати їхнє повідомлення і призначити кару злодієві.

І тут, ще цікаво ось що підкреслити — суд виділяє дві групи: ті, що були „в совитѣ“ спалити відьму і ті, що тільки були на копн. Чи не заперечує це нашій увазі, що ми маємо копний суд? Адже маємо групу людей, що найбільше вимагають спалити відьму, і решту, ніби байдужих до цієї вимоги.

Дослідники підкреслюють, що „судебный процесс следует... началу частного права. Еще до вмешательства атамана, пострадавшие вотчинники сами „узяли обыск“, т.-е. сделали предварительное разследование; затѣм всѣми дѣйствіями копы по отношению к судебному процессу руководили они. Сами дѣлали словесный допрос подсудимого, подвергали его судебной пытке... наконец, сами собственноручно и казнили“. Так говорить О. Я. Єфименко про справу, розглянену нею.

І це саме бачимо й ми у нашій справі: група тих, хто постраждав, бере головну участь у спаленні відьми. Войтів зять — це найголовніший учасник. І навіть те, що цей зять пропонує віддати бабу на поруки тому, хто згодиться повернути збитки за пороблені него шкоди, підкреслює оцей приватно-правний характер копного суду¹⁾.

Третій бік справи: цей документ малює нам судівництво першої половини XVIII віку. Насамперед, велика тяганина, біля 10 років проминуло від початку трагедії її до кінця її.

Перша інстанція полковий суд судить „по силѣ прав малороссійских“. Присуди її суворі, базуються на Статуті, Порядку й Саксоні. Цікаво підкреслити, що козака Полковий Стародубівський суд і Полк. Стародуб. канцелярія в часи Разумовського розглядають, як шляхтича, і підбирають для карн його відповідні пакти.

Та присуд першої інстанції — то тільки „мнѣніє“, що має йти на затвердження до вищої інстанції — генеральних установ. Там присуд визнається в принципі за правильний, але вища справедливість, вища за все і двох присудів — Полковий суд до смертної карн, а от хто-ж з них „єсть винѣйшій в тонкость дойти не можно“, значить виступає на сцену жребій: два рівних папірця із написом „сему живот“, а сему смерть“. Та цей вищий уряд повинен вважати на накази центрального імперського уряду, отже „малороссійские права“ поповнювати й керувувати відповідними указами.

І в силу цих указів хтось ото один — чи вїйт чи його зять, нам невідомо, мусів мандрувати до далекого Балтійського моря будувати

¹⁾ Це підкреслює і О. Я. Єфименко в ст. „Народный суд в Зап. Руся“.

пристань Рогервік. Інші - ж повинні були зазнати „жестокого публичного наказання“ та мандрувати до міста Батурина будувати там палаци гетьманові Розумовському „повинні були прикласти сили до так званого „національного строєния“.

Повинні були також усі заплатити поголовщину.

Та це було теж „мифние“, яке має затвердити гетьман.

І він тільки накинув тому невідомому для нас щасливцю, що витяг жеребок „сему живот“, накинув ще 8 років, отже гетьман здобував собі безплатного робітника в Батурині на 10 років.

І все це за те, що, „п так они тую бабу спалили невинно, ибо по их обуховських жителей показанію оная баба Вівдя Москаленчиха никаким чародѣйствам не винилась“. Отже з цього формулювання видно, що коли -б копі далось витягти в баби признання, то можливо, що постановка справи була инша.

Нарешті, треба зазначити ще одне: копний суд зустрів сувору кару з боку уряду. І тут мусимо згадати, що усі три редакції Литовського Статуту визнавали копу, давали їй місце. В Гетьманщині XVIII віку, де Литовський Статут мав чинність, копі проте нема місця. Чим це пояснити? А простісінько класовим характером суду в Гетьманщині: ті пакти Литовського Статуту, що відповідали вимогам пануючої класи, мали силу, їх додержувалися. Ті-ж пакти, що не відповідали інтересам цього пануючого класу, як от і ті, що визнавали копний суд, що обмежував де в чому владу поміщиків, одміталися нещадно пануючою класою, представники якої сиділи скрізь, од полкового суду до вищих установ включно.

В. ХАРЦІВ

Мова та письменство — явління одного ґатунку¹⁾

Питання про письменство, історію письменства, як окрему дисципліну наукову, і поруч з цим, як окремий навчальний предмет в школах різного типу, і в першу чергу питання про методи вивчення явлінь письменства — в останні часи зробилося бойовим питанням і викликає багато суперечок. Не кажучи вже про роздоріжжя в царині методології наукових дослідів та методики навчання, сама наука про письменство в цілому, з усіма її різноманітними методами, завданнями та досягненнями, опинилось під сумнівом: а чи є, чи може бути справді така наука, коли немає самого предмета дослідження, яскраво, точно окресленого? Більше точности й певности неначе-б то в лінгвістическім; але тут почувається ухил, що ставить цю науку в якесь особливе положення, відокремлене від письменства, від вивчення слова взагалі, що робить її якоюсь самостійною суто-граматичною наукою й примушує мовознавців обмежуватись однією стороною мовної діяльности людини.

Все це вимагає, не зупиняючись на різноманітних спробах, так чи инше розв'язати ці питання, зупинитись на загальноім питанні про мову та письменство, як явліннях людської діяльности. Від того, як ми його ставимо й вирішуємо, залежить і вирішення питань методологічного й методичного характеру. Треба встановити самі поняття „мова“ і „письменство“ так, щоб знайти їм відповідне місце серед инших явлінь людського життя та діяльности, і потім виявити їх взаємовідносини. Ці останні цілком яскраво й точно визначаються загальноім положенням: „мова та письменство — явління одного ґатунку“.

В науці є так звані робочі гіпотези, потрібні й дуже цінні, щоб тимчасово упорядкувати, привести в систему науково проаналізовані факти, і ця тимчасовість тягнеться иншим разом століттями; але є й такі наукові положення, що чекають иноді довгий час своєї черги, щоб стати такими робочими гіпотезами, які здатні привести в нову систему придбаний науковий матеріал, повільнивши думку від наукових традиційних забобонів (а є й такі!) і взяти новий методологічний курс.

Виставлене положення, нам здається, належить до цієї другої групи, і разом з цим можна сказати, що наступив момент використати його, як робочу гіпотезу, яка міцно вимагає від наукової думки звернути з традиційних стежок на новий широкий шлях, і яка вимагає і нового групування фактів слова та письменства, і нових методів

---

¹⁾ Читано на першій збірці історико-літературної секції Харківської наук.-дослідчої катедри історії європейської культури.

дослідження, особливо письменства. Це положення, на нашу думку, мусить стати науковою „пошлостью“ в старовиннім розумінні цього російського слова, т. п. чогось усім відомого, загально-прийнятого, що пішло гуляти по світу між людьми й не вимагає доказів, не викликає суперечок, як закон тяжіння, закон нестратності енергії, основні положення наукового соціалізму Маркса й т. и.

Великою перешкодою до загального визнання потреби, необхідності стати на точку зору виставленого положення являється, з одного боку, звичка йти традиційними стежками, добре протоптаними, а з другого — природне й законне змагання цілком одірватися від традиції й шукати нових шляхів, яке перетворюється раз-у-раз в безплідне новаторство, в безладне перескакування від новизи до новини. Але, ми знаємо, що в науці, як і в інших царинах людської діяльності, треба добре пам'ятати п'яту заповідь Мойсея: „шануй батька й матір твою для блага й довголіття“. Про цю п'яту заповідь в письменстві й науці рішуче й енергійно висловивсь якийсь і Ленін: „Пролетарська культура не вискакує невідомо відкіля, це не вигадка людей, що вважають себе спецами пролетарської культури. Це цілком бридня. Пролетарська культура повинна закономірно розвинути ті знання, які людськість придбала під гнітом капіталістичного суспільства“. („Заповіді Леніна в царині народньої освіти“ Н. К. Крупської). Гадають, можна й треба відмежуватись від цих знань. А звідсіль помічається те, що під прапором революційности, руйнування старого, живцем ховають те, що рано ще ховати. Так живцем ховають зараз, в наслідок непорозуміння, лінгвістичну теорію поезії, письменства, геніяльним проводирем якої у нас на Україні і в Росії був український вчений О. О. Потебня.

Другою важливою перешкодою є те, що до пори до часу ми не помічаємо тієї нової сторони явлінь, на яку звертає увагу ця теорія, і знову таки до пори до часу положення цієї теорії вважаються чимсь остільки зрозумілим, що вони нічого не кажуть ні розумові ні серцю нашому такого, щоб хвилювало нас, над чим би ми зупинялись, що нас, якщо хочете, дивує, вражає, викликає подив, вибиває нас з традиційної колії, примушує задуматися й тягне на перегляд здобутих наукових цінностей. Треба, щоб ця глибока думка про мову та письменство, як єдиний, неподільний процес, звернула на себе нашу увагу, треба, кажу, щоб положення „язик та письменство — явління одного ґатунку“ стало на час незрозумілим, що вимагає вияснення.

Давно існує гадка така, що Потебня не утворив, мовляв, в свій час своєї наукової школи, та її й тепер немає, хоч говорять і пишуть про потебніянців та потебніянство. До певної міри з цим можна погодитись, і ми гадаємо, що причина цьому полягає не в тім, що Потебня був, на думку Овсянко-Куликовського, адогматиком — а тому й не міг утворювати вчення на твердих нерухомих догмах, бо, як висловився він в одному приватньому листі, „не сотворив собі кумира ні зі своїх, ні із чужих думок“; причина цьому і не в тій зовнішній обставині, що, як кажуть, „вечірнька на столі, а смерть за плечима“, — що він не встиг дати закінчену синтезу своїх дослідів, намічену лише в загальних рисах в його ранішній роботі „Мысль и язык“, і робота обірвалася на цім останнім моменті. А причина в тім, що шлях, якого він

тримався, і на який він повертав у своїх дослідях (і в граматиці і в синтаксі, і в народній поезії, і в поетиці) науку про мову та письменство, більш важкий, ніж інші протоптані стежки. Щоб стати на нього, потрібна, можна сказати, не довга підготовка, а перепідготовка наукових діячів в цій галузі, в потєбніянськїм напрямку. Цей шлях намічено на першій сторінці посмертного видання чорнових матеріалів („Из записок по теорії словесности“), в яких ми маємо лише натяк на блискучу синтезу усієї його довголітньої праці, в яких ми маємо лише завдання науковим дослідам майбутнього. Цю сторінку ми й спробуємо розшифрувати в короткому нарисі.

Довга історія науки про мову та письменство, спостережень над словом і літературними явленнями словесної діяльності свідчить перш усього про те, що ця єдина наука з її єдиним об'єктом, мовною діяльністю людини, на протязі віків диференціювалась, розбилась на окремі дисципліни, з окремими предметами вивчення. Не перелічуючи цих окремих наукових галузей, можна поділити їх на дві групи: граматично-філологічну і літературно-естетичну з ухилом на бік вивчення ідеології, оскільки естетика трималась трійчастої гіпостасі: правда, істина, краса. В цій диференціації наук взагалі можна й слід бачити, без сумніву, благо: вона забезпечує успіх наук, науковий профес, як усяке розподілення праці в суспільстві; але ця диференціація в дальшому поступовому розвитку зробилась і тормазом в тому розумінні, що замість кооперації окремих наукових дисциплін з метою здобування знання й вироблення єдиного світогляду, вона привела до самотійних закутків, тунаків, з їх кротячою роботою, дуже клопотливою, морочливою, яка занадто вже віддаляє працівників від участі в вирішенні загальних життєвих проблем, і яка не тільки здається, а й справді буває нікчемною, ні для чого непотрібною, якоюсь наукою для науки¹⁾.

Як і раніш, так і в сучасний момент лінгвістика, наукове мовознавство ухиляється в сторону вивчення форми. Таким шляхом ішла у німців колишня Neugrammatische schule (Бругманн і інші), а у нас іде неограматична школа учнів проф. Фортунатова й ин. А історія літератури від простого обліку книг, історії книг, перейшла майже виключно, до історії ідей, громадського ідейного руху, ухилалась в сторону вивчення змісту творів, ідеології. Правда, і в тій і в другій науковій царині нема такої повної односторонності: в мовознавстві, вказаного вище пануючого напрямку, думці, змістові відводиться місце, але другорядне, як чомусь, що не ввіходе в пряме завдання дослідника філолога-граматиста, виділяється в окрему наукову дисципліну семасіологію, історію зміни слів в їх значіннях; а в історії письменства на т. зв. форму, склад (грам. синтаксу-композицію) зверталось найменше уваги, і вивчення складних творів слова з цього боку являється предметом т. зв. поетики, поетології.

Відсіль виникає, на наш погляд, перша нісенітниця, або науковий забобон: мовознавство має свій предмет дослідження й відповідну

¹⁾ Гарні думки з приводу цього висловив ще в 40-х роках російський письменник В. Ф. Одоєвський „Русские ночи“, 1913 р. стор. 379 — 384, про спеціалізацію наукову.

йому методу, а письменство — свій окремий відділ явлінь слова й свою окрему методу. А на них уже базуються всі інші бридні, наприклад: мова, язик — це особливий звуковий, словесний матеріал, а поезії — це щось таке, що роблять з цього матеріалу відомі майстри (Кйхенбаум, Жирмунський і інші). Такий погляд тягне нас дуже назад, до старої схоластичної поетики, яка вчила, що поезія — це прикрашена мова. Дослідники цього напрямку, не мовознавці, а поетологи (Якубський, за ним Жирмунський і ин.), зробили відкриття, що є дві мови: язик практичний і язик поетичний, а характерна властивість поетичної мови — чудернацтво (остранение), цеб-то навмисна незрозумілість, щоб затримати увагу „читача“ (В. Шкловський). Ми знаємо, що більш-менш цінний художній твір завжди тим був цінний, що він освітлював якесь, нехай усім відоме, явління якоесь по новому і робив вражіння несподіваного відкриття, дивував читача. Але замість цього лідер „Опояз“ ставить друге положення: треба зробити так, щоб читачеві задати важку роботу розуміння, затримати його „присомом остранения“. Це знову нас відсуває до тих старовинних поетик, що рівняли поетичний твір з кріпким горіхом: „поламай зуби на шкаралупі, тоді з'їси солодке зерно“. Це — голос людей з одного закутка, яким не відомо, або мало відомо, що робиться у другому науковому монастирі мовознавському, де вивчення мови, цілком одмежувавшись, від літературознавців, має великі досягнення, придбало і систематизувало цінний науковий матеріал, де деякі дисципліни, наприклад, фонетика, дійшли до ступеня точної математичної науки. Тут панує своєрідний науковий сепаратизм, який, оберігаючи невинність істинно-граматичної науки, відмежовується навіть од семасіології, науки про значіння слів, про відносини між словом та думкою і тим більш від поширення своїх досліджень, студіювання складових творів мовної діяльності, художніх творів. Це, кажуть, справа поетології, літературної теорії. Для них літературні твори лише язиковий матеріал, граматичний, синтаксичний — і більш нічого.

Взаємовідносини між цими двома групами наукових дисциплін, які досліджують явління, факти одного гатунку, давно вже теоретично встановлено Потебнею: історія літератури мусить все більш і більш наближатися до історії мови, без чого вона також буде не наукова, як фізіологія без хемії“ (Мысль и язык). Для біолога така аксіома не вимагає доказів. Для дослідників літератури хемія мовознавства не обов'язкова при вивченні фізіології поезії, письменства й по цей день.

Правда, позначаються деякі прикмети, що ми переходимо на нові рейки. І ці прикмети перш усього можна бачити ось у чому: відкидають літературу, як окрему царину дослідження, відкидають історію літератури і разом з нею критику, як окрему самостійну наукову дисципліну, тому, що у неї нема свого окремого предмета, змісту, об'єкта досліджування, а значить і своєї методи, не зважаючи на те, що є наукові праці з методології літератури (Переца, Бялахова та інших). І це тягнеться по всій лінії, і в науковій публіцистиці, і в науково-педагогічних працях (див. М. Покровський в пояснювальній записці до програм Гус'а). Науку про письменство викидають із школи, і літературу, вивчення її допускають, нехай ще, як ілюстрацію до історії, соціології, як щось таке, що тільки відбиває

життя, побут, ідеологію. Цінність і значіння історико-літературних дослідів, що торкались усього, і етики, і філософії, і соціології, не маючи своєї власної справи, попала в велике підозріння. І „отрицатели“ літератури мають свою рацію.

Але за цим відкиданням, своєрідним нігілізмом літературним, іде слідком затвердження, теж дуже показкове, симптоматичне. Вже друге, як не більш, десятиліття у нас, в історико-літературних дослідах, спостерігається тяготіння до студіювання форм, до формальної методи вивчати поезію, художнє письменство. Формальна метода виникає не випадково й розвивається рівнобіжно з шуканнями нових шляхів в мистецтві, між иншим, в малюванні, в так зв. імпресіонізмі, футуризмі та інших — ізмах. Там, в малюванні, від мистецтва, що студіювало життя, перейшли ще в передреволюційний час до мистецтва, що безпосередньо обробляє матеріал фарб, ліній, цікавиться лише їх грою, композицією; тут — від поезії, художньої творчості, з певним життєвим змістом, перейшли до „звукотису“, передзвону звуків, „заумній“ мови. Формальна ця метода, з її шуканнями, блуканням віршоманів, майстрів цього передзвону, з одного боку, а з другого — з тими бучім-то науковими дослідями, що обліком голосівок та шелестівок, їх повторень, поясненням емоціонального значіння тих чи інших звуків¹⁾, намагаються надати розуму справжнім нісенітницям, привела нас до якогось своєрідного александринізму. Остання, а може й не остання літературна новина: „Революционная литература“ И. П. Плотникова (вид. 24 року, вийшло вже друге). Розглядається вірш Фета; „Шопот, робкое дыханье, трели соловья“ и т. д. Іде аналіза форми, розміру, ритм і т. п. Звукотис Ш. С., заявляє дослідник, що часто зустрічаються у цьому віршові, передають ніби-то розмову природи самої з собою (?!), а звук (чи буква?) О з його круглістю, що часто повторюється, свідчить про тяготіння автора до безконечного (!!). Не кажучи про те, що автор забув, що в російській мові О не завжди вимовляється кругло, можна взагалі спитати: що це таке? Це навіть не александрійська схоластика, не естетична метафізика, а чорти батька зна-що, виїжджає козирем під прапором вивчення революційної літератури. Але треба гадати, що це шумовиння формальне переведеться на нівець, зникне і, як висловився Гете, „чоловік з його темним тяготінням до істини, знайде її після всяких блукань“, наблизиться до неї.

Цьому наближенню, нам здається, перешкоджують дві обставини: влада над думкою старовинного дуалізму, продукції старовинної ідеалістичної філософії Платона, та одірваність науки про мову та письменство від широкої біологічної та соціально-економічної бази.

Старе поняття, що процес поетичної творчості є ніби-то втілення ідеї в форму це без сумніву спадщина ще Платонівської філософії. А вчення Платона про ідеї та їх втілення в різноманітні форми виникло, треба гадати, із спостережень над словом. Коли людина зробила таке відкриття, що всяка собака, і руда і чорна, і велика й маленька, зветься собакою (одне і теж слово), то легко відсеіль зробити висновок, що є якась загальна ідея про собаку, яка (ідея)

¹⁾ Це стара пісня: ми зустрічаємо цю теорію ще в минулому столітті у мовознавця Гаазе (див. „Мысль и Язык“ Потебні).

втілюється в різні форми, до відомого ступеня досконалости, що наближає різних тварин до вічної ідеї про собаку. Відсіль форма і зміст, ідея в поезії, звідсіль казочка про білого бичка того-ж Платона про споглядання яких-то вічних ідей душами людей до їх народження і втілювання цих ідей філософами, поетами, душі яких найбільш бачили цих ідей. Влада цих понять, форми та змісту, ідеї, як і влада такої ж пари „душа й тіло“, відпаде разом із тим, як встановиться погляд на мову, поезію, літературу, як на єдиний мовний процес висловлення, говоріння та слухання, розуміння, а не як на якийсь склад, арсенал готових витворів; разом з тим як гасло мовознавця В. Гумбольдта „die Sprache ist kein Werk, aber Thätigkeit“ (язик — діяльність, а не річ, витвір) дасть нову встановку науково-дослідницької праці в цій науковій галузі. Терміни „форма і зміст“ зостануться й при новій науковій ідеології і житимуть, як живуть в мові „сонце сходить і заходить“ і инш., хоча й маленька дитина з першої групи трудшколи добре знає, що не сонце ходить навколо землі, а земля навколо сонця. Але — зміниться користування цими термінами, їх розуміння? Про це скажемо нижче. А зараз перейдімо до другого.

Природознавство, біологічні дисципліни в їх сукупності, з початку минулого століття, з їхньою методою дослідження „від простішого, елементарного до складнішого“ дало надзвичайні результати в бактеріології, технології, агрономії і т. я., виявило величезний вплив і в царині так званих гуманітарних наук. Місце метафізики, цієї повітряної ідеалістичної надбудови, міцно заняла біологія, з її методом вивчення процесів суспільного життя єдиної природи, куди виходить людина, з її діяльністю, як частина цього суспільного життя, а не щось протилежне природі. На цій біологічній підвалі науки соціально-економічні вивчають діяльність людини як члена цього „общезиття“ природи, господарсько-технічну, соціально-політичну. Там, в біології, вивчається загальний єдиний процес вічної матерії, її вчного руху; тут, в соціально-економічних науках, досліджується приватне явління, частина цього процесу, діяльність людини. А з цього останнього, приватнього, явління наука про мову та письменство виділяє ще більш приватне явління — мовну діяльність, єдиний творчий процес будування слова, як біо-соціального явління.

До чого примушує нас накреслена тільки що схема? Життя організованої матерії з погляду біології є сукупність реакцій. Цей біологічний принцип реакцій (вражіння зовнішнього оточення, переробка їх та пристосовування організмів до оточення, відповідь на нього тим чи иншим робом) одвоював уже собі місце в педагогіці („Школа дії“ Мая) і в рефлексології, що зайняла тепер місце психології, яка давно вже виросла з пелюшок науки про душу. В пристосованні до людини, як найбільш складного явління організованої матерії, цей принцип примушує розглядати життя її, як сукупність дуже складних реакцій, які звуться діяльностями. Ось як формулював Потєбня цю думку в одній вступній лекції 1881 - 2 навч. року. Наведемо її в оригіналі:

„Жизнь тела состоит в преломлении и рефлексии толчков, получаемых им извне. Чем сложнее и объединеннее тело, тем более

преобразується в нем внешний импульс. И жизнь человека, наиболее сложного из известных нам организмов, исчерпывается рефлексией. Только кажется, что человек сам по себе может быть источником своей деятельности".

„Одно из таких рефлексивных движений, служащих отводом, предохранительным клапаном для жизненного механизма, есть язык. В ряду человеческих деятельностей ниже языка по степени сложности и большей важности для животной жизни стоят движения, прямо направленные к устранению боли“ и т. д. (Из записок по теории словесности, 943-4 стр.).

Усі діяльності людини можна поділити штучно, правда, на дві групи: діяльність практичну — господарсько-технічну, і діяльність теоретичну — науково-мистецьку. Ми сказали „штучно“ тому, що вони в дійсності не відділяються одна від одної: і корова йде на леваду „за теорією“, здобутою емпірично, а тим більш чоловік. Це по-перше, а по-друге — є такі діяльності, як, наприклад, педагогічна, які неможна однести ні до тієї, ні до другої групи: це свого роду система передачі, коромисел та палечних колес.

Там, в царині практики, діяльність людини виявляється в безупиннім утворенні знаряддів виробництва, вироблювання речей, в постійному перетворенні їх від кам'яного молотка, наприклад, до парового молота. Тут, в царині теоретичній, діяльність людська виявляється в утворенні й перетворенні все нових і нових знаряддів вироблювання ідей, думок, від члено-подільного звука до романа, повісти, драми. Це, само собою тільки аналогія, а не тотожність, як ніхто не розумітиме буквально виразу „кувати слова“. Але аналогія ця нам дуже потрібна, як свого роду робоча гіпотеза (як і закон тяжіння, хемічне споріднення й т. и.). Вона дає нам змогу йти далі.

Практична діяльність, технічна, господарська, направлена цілком на руйнування й утворення речей, і виробництво відбивається на зміні структури людського колективу. Діяльність теоретична, науково-мистецька найближче направлена на зміну, перетворення самого діяча, виробника (і в цьому розумінні вона теж практична, хоча видимого зв'язку з виробництвом ніби-то й не має), а потім і на зміну, встановлення відомих соціальних відносин. Хемік, що добуває свої формули, математик, що вирішує свої рівняння вищих ступенів, коваль, що утворив словесну формулу „куй залізо, поки воно гаряче“ з приводу своєчасної весінньої оранки, — перш усього придбали якесь перетворення своєї думки; а задушливі гази, залізо-бетонні будівництва, своєчасний вибір моменту соціальної революції — це вже потім мусило внести ті чи інші значні зміни виробничого й соціального характеру.

Вертаючись від цього широкого охоплення до тієї людської діяльності, яку ми назвали мовною, язикотворчою, словесним мистецтвом, якщо хочете, ми, як раніш умовились, будемо розглядати мову та письменство, поезію, як єдиний неподільний життєвий процес. Користуючись знов аналогією і не змішуючи явлінь мови з організамаи, ми гадаємо, що як в біології яка-небудь зелена евгена, простіша рослинна клітина, ставиться в один рядок з ліванським кедром, — так і в нашій словесній науці який-небудь членоподільний звук БУ, яким первісна людина закликала подібних собі тварин

прийняти участь в полюванні, щоб здобути рогату яловичину, можна і слід класифікувати, ставити рядом з оповіданням, нехай, Короленка „Сон Макара“, або з віршами Шевченка „Сон“, якими вони закликали своїх сучасників до боротьби, до мисливства за чимсь подібним, а може більш важливим, як рогата яловина для дикуна. І в тім і в другім випадку ми маємо діло з мовними явленнями, як з соціальними чинниками одного ґатунку, але різного калібру¹⁾.

При такому погляді на мову та письменство, вивчення цієї галузі людської діяльності не буде одриватись від соціально-економічної та біологічної підвалини, і це буде дійсний марксівський підхід, без ухилу в метафізику, під прапором чистої естетики. Особливо цінним цією стороною є дослід К. Бюхера „Робота і ритм“, який дає дуже цікаву схему виділення так званих тиночних мистецтв, в тому числі і поезії з трудових процесів. Це—голос з другого кутка, який міцно підтримує лінгвістичну теорію вивчення поезії, письменства.

Та паралель, яку ми вище дали, діяльності господарсько-технічної і науково-мистецької, в цьому досліді розглядається, як щось таке, що виникло з єдиного виробничого процесу. Виділення мистецтва, поезії, музики, театру, як окремої царини діяльності, одірваної од виробництва, суто-естетичної, попереджується таким моментом, коли слово, пісня, поезія, інсценіровка, при відомому стані культури, думки (так званому мітичному мисленні) стає механічним знаряддям здобування безпосередньо тих чи інших речей, потрібних для життя. Слово, пісня, танок, об'єднані в єдиний акт релігійного культу, інсценізують ті чи інші трудові процеси, і в такому синкретичному стані—це не естетична розвага, а якась господарча дія, яка має практичне значіння: вдачу на охоті, добрий врожай, перемогу на війні то-що. Тут явління мовної діяльності, слово, поезія є не тільки знаряддями вироблювання думки, виявлення почуття емоцій, а в той-же час справжнє знаряддя вироблювання речей. Користування з цього знаряддя, його поліпшення в старовинну добу людської культури було рівнозначне поліпшенню, винаходу справжніх знаряддів виробництва в пізніші часи. Воно вважалось, як засіб керувати силами природи, рівнозначний пізнішим технічним засобам.

Не будемо стежити далі за думками автора „Роботи і ритму“, за його схемою виділення із цього синкретичного стану мистецтва, науки й господарчої діяльності, тих трьох традиційних галузей поезії, епоса, лірики, драми, які встановила класична поетика. Ми підкреслимо тільки, що й лінгвістика гумбольдтовського напрямку і теорія К. Бюхера сходяться в тому, що ми маємо перед собою єдиний мовний процес від простого вигуку до складного художнього твору; що роля й значіння слова в широкому розумінні цього терміну міняється залежно від стану думки і йде шляхом від мітичного мислення до науково-художнього, до поезії та прози. Ці два типи складних рефлексів мови та думки дісталися нам, як спадщина довгого процесу словесної діяльності, причому від елементарної форми прози ми

¹⁾ Детальніше про це в моїй статті „Поезія і проза—явління речової діяльності“ в новому виданні, що друкується нині т. I „Вопроси теорії и психології творчества“ под ред. Б. Лезина.

Йдемо до прози - науки й вищого ступіня мислення вже без допомоги слова, як в математиці; а в поезії ми спостерігаємо таку форму рефлексів, де слово, з його ідейно - емоційним змістом відіграє і мабуть завжди відіграватиме головну роль. А тому увага до простих словесних рефлексів тільки й може нам дати змогу знайти джерело так званого словесного мистецтва, знайти предмет і методу літературного дослідження, одмежувавшись від естетики, метафізики та інших „установок“.

В коротенькому нарисі ми не можемо детально зупинятися на програмі такого дослідження, та це й не було нашим завданням. Але, виходячи з установленого принципово положення, звернімо увагу на деякі проблеми, які намічено мовознавством. Розглядаючи поезію й прозу, як явління єдиного мовного процесу, ми мусимо визнавати поезію за мистецтво остільки, оскільки вона є перш усього діяльність людини. Згідно з славетними антиноміями Гумбольдта ця мовна діяльність є в тій-же час продукт цієї діяльності (те, що ми звемо „художній твір“), цей продукт є в той же час і засіб, зняряддя вироблювання, оформлення думок, почуття, це не „ергон“ (грец. діло), а „ен-ергея“ (ділання, процес). Він складається з окремих актів творення й користування готовим твором (читання, слухання). Коли ми розглянемо на коріні в живій мові, як виникає нове (поетичне) слово й його розуміння, то відсіль безпосередньо перейдемо до другої пари: художня творчість і літературна критика. Якістю ці процеси не тільки аналогічні, подібні простому висловленню й розумінню, а тотожні. І в процесі звичайної розмови й у процесі літературних взаємовідносин між творцем і критиком - читачем, слухачем, думка, почуття не передається тому, хто слухає, читає, а лише викликає у останнього свою думку, своє почуття. Історія слова це еволюція, зміна його значіння; історія художнього твору — це історія того, як з нього користуються, які він викликає думки залежно від часу, стану культури. В слові і в складному творі є щось таке, що при всій різноманітності значінь, які в нього вкладають, напрямляє думку й почуття певною стежкою. Оце щось і є та внутрішня форма слова, художнього твору, що робить його завжди символом того чи вишого значіння. Вчення про внутрішню форму — це є центральний пункт лінгвістичної теорії поетичного процесу думки, яскраво розроблений Потебнею і в ранішнім досліді „Мысль и язык“ і в останній незакінченій праці „Из записок по теории словесности“. Подібно тому, як в слові рукав (річка) я уявляю (представляю) собі явління природи, як частину одягу; так в вірші, наприклад, Пушкіна „Анчар“ я уявляю собі якесь соціальне явління взаємовідношенням царя й раба в звязку з деревом смерті. Це уявлення („представление“, представник, замісник) в слові є одною якою-небудь прикметою, взятою з „рукав одягу“ — форма частини одягу, або сукупністю прикмет взаємовідносин (цар, раб, анчар) і є та внутрішня форма, яку неможна ніяк змішати з почуттьовим образом (німец. Vorstellung)¹⁾ в цілому. Ця внутрішня форма напрямляє нашу думку, сут-

¹⁾ Проф. А. Жирмунськай. „Задача поетики“ всеж умудрився змішати, і ухваливши лінгвістичну теорію, її вплив, зазначив велику хибу (?). Потебні та його учнів, що в ни буцім-то головною прикметою поетичного твору вважають наочність, образність (Anschaulichkeit).

гестує (підказує) те чи інше значіння, викликає життєвий образ. Життя слова й складного художнього твору й полягає між іншим у тому, що цей „представник“ значіння, ця внутрішня форма може мінятися, а разом з цим змінюється й значіння, пристосування художнього образу до життєвих подій, розуміння його. Певний зміст історії письменства за цим поглядом, буде такий: життя складних творів слова в процесі користування ними. Життя тих чи інших літературних мотивів, сюжетів — це перш усього зміна внутрішньої форми, а разом з нею і значіння залежно від тих рефлексів соціального змісту, які в той чи інший час переважають. Історія світових образів одержить тоді інше освітлення, і такі дослідження, як, наприклад, „Гамлет“ Куно-Фішера, де цей вчений заявляє, що йому нарешті пощастило спіймати правдиву ідею Гамлета, — ми однесемо в царину літературної мітології, літературного фетишизму.

Вчення про внутрішню форму слова найкраще може ліквідувати суперечки, які зараз точаться між прихильниками формальної методи й соціологічної. Протиставлення форми й змісту перш усього втрачає своє значіння. Коли слово значить що-небудь тільки в процесі говорення (*das Sprechen*), а по-за ним воно нічого не значить, — буде засушений лише препарат; коли воно, з одного боку, є тільки знаряддя вироблювання думки, — то форми цих знаряддів, цінність їх визначається, з другого боку, лише цінністю добутої ними думки, почуття. Творення темних віків, темних людей, що виросло на ґрунті зовсім чужої для нас ідеології (Закований Прометей), якщо образ, добре скраєний і міцно зшитий, своєю внутрішньою формою легко викликають наші думки й почуття, оформлюють наші рефлексії на ті чи інші життєві події, дають нам влучні формули вироблення нашої класової ідеології, а ця легкість, влучність і буде правдивим естетичним додатком. Ритм, мелодія, система звуків це не будуть якісь самостійні елементи „установок“, „інструментовки“, а ввійдуть у склад внутрішньої форми.

При такому погляді, змістом, предметом і історії письменства і історії мови буде єдиний словотворчий процес, процес вироблення форм, знаряддів, їх розповсюдження, їх класифікація, генеалогія. Рефлексологічне значіння цього процесу, цієї діяльності, без сумніву, соціальної, звязок думок й мови буде єдиним методологічним стрижнем, який повинен об'єднувати різні наукові дисципліни, що на них розбилась єдина наука про мову та письменство.

Сучасна англійська проза

(СТАТТЯ ДРУГА ¹⁾)

I

Ми розглянули творчість чотирьох майстрів англійського роману — Велса, Гелсуорсі, Бенета і Конрада — та їхнє відношення до найповажнішого літературного напрямку XIX сторіччя — до реалізму. Ми бачили, що кожен з них додав до цього напрямку не тільки особисті, але й принципово-художні поправки. Проте, вони тільки у Конрада відкрили нові кругозори; у Бенета вони найбільше є закінченням еволюції; а Велс та Гелсуорсі, не маючи сили боротися з формою, відчуваючи весь її тягар, шукали собі шляху: один у драматичній творчості, другий — у публіцистиці. Повстає питання: як стоїть справа з рештою романістів? Чи йдуть вони шляхом, який визначили згадані вище автори, або змагаються свідомо або несвідомо знайти інші шляхи? Треба зазначити, що інші автори різними своїми романами стосуються до різних напрямків, ба навіть, в одному будь-якому творі часто поєднуються різні літературні напрямки. Ці напрямки не являють собою чогось застиглого й прикро окресленого. Дальші сторінки становлять лише приблизний нарис. Майже в усіх романах, написаних молодими авторами, відчувається невдоволеність з нашої дійсності, опозицію до неї, уґрунтовану або на економічних умовах або ідеологічних принципах. Іноді виникає поривання уникнути дійсності, занедбати її, перейнятися як найбільше барвистістю, що існує на світі — хоч і буде це світ дійсності або мрій. В таких випадках ми маємо високе оцінування всього ідеалістичного, що виражено інколи ретельним дослідженням власної свідомості; 'недовір'я до всього, що лежить по-за ним, а іноді в потягові до всього надзвичайного, містичного, до екстатичного, яке протиставиться справжньому життю. Отже, з одного боку революція, протест, з другого містика. Ці явища, протилежні одному, часто переплутуються; за точку їхнього поєднання є бажання уникнути цієї дійсності. Ця риса ускладнює сприймання художнього твору. А ще більше це ускладнюється тими стилістичними способами, що їх мають автори та які є реалістичними. Повагом, органічно виникає еволюція. Мистецтво не знає непослідовності й реалістичний опис, який по суті утворив роман та перетворив його на виобразливу форму, мусить лишитись єдиним виобразливим способом. І навіть там, де це помітно з першого погляду, є зв'язок з згаданими вже романами.

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ 1925. № 6 — 7.

Тепер розгляньмо романи молодих авторів, послідовно перейняті революційним протестом, містиккою й авантюризмом. Протест проти ладу, що існує, не є чимось новим у англійському романі; ми можемо простежити це явище до джерел цієї літературної форми, й инколи здається, що воно є виправданням для існування роману. Джерела старого революційного роману ховаються у філософії Прайса, Годвіна з одного боку, й у впливі Русо з другого. Ідеї французької революції зберегли всю свою силу й виявились майже не позбавленими своєї сили в революційних романах Томаса Голькрофта, Вільяма Годвіна й інших, у соціальному романі XIX сторіччя й у революційному романі останнього часу. Але сама форма змінилася. На зміну авторам, які орудували раз назавжди встановленим реквізитом, який вважає за центра ваги твору зображення характеру, прийшло абстрактне уособлення в соціальному романі з колективно-гуманітарною встановкою. Такі ймення, як Дікенс, Кінгслі, Джордж Еліот показують, якої височини дохопився цей роман в особах своїх кращих представників, як художня майстерність потроху замаскувала спочатку неприкриті тенденції.

Ті ідеї, які ми маємо у Велса, які втілює у типи Гелсуорсі, це поривання до радикалізму, яке ще дужче загострилося після війни (порівняти хоч-би Бернарда Шоу), і становлять як-раз ту революційну рису, про яку ми зазначали. Вона поєднує визвольні поривання особи й класову боротьбу в велику синтезу повстання, і веде вже не тільки до руйнування. Ми бачили, як Гелсуорсі руйнувати на підвалини англійського суспільного ладу, але при цьому він уникає й споруджувати будь-що замість зруйнованого; бачили як Велс прагнув ідеальної людекости, мріяв про країну без убогих, про ідеальну країну з свідомими мешканцями. Для нього внутрішні зміни в людині не попереджують нової системи, а випливають з неї. А молодші автори вважають цей погляд за хибний. На їхню думку, весь наш соціальний лад не можна змінити, поки аж не будуть зруйновано ті підвалини, на яких він існує — капіталістичне господарство. Коли ми бажаємо справді змінити будь-що, то мусимо починати з основ і тоді повалимо весь лад. Не вважаючи на такий погляд, їхній настрій не песимістичний, бо віра в різні душевні цінності освітлює собою все. Подібні до цих поривань думки, які висловлено Клоделем і Пегі: „думка про незмінність явищ є одна з найбільших з оман сучасного світу... Це помилка капіталістичного ладу... Одним із забобонів того, що схиляється перед мамоною світу...“ „Ніколи“ — каже Пегі — „гроші не були в такій мірі за об'єкт поваги. І ніколи ще багатії не були ще так захищені від убогих, а вбогі ще так незахищені перед багачами“. І останнім цей революційний реалізм відрізняється проти вивезеного з Франції Джорджем Муром.

До ладу тут буде зазначити й про чужоземні впливи, а саме на вплив Росії і Франції, тієї Франції, що в свою чергу підлягала російському впливові. Толстой, якого Ромен Ролан зве „ворітьми, що відкриваються в неосяжний всесвітній простір, откровенієм життя“, і сам Ролан є апологети тих ідей і здебільшого треба на них дивитись, як на вчителів молодих англійських романістів. Останні майже всі більш-менш розділяють ці ідеї і майже в усіх творах ми можемо

знайти підтвердження сказаного. Обмежимо декількома прикладами. Мейсфільд, що чуйно пильнує настрої часу, схиляється перед четвертою верствою суспільства; він пацифіст, як і більшість з його спільників. Він вважає, що художникові лишається тільки зображувати сучасну дійсність. Комптон Макензі зважливіший ніж він. Його роман „Sinister Street“ показує темні, негативні сторони нашого суспільства. Людина провинуватилась перед юрбою, яку автор зве бджоляним роєм, проклятою отарою і всіма найзневажливішими для людської гідності іменами. Людськість стала занадто складний механізм, яким керують тільки острах і золото. Треба було - б чим-небудь розруйнувати цей організм, треба було - б війни або пошести. Однак, і те й друге бувало вже не раз, а люди лишалися такі самі. Світовий мурашник руйновано, розтоптувано, але комашня була, як перше, працююча і дбала про наживу, налякана турботами про своє існування. Ще прикритий і безжальніший, але разом з тим й антимістичніший своєю вірою в добро сховане в людині, Джеромів твір, написаний під вражінням від війни 14 — 18 р. У цьому романі „All roads lead to calvary“ (1921) він пробує з'ясувати всі вияви суспільного ладу егоїзмом, брутальністю. Суть цієї книги становить думка, що влада все нищить, що раніш церква, а тепер капітал, підштовхують людей до загибелі. Ця книга своєю одвертістю та нестримністю в опису війни нагадує Барбюса. Ми бачимо, що революційний роман досяг нового ступеня розвитку. Темою його є людськість, метою — виявити людську спільність та вказати шлях до неї.

Кажучи про молодих авторів, треба відзначити Бересфорда, який можливо є найвизначніший з представників літературної молоді. Спочатку він писав фантастичні романи у Велсовому дусі „The Hampdenshire Wonder“ (1911), потім узявся до автобіографії (The larey history of Jacob Stahl (1911), A candidate for truth (1912), The invisible Event (1915). В решті романів він розвиває основні думки. У романі „The House in Dementrius Road“ чимало автобіографічних рис. Він зображує молодого англійця середньої суспільної верстви, який, звільнившись від традиційних поглядів, намагається стати не джентльменом, а звичайною людиною. Зіткнувшись з різностайною юрбою, він поволі відчуває її за рівну собі, й в ньому збуджується почуття солідарності. Він має за чесних, одвертих і шановних людей тих, кого звичайно цурається суспільство — жінку, що покинула чоловіка, повію й т. и. Характеризується героя в таких жвавих сценах, яких ще досі майже не знав англійський роман. Ці окремі сцени показують, що герой шукає людської гідности й вартости не в представників суспільства, а в його ворогів. „Призначення джентльменове було молитись ідолові; цього вчили й мене“. Цей ідол падає, і спіткавшись з новим вільним життям розвивається новий світогляд: „Ми були всі рівні в цьому домі. Навіть там, де була ненависть, вона була людяна й чесна, як коли можна так сказати, після неї не було гірко. Все моє виховання вчило мене розподіляти людей на категорії. Людей, за їхнім станом, зараховано до бажаного або небажаного знайомства, з яким треба було шукати або ухилятися зустрічи. Я зрозумів, що немає людської істоти, якої я не мусив був пізнати, і що доки я буду відмовлятись поділяти інтереси моїх товаришів, доти я

не буду справжня людина: я буду сліпий в житті, що мене оточує. Знов народженому ніби відкриваються очі: я виразно бачу перед нами нову й можливо ще ширшу фазу боротьби. Я знаю, що коли закінчиться війна, нам доведеться пережити страшенну боротьбу капіталу й трудящих, боротьбу між аристократією власників і великою численністю незаможних, тією товщею, яку ми звемо середніми верствами. І що швидче прийде ця боротьба, то раніш ми досягнемо згоди. Вона неминуча і я не жалкую: вона не тільки зруйнує, але й утворить”.

Поряд з Бересфордом стоїть Джильбер Канан, автор „Pink Roses“ (1919), який в новому романі 1922 року малює світ, як гнійну болячку, і примушує героя, представника революційної інтелігенції, розглядати війну, як лихо; проте, тут вражіння не таке прикре через суто власні мотиви — герой обурюється проти війни найбільш через те, що вона пошкодила йому працювати над своїм винаходом.

Інші автори, про яких можна-б було згадати, поширяють і доповняють цю картину, не замінюючи її в основному.

II

Незабаром до війни Жак Рів'єр, пророкуючи майбутність роману, казав, що новий роман буде авантурний, цеб-то оповіданням про події. Читаючи авантурний роман, ми нестримно піддаємось життєвій течії, чарівним турботам життя. Те саме встановлює як умову зацікавити і Бласко Ібан'єс. Авантурний роман численністю дієвих осіб і подій, а також барвистим суто-екзотичним тлом контрастує з традицією реалістичного й психологічного роману з його обмеженим числом дієвих осіб, і неодмінністю утворити відповідні їм обставини. Він, цеб-то авантурний роман, реакцієн і додатком до психологічних романів як формою, як і змістом. Проти французької школи, англійський роман безладний. Йому чужа вибаглива композиція, витриманість сподівання, гармонійна злітованість французької традиції.

В Англії, як ми вже зазначили, кажучи про Джозефа Конрада, з традицією авантурного роману ніколи не розривано остаточно. Від де-Фое і Смолета до Пембертона, Конан-Дойля і Лорда Ден'ані, з його романом „The Chronicles of Rodriguez“ 1922, іде судільний ланцюг. Треба пам'ятати ще про численні в Англії оповідання про мандрівки, як з'єднують надто визначений суб'єктивізм з радісним сприйманням барвистості життя; через це вони утворюють вражіння подорожі з пригодами. До такої форми стосується книги Кінглейка, Доуті, а в останній час Гершегеймера. Цікавість, з якою було зустрінуто нове видання одного з романів Доуті, вказує, як читач далекий від життєвого зневір'я 90-х років і як він прагне до вражінь. Таке поривання до широких обріїв, до далеких країн — по-перше, і до незвичайних героїв — по-друге, досить певно названо неоромантикою. Цей перехід від аналізу до сприймання, від споглядильної інтелектуальності до іраціоналізму, що прагне подій. Здається, ніби в читачеві збуджується ліризм наперекір всепереможній промисловій сучасності. Доуті каже: „у людини в пустелі є почуття, атрофія якого

загороджує нам тепер — а саме: почуття потреби волі; а ми сидимо жахаючись в кутку і вклоняємось порядкові“.

Відзначається новий стан в історії авантурного роману, що порівняно за короткий протяг часу, пережив дві зміни; до першої спричинився, як було вказано, Джозеф Конрад, а до другої Честертон. Ця нова доба в розвитку авантурного роману відступає від реалістичного стилю в переказі. На його місце вона висуває ілюзію, намагаючись фарсом і гротеском досягти комічної синтези. Честертон каже в одному своєму романі (*The Tlusing Inn*): „ми волимо знов відтворити зникле царство веселих брехунів, що з часів Геродота звеселяли людські серця“. Звідси цілком закономірне й цілком свавільне чинення з дієвими особами і місцем дії, що відсуває психологію й реальність на другий план. Честертон міг-би сказати, що роман позбувся всякої поваги до психології. Кілька разів згадуваний роман Честертона „Отель, що літає“ являє собою фантазію майбутнього. Досягнення нашої епохи удосконалено й викінчено, через це вони прикро контрастують з бродягою Патріком Дальруа. Це Дон-Кіхот новітньої формації, що разом зі своїм зброєносцем, Гемфрі Пемпом, мандрує по світі, розбиваючи вітряки нашої культури. Сміх, який за словами автора, замовк з часів середньовіччя, лунає в різних сценах; особливо його чути в сцені походу проти англійського лорда. Переказувати такі романи занадто важко. Коли так можна висловитись, вони являють собою раціоналізацію іраціонального. Цілком зрозуміло, що вони формою майже зовсім відбігають усього, що вживалося в романі.

Інші романісти, приміром Брет Йонг і Ромер Вільсон, стоять посередині між Честертонем і Конрадом, до відомого ступня зберігаючи структуру реалістичного роману. Роман Вільсона має підзаголовок „Казки“. Роман Брет Йонга „Червоний лицар“ дає надто цікавий опис фантастичної республіки Трінакрії. Як і багато інших сучасних романістів, вони намагаються визволитись від буденщини, прагнучи чогось надзвичайного. Вони охоче користають казкові обставини, далекі звичайного оточення. Улюблені Конрадом далекоплавні кораблі, його таємні лагуни придалися як зразок для інших авторів.

З художнього погляду авантурний роман можна вважати за спробу перемогти реалізм. Але це тільки спроби. Більшість з них не мають сили додержуватись традицій Джозефа Конрада; інші, як Честертон, занедбують стару форму. На domeжнім полюсі лежать твори Джемса Джойса. Але в цих романах інший світогляд.

III

Спочатку цього огляду ми казали про те, що в творах літературної молоді бренть містична течія. Так само, як і філософія, мистецтво намагається розгадати таємниці буття. Один з численних шляхів, що послались до розв'язання цієї справи, давно вже заріс бур'янами. Втома письменників, припинення художньої творчості, вказували на те, що реалізм, як художня форма, гине так само, як і де-далі більші поривання до окультизму, спиритизму й теософії,

вказували на те, що вік наукової думки й позитивізму занедбано. Свідоме поривання до надзвичайного підкреслення, що людське існування поєднано з потойбічним світом, взагалі все те, що виникає в нашому уявленні від слова містика, починає відогравати в літературі значну роль. Цілий ряд явищ спиритичного характеру вважається як відхил від наукового світогляду. Цей надприродний світ, властивіший лірикові, зробив істотний вплив на роман.

В англійському романові здавна існував містичний присмак. Вперше надприродне почало відогравати роль в романтиків у так званому „готичному“ романові. Він запровадив надзвичайне, щоб цим елементом відтінити душевний стан героїв, щоб утворити відповідне тло до його пристрастей злочинів. Він народився як реакція проти реалістичної традиції роману. Але містика нового роману відрізняється від містики роману готичного; поєднуються вони мабуть лише в царині „страшного“, та й то на місце дивного, жахного, тепер виникає психологічний комплекс, який призводить до страху не зовнішньою, а внутрішньою. І явище, що навіть реалісти XIX сторіччя ще зберегли, надзвичайний елемент свідчить, за який надто чинний засіб він був. Треба було багато часу, багато стороннього впливу, щоб цей спосіб став за осередок. Вплив цей був різноманітний. Можна згадати Ібсена, Метерлінка, особливо останнього; статичний елемент його творчості посередньо вплинув на англійський роман. Вплинула й російська література, в якій містичне переплуталося з земним, природне з надприродним. Нові часи, часи психічного дослідження, безвір'я й богошуркання мусили відбитись у романові. Англія зробила велику еволюцію в усіх галузях, і цю еволюцію особливо помітно в мистецтві. Глибіню цієї еволюції відзначив Джильберт Канан, вважаючи, що ми не говоримо про революцію тому, що вона вже відхилилася в нашій психіці. Нарешті війна, як завжди, сприяла розквітові містичного напрямку. „Вона була однією з нечисленних сил“ — каже один американський письменник, — „що викликали до життя новий світ. Коли розвалюється будівля, ламаються вікна, але не можна сказати, що поламані вікна руйнують дім. Але чому розвалюється будинок? Будинок, що уособлює нашу цивілізацію, старий і поколовся майже з часів своєї будови, бо його неправильно збудовано. Нашу цивілізацію також було неправильно збудовано. І тепер від неї починають тікати й рятуватись на артистичнім олімпі — настрої особливо характерний для французького символізму. Приблизно його можна так висловити: ми невиразно розуміємо той світ, де ми живемо і рятуємось від дійсності сном, мистецтвом.

Починається мода на міти, містику на книжковому ринкові, навіть нових видань старих містиків — Якова Беме, Джакопо не да-Моді, святої Терези. Зусиллями католицької церкви перекладається ціла низка еспанських містиків. Всею містичну лірику, яка тільки є, збирається і видається. Для того, щоб визволитись від реалізму, вживають найнестриманішої спекуляції. Розповсюджуються думки, що психічні явища ніяк не можна з'ясувати. Це твердження протиставиться реалізму і є апіорне. Комптон Макензі змальовує аскетично-містичні нахили свого героя в католицькому дусі. Починається опозиція проти наукових доктрин Велса. Роста хвиля теософських,

психологічних, окультних досліджень; і в цьому знов-таки відіграла роль війна, бо при такій кількості вбитих було зрозуміло бажання живих мати зносини з мерцями. Художній рівень цих романів такий низький, що пригадувати заголовки майже зайво. Кращий за інші „Grenadier Rolf“. Цікаво зазначити, що навіть Конан-Дойль виявив себе за прихильника спиритизму („The Wanderings of a spiritualist“). Художньої височини досягає лише роман Дена „Легенда“ — цікавий формальною стороною: його збудовано з діалогів. Не такі видатні, але так само цікаві романи Вальтера Деламар. Він бачить правду в вічності, що дає життя явищам. Цю символіку, яка є за осередок у його творах, ніколи не підкреслює автор, але її відчувається в кожному його слові. Йому належать романи „The Return“, „Memoirs of a Midget“ (1920).

Художнє значіння містичного роману полягає в тім, що він визначає шлях, який відводить від реалізму. Але мистецького твору він не дав і мабуть не дасть.

IV

З часів Річардсона англійський роман завжди цінував високу психологію. Після психологічного роману XIX сторіччя, навіть авантурний роман підкорився вимогам психологічних досліджень. Доба наукових досліджень піднесла ці вимоги на ще вищу ступінь, і на початку XX сторіччя молоді романісти, що шукали зразків, знайшли їх не в Текерей й Еліота, а в Мередіта. Роман дедалі більш переймався психологією, нехтуючи вимоги динаміки. Роман Еліота „The Egoist“ є мистецький зразок і завершення аналітичного способу писати. Само спостереження його героїв досягає надзвичайних розмірів. Дієві особи іншого романіста психолога Генрі Джемса, перетворились, якщо можна так сказати, на свої власні тіні; така дужа в них самоаналіза.

Такі були зразки, що з них вчилися автори нового роману. Їм довелося шукати свої шляхи. Вони засвоїли стару тему про взаємини поміж чоловіком та жінкою, намагаючись розв'язати цю справу, давши жінці можливість висловитись; цим їхні твори наближаються до революційного роману. Крім того, вони роблять ризиковані відкриття в душевній царині, визнаючи тільки інтуїтивне сприймання.

Звичайно, що про жінку більш за всіх говорили жінки; з того часу, коли в англійській літературі появились письменниці, вони увесь час підтримували тези протесту. Гра людських пристрастей і взаємовідносин, що становить істотність англійського роману, була найприступніша жіночій творчості; жіночі романи підкреслювали суть і мету внутрішньої, душевної революції. Визвольна боротьба розвивалась поряд з різними іншими течіями; досягнувши більшої волі в сім'ї і права голосувати, жінка розуміла, що все це було лише символ життєвого жіночого інстинкту, так довго маскованого. Твори Шарлоти Бронте найхарактерніші для цього сп'яніння жінки життєвим інстинктом; це опис могутності полового інстинкту, як джерела життя. Цю саму тему розробляє і Мей Сінклер. І той факт, що вона

писала життєпис Бронте зовсім не випадковий, а вказує на духовну спорідненість. Голос інстинкту, як найелементарніший людський натурі, після успіхів модної психіатрії висувається тепер на перший план. А що жінка тепер нападає, то революційну критику суспільного ладу поєднано з глибокою психофізіологічною аналізою, з оголюванням жіночої душі й тіла. Самі собою ці описи майже епічні, бо вони спрямовані на саме звичайне, властиве всім. Повсякчасна тенденція англійського роману зображувати зіткнення окремого індивіду з суспільством, примушує відступати історію жіночої душі на другий план. Творчість Мей Сінклер не стоїть окремо, але її було перервано війною, і після, під навалом нових вражіннь, теми не було знов порушено. Проте, вона має більш-менш достатній відбиток у творах сучасних їй романісток, приміром: Вірґінії Вульф, Ребеки Вест, Клеменс Дайн і Катрін Мансфільд. Роза Маколей вказує на це, як на цілком зрозумілу річ; одна з молодих героїнь у романі „Небезпечний вік“ 23 років дебатовала про речі, що про них її бабуся ніколи їй не чувала; навіть своєї емансипованій і досить молодій матері вона доводить, що полове питання є найістотніше в житті, і що немає жадної рації ховати це від себе. Романісти Джордж та інші докоряють, що в романі мало щирости, що він не порушує цієї важливої справи, яка відіграє таку істотну роль в житті, і тепер молоді автори, зважаючи на цю вимогу, намагаються з'ясувати глибіню жіночої істоти з свого чоловічого погляду. Приміром, Свінчертон і Макензі. Романіст Лавренс обрав це за єдиную тему своєї творчости.

Повагом ми підходимо до відгалужень цієї теми до опису виняткових майже патологічних випадків, що є для буржуазії такі-ж екзотичні, як найнестримніша романтика, що вимагає втручання з боку цензури і тепер, в добу еugenіки. Робиться екскурсії в таємниці людської душі, підсвідоме виголошується за владну основу в житті. Надто великий вплив на новий англійський роман зробила школа Фрайда. Видання у справі психоаналізи рахуються сотням і велике значіння, що надається їй переймає наскрізь роман Рози Маколей „Небезпечний вік“. Отже, цілком природно, що роман одбиває цей вплив часу і сам користується психоаналізу, як художній спосіб. В Лавренса еротичний струмінь проходить через усі його твори. Дієві особи в романі „Women in Love“ (1921) визначаються садизмом, їх опановує половий інстинкт, що становить суть їхнього життя. Роман Клеменс Дайн „Regiment of women“ намагається довести, що жіночий інстинкт не залежить від чоловічого впливу; це оповідання про те, як жінка опановує душу підлітка, збуджує в ньому пристрасть і відчай і призводить до самогубства. Роман Ребеки Вест оповідає про випадок сцілення офіцера, який заслаб на нервову хворобу після війни; сцілення це відбувається тим самим психоаналітичним шляхом, хоч слово аналіза ані разу не згадується. Автору щастить гарно освітити таємну глибіню людської душі, її позасвідомі сторони.

V

Підсумовуючи все сказане нами, ми зазначимо значні зміни і перецінування в романі. Маємо картину надто значну, що відкриває

широкі обрії: Ромен Ролан каже про молоде покоління, що воно склало нову умову з життям, що в наявності є цілий ряд невеликих ренесансів, з яких найістотніший є відродження внутрішнього життя. Інтуїція завоювала місце в мистецтві. Поряд з відродженням містичної душі, внутрішнього життя, які живляться снами минулого, повстає збентежений пантеїзм нового життя, дивне видовище світу, який змінила людина. Такі думки виникають і при вивченні нового англійського роману. Як філософічну систему, їх сформував Бергсон; повага до нього свідчить, що молоде покоління вважало його за виразника своїх настроїв. Іменем молоді Бергсон оголосив філософію брехнею і знов надав прав вільності власної волі, уявляючи історію людськості, як творчий розвиток: майбутнє за нашою допомогою кожную хвилину змінюється. Кожний бере участь у життєвому пориванні. В той час, як філософія зрікається душі, Бергсон вчить, що свідомість є мета творчого розвитку. Він протиставить інтуїції розум. Неосяжені межі темного і позасвідомого він оголошує вартістю і виправдує містичний світогляд: „залізні ворота, які перегороджують людині вхід до внутрішнього світу, зламані. Нова спіритуалістична філософія панує“.

Як було вже сказано, такі настрої було виражено в англійському романові по-різному хаотично і суперечно. В усякому разі думка про вмрвання англійського роману, про те, що він зайшов у-нікуди, неправильна. В основі цього міркування, можливо, лежить формально-художнє сприймання почуття невдоволеності тими обставинами, що величезна маса літературної продукції не відповідає її внутрішньому змістові; що надзвичайна плодючість окремого романіста окремо відбивається на його творчості: що новий роман хаотичний і безладний, порівнюючи з реалістичним. Такого роду міркування веде наступ на один істотний пункт в англійському романові. Майже жадній літературі немає такої потреби художнього добору, як англійській. І далі: в жадному романі, крім англійського, композиція не буває така свавільна, перевантажена подробицями. Мей Сінклер має підставу сказати, що англійські автори не знають художнього почуття міри... Коли вони починають писати, не існує ніяких меж. Мабуть тільки в Англії автор міг зібрати антологію з своїх власних творів, як це зробив 1921 р. Гуг Вальноль. Ці тенденції, властиві англійському романові, особливо збільшились від впливу Толстого, а особливо Достоевського, який змінив в ладні наприкінці XIX ст. впливи Флобера і Мопасана; вплинули також автори, які знов викликали до життя роман з одною або двома дієвими особами. Роман цілого життя, який став за майже обов'язковий (цією стороною характерний роман Камптона Макензі „Sinister Street“), перетворився на роман багатьох життів (Гелсуорсі), на цикл романів (вплив Ромена Ролану з його Жаном Кристофом). Стилістичні засоби різноманітні і мозаїчні. Наявність в XIX ст. оповідача - автора, який був ніби посередник між читачем і літературним твором, трапляється ще й пізніш і зникає при дальшому розвитку психологічної традиції. Автор не з'ясовує нічого, даючи читачеві стежити за подіями, які відбуваються так, як на думку автора їх мусили були бачити й переживати його герої. Побіч з цим настає час об'єктивного опису. Свіччертон обстоює потребу оригінально

компонувати, гармонійно виконувати, упідлеглювати подробиці цілому. Жаден з молодих авторів не висовує цінної теорії, але вони пориваються до замкненішої художньої форми.

Говорючи про мову, доводиться зазначити її мальовничість. Це вже помітно й у Мей Сінклер: „маленькі трьохкутні ниви, з гострими краями, жовтувато-цинамонові, або ясно-зеленуваті, під високими темними балками мосту. Їй здавалось, що ще можна намалювати“. Ще виразніше це виявляється в Доротей Річардсон, яка замість оповідання дає нам з'єднані в суцільне частинки дій: „був ранок. Вона бачила, як Гаріет нахилилась над ліжком. Одним скоком вона сплигнула з ліжка. В ту-ж мить голова її схилилась, волосся звісилися і вона притулилась до Гаріет...“. В цьому випадкові одним една фраза оповідає. Решта лише змальовує. Помічається спроби до повної реконструкції роману. Намість старої програми, яка вимагає фінамічного оповідання, аналізу характерів, виникає низка незв'язаних, неналагоджених вражіннь і настроїв. Змінюється також і сама дія: зникають традиційні герої, розвиток подій, їхня аналіза, і замість їх — ціла низка суперечних рефлексів. На формі відбивається перехорова доба. Найталановиті з молодих романістів вже давно намагалися зруйнувати реалістичне твердження, що роман насамперед повинен бути оповіданням. Після 1914 р. відбувся якийсь рецедив і з'явилися як-раз оповідання. Але намагання віддалити автора можливо більш не вмирало. Обстоювали те, що безпосередній досвід є єдина реальність. Нову форму важко одрізнити у всім цім хаосі. Формулування звичайно становить завершення літературного розвитку і через те на формулування тут не можна сподіватись. Крім того, воно суперечило-б світоглядіві молодого покоління. В'їдлива самонадія імперіялістичної доби поступилась місцем другій течії; подібно тому, як сучасні англійські лірики цураються звучної рими, романісти ухиляються від доладної композиції реалістичного роману. Отже, єдність, можна-б формулувати лише негативно, як ухил від реалізму.

Спроби, шукання нових шляхів, які можливо приведуть до нової цілком іншої — порівняючи з попереднім романом — форми. Не один раз зазначувано, спочатку в революційному романі, який намагався від тимчасового й індивідуального перейти до загальнолюдського, потім в ізольованих постатях Конрадівських романів, і, нарешті, в романах, що намагаються досягнути комічної синтези. Потім ми стежили за іншими шляхами англійської літератури, які перейнято пориваннями до надзвичайного, і нарешті, за спробами наймолодших авторів наблизитись до життя з думкою, що все не можна пізнати, а тільки відчути.

Важко сказати, куди поведе цей шлях. Треба гадати, що форма роману терпітиме ще великі зміни і що вона виформується на щось можливо й несподіване для нас.

П. О. Куліш у 90-х роках

(листи й документи)

Образ одного з найбільших діячів українського відродження XIX віку П. О. Куліша досі не змальовано тими тривкими фарбами, що для них матеріял дає безстороння наукова критика відповідних фактів. В загальній уяві він ще й досі живе покалічений пристрастями та помилками української націоналістичної патріотики. І тому часом найменша спроба зорієнтуватись у фактах набирає характеру апології, реабілітації. Ми вже досить одійшли від Кулішової доби, щоб не відчувати всієї не потрібності в рівній мірі апологій та оборонних промов, як і актів обвинувачення і промов прокурорських. Для нас не може бути сумніву, що в цілому Кулішова ідеологія неприемлива й чужа для сучасної людини. Але разом з тим, Куліш не сковував своєї „ідеології“ ланцюгами „непохитної“ догматики, і понад сталі форми з непорушним змістом ставив тенденції розвитку, що заделегідь не лише не канонізують, але часто й не предбачають ані готових форм, ані готового змісту. Влучно сказав про нього Драгоманов, що Куліш — „один з українофілів — б'є в точку всевітньої, людської культури, котра підніме наш народ¹⁾“. До того-ж і художні твори Куліша ще зберігають свою актуальну вартість, не втративши емоціональної сили. І цього всього досить, щоб у Кулішовій спадщині досі не висохло для нас джерело води живої і не стала вона для нас подібною до скам'янілості минулої доби геологічної. Студіювання образу Куліша в світлі його доби, цеб-то в світлі його соціальної обумовленості, є одною з важливіших, а разом і зворушливіших тем в студіюванні нашого минулого. Але в цьому студіюванні дослідник спиняється перед браком відповідних матеріялів. Ще не всі матеріяли, потрібні для студії Куліша, опубліковано й досліджено, величезну кількість їх розкорошено по різних наших музеях та архівах, а значна кількість їх навіть є в приватних руках. Отже, на часі систематичне опублікування й дослідження розпорошеного тепер Кулішового матеріялу, що одне тільки й може зруйнувати остаточно безліч Кулішових легенд та мітів, а разом і дати змогу змалювати синтетичний образ Куліша в праці, опертій не на грузькому піску необґрунтованих вигадок і виразно зазначених пристрастей. Вважаючи на важливість збирання Кулішового матеріялу й подаю нижче де-що з нього, здаючи оцінку питомої ваги поданої на суд самого читача.

¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII, Чернівці, 1911 р., стор. 106.

І. ЕПІЗОД З ЖИТТЯ КУЛІША

Мова власне не про епізод у його цілому, але лише про епілог його, що стоїть від самого „епізоду“ на віддалі сливе 10 років... Історія перебування Куліша у Львові 1881-1882 р. має свою спеціальну літературу, хоч і досі не можна сказати, щоб усе в цій історії було висвітлено до кінця. Принаймні біографи й дослідники досі виразно не з'ясували одного моменту цієї історії, а саме виходу Куліша з російського підданства. В. Шенрок, розповідаючи про виїзд Куліша до Львова з заміром „здавати здесь газету в духе примирения поляков и украинцев“, з цього приводу пише: „Но для этого нужны были средства и австрийское подданство. Местное правитель-ство не прочь было субсидировать издание, а Кулиш готов был перейти в австрийское подданство, конечно, испросив согласие русского правительства (кажется, Кулиш подал об этом просьбу к министру внутренних дел гр. Игнатьеву и получил разрешение). Но издание не осуществилось... Достоверно, что он выехал из Австрии в 1882 г., раздраженный и против правительства, и против поляков, и русинов¹⁾“. Не більше в цій справі дізнаємось і від Д. І. Дорошенка: „Група багатих польських панів предложила Кулішу значну суму грошей на культурно просвітню працю серед українців у дусі примирення,— з умовою, щоб Куліш прийняв австрійське підданство. Куліш пристав на цю пропозицію, зробив заходи що до переміни підданства і укла-дав собі план майбутньої роботи...“²⁾. Розповівши далі, як і чому з того нічого не вийшло, Дорошенко пише: „Знеохочений і розчаро-ваний поїхав Куліш додому на Україну, а слідом за ним бігла нова легенда про його „зрадництво“, „відступництво“, про запроданство себе ляхам...“

Серед російського уряду виникла була думка заарештувати його при поверті до Росії й вислати на Сибір, але думку цю одкинуто й Кулішові дали доживати віку спокійно³⁾.

Сам Куліш, в листі до Павлика, подаючи цікаві відомості про ті мотиви, що керували ним в його планах⁴⁾, та про те, як він сам дивився на свій вихід з російського підданства⁵⁾, нічого не

¹⁾ В. Шенрок. П. А. Кулиш. Биографический очерк. „Киевская Стар.“, сен-тябрь 1901 г., стор. 306.

²⁾ Д. Дорошенко, П. О. Кулиш. Київ, 1918 р., стор. 55.

³⁾ Ibid., стор. 56.

⁴⁾ „... з серцем незлобним проти сусідних націоналістів і гнівний тільки на їх фанатичних репрезентантів, осів я був р. 1882 у Львові. Дома фанатики примусового єдинства не давали мені печатати переклад Шекспірових творів і появили періодичний орган до підйому рідного слова на висоту сучасної культури. Така „тіснота і неволя“ настала в нас за приводом царських обманщиків чинолюбців і грошолобців. Гірко мені було через них покинути малоруське перо моє і нахилитись під їх волю. От я і взяв був думку зробитись громадянином імперії, під котрою політика судила жити коли не краще, так і не гірше, землякам моє, думку послужити рідній національності, під крилами орла Конституційного“. „Україна“, ч. 3—1924 р., (107 ст.).

⁵⁾ „Я, будши творивом того руського духа, що вирятував нас від шляхетчини й козаччини (Сцїла і Харьбда Малої Росїї), іспросив собі у верховної імперської власти увольнення з під її підданства, і тим самим свідчив, що не ворогую з руською імперією, а тільки шукаю способу підняти вгору мою рідну національність...“ Ibid.

розповідає про те, чи той вихід фактично відбувся¹⁾, та що було в цій справі далі.

Тепер несподівано маємо в руках цікаві офіційні документи, що сухим бюрократично-канцелярським стилем розповідають про епілог цілого „епізоду“ — повернення Куліша „в підданство російської імперії“. Ці документи знайдено в Кулішовому архіві, що зберігається в комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні при ВУАН. Подаю з них точні копії:

М. В. Д.

№ 1.

Борзенское

Уѣздное полицейское

Управление

Апрѣля 1 дня 1891 г.

ГОСПОДИНУ НАДВОРНОМУ СОВѢТНИКУ

ПАНТЕЛЕЙМОНУ КУЛИШУ.

№ 4121

г. Борзна, Черв. губ.

Губернское Правленіе сообщило сему Управленію, что на возвращеніе Ваше, нынѣ же въ подданство Россіи послѣдовало Высочайшее соизволеніе въ 22 день февраля сего года.

Сообщая объ этомъ Вамъ, Милостивый Государь, Полицейское Управленіе покорнѣйше проситъ пожаловать въ Присутствіе Полицейскаго Управленія въ непродолжительномъ времени для принятія присяги на вѣрность подданства Россіи и представить 80 копѣчную марку на свидѣтельство имѣющее быть выданнымъ Губернскимъ Правленіемъ.

Помощникъ исправника *Меньшиковъ*.

За секретаря (підпис нерозб.)

№ 2.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

На основаніи Высочайшаго соизволенія, послѣдовавшаго въ 22 - й день февраля 1891 года, изложеннаго въ отзывѣ Департамента общихъ дѣлъ от 4 марта 1891 года за № 3213, а также 1022 ст. IX свод зак. о состояніяхъ, изд. 1876 года, выдано сіе свидѣтельство изъ Черниговскаго Губернскаго Правленія уволенному изъ русскаго подданства надворному совѣтнику Пантелеймону Александрову Кулишу въ томъ, что онъ, по выполненіи присяги на подданство Россіи, возвращенъ въ оное.

Причитающійся гербовый сборъ уплаченъ.

г. Черниговъ, 30 апрѣля 1891 года.

Губернаторъ *А. Анастасьевъ*

Вице-губернаторъ *В. Левашовъ*

Старшій совѣтникъ (підпис нерозб.)

Дѣлопроизводитель *Москальскій*

¹⁾ Власно вислів „іспросив собі... увольнення“ дає ніби - то право на висновок, що Куліш не лише просив „увольнення“, але й дістав його від „імперської влади“, тим паче, що далі в тому - ж листі Куліш розповідає: „Я виїхав у Відень, і сподівався обійтись без усякої підмоги з польського боку. Мені було треба тільки натуралізуватись в австрійській імперії“. Ibid, стор. 108. Заходи „натуралізуватись в австрійській імперії“ свідчать, що дозвіл на вихід з підданства імперії російської Куліш мав... Але, що було далі, коли „знеохочений і розчарований“ Куліш повернувся додому, не розповів і він.

Повернення „в оное“ було епілог давнього епізоду 1881 — 82 р.р., але невгомний дух „гарячого“ Куліша на тому не заспокоївся й додав ще від себе „епілог до епілогу“. Про нього розповів сам Куліш в листі до М. В. Карачевської-Вовківни від 7 липня 1892 р.¹⁾: „Дякуючи министру внутренніх діл за нове моє підданство, писав я, що нічим не здохлю так виявити моєї вдячності, як“... Да ось воно в Чорній Рукописі 1891 р. 13 квітня: „...считаю не меншим долгомъ благодарности представить на Ваше просвѣщенное усмотрѣніе вопросъ литературно-административный...“

Не касаюся причинъ, побудившихъ бывшее Императорское правительство къ столь рѣшительной мѣрѣ (указъ 1876), ограничусь только указаніемъ на собственную литературную дѣятельность“... і сю промову приводжу до такого слова: „Будучи такимъ образомъ осужденъ на молчаніе, осмѣлююся покорнѣйше просить В. Высокопр. исходатайствовать у Верховной Власти Высочайшаго повелѣнія 1876 года, съ разрѣшеніемъ печатать на малорусскомъ языкѣ драмы, поэмы и лирическія стихотворенія, какъ оригинальныя, такъ и переводныя, съ употребленіемъ такого правописанія, какое будетъ признано издателями соотвѣтствующимъ филологической наукѣ“.

И сего камня зворухнув я стількі, що мені відписано с Петербурга и с Києва, мертвого ж земляцького серця не зворухнув і досі ніяк“.

II. ЛИСТИ ДО М. В. КАРАЧЕВСЬКОЇ-ВОВКІВНИ

Дев'ять листів П. О. Куліша до М. В. Карачевської-Вовківни подають дорогоцінний яскравий матеріал для характеристики „Куліша в 90-х роках“. Звичайно, вони не вичерпують теми, для якої треба пильно студіювати листування письменника за той час у його цілому обсягу та його невтомну напружену працю тієї доби, але й тих листів досить, щоб остаточно зруйнувати цілком безпідставну легенду про розумовий, та й взагалі духовний занепад Куліша останніми роками його життя. Ще допіру один з молодих дослідників, що навіть заглидав до „Чорних Рукописів“ і значить мав змогу побачити на цілий зріст Кулішову працю в 90—93 роках, такими загальними рисами характеризував увесь останній (після повороту з останньої закордонної подорожі 81—82 р.р.) період його життя: „...Куліш залишився сам один, покинутий і колишніми вірними друзями й недавніми хитрими приятелями, доживати свої сумні старечі роки в хуторній самоті“²⁾.

Але „доживання сумних старечих років“ звучить зовсім тихо в порівнянні з тими кваліфікаціями доби останніх Кулішових літ, що примусили колись Марка-Вовчка з святобливим заміром захисту пам'яті Куліша за „минулу плодотворну роботу“ — запевняти: „я глибоко переконана, в останні літа свого життя П. А. Куліш був людина

¹⁾ Цитую за оригіналом листа зі збірки, що належить Г. Г. Холодному, якому за передачу тієї збірки мені для використання складаю щирю подяку.

²⁾ С. Глушко. „Куліш про свої зносини з Поляками“. „Україна“, кв. 3 — 1924, стор. 109.

ненормальна", при чому „початки пізнішого психоза“ ніби - то помічались вже на початку 1860 р., хоч тоді „енергії, любови до свого діла було ще багато“¹⁾... І ось, перечитуючи лист Куліша до М. В. Карачевської-Вовківни, наочно впевняємося, що й на восьмому десятковій своїх літ у Куліша було ще так забагато „енергії, любови до свого діла“, працездатности й напруженого розумово-духовного життя — праці, як не в кожного буває і в розквіті кращих молодих літ. Може гострі кути колючого й важкого характеру Куліша ще дужче загострилися тими роками, але лише усмішку можуть викликати запевнення про „психоз“. Навіть Грінченкові „недогарки розуму“, „недогарки таланту“²⁾, правда, конкретно скеровані лише проти „хуторних недогарків“, здаються полемічним випадом і прибільшенням перед лицем того повного горіння — іменно „ясного й блискучого“ розуму, що відбивається в цих листах. Ба навіть „свіжого й дужого таланту“ не мало зберіг Куліш до останку днів своїх, що посвідчив і сам Грінченко в об'єктивнішому біографічному начерку висловлюючи жаль, що Кулішові вірші останніх років „являються в такій прекрасній и сильній формѣ: так очевидно достоїнство форми не соответствує достоїнству содержания“...³⁾ Тут не місце для аналізу „достоїнства содержания“ цілої ідеології Куліша, їй я присвячую окрему розвідку, студіюючи матеріали для якої познайомився і з тими листами, що їх тут подаю.

З величезною працею, яку невтомно проробляв на восьмому десятковій життя Куліш, ближче знайомлять „Чорні Рукописи“ 1890—93-х років та лишні рукописи останніх літ, свідчучи, що разом з ясным і блискучим розумом нерідко виявляв він і блиск таланту „свіжого й дужого“, бо це - ж на 72 р. життя написав він, напр., такий шедевр поетичний, як „я знав тебе маленькою, різвою“... Листи до Карачевської-Вовківни дають образ Куліша інтимного підчас його „вечора“. З них упевняємося, що якого - б великого суму не був сповнений той вечір, він все - ж таки єсть у цілому видовиськом не „доживання сумних старечих років“, а поривним та зворушливим видовиськом шляхетности людського духу, не так - то вже й розповсюдженій. Особливо зворушує в тих листах надзвичайне піднесення морального почуття, я - б сказав, — моральна велич, що випливає лише з джерела непохитної свідомости своєї правди. В світлі цього морального піднесення такими дрібними та незначними здаються всі хиби та помилки, від яких не застраховані й великі люди. Тому, хто шукає в постатях минулого життєвої правди, а не канонізованих образів святих, ці помилки та хиби — дають матеріал для розуміння, а не для непотрібного моралізування. І з цього навіть боку багато дають Кулішеві листи до М. В. Карачевської-Вовківни⁴⁾. З тих листів маю перед собою оригінали 4 листів (збірка їх належить Г. Г. Холодному), з них

¹⁾ В. Доманицький. Марко Вовчок про Куліша. „Літер.-Наук. Вістн.“, X — 1908 р., стор. 51.

²⁾ Б. Грінченко, „Перед широким світом“, К., 1907 р., 155 стор.

³⁾ Б. Д. Грінченко, П. А. Куліш. Черніговь, 1899, стр. 42.

⁴⁾ Марія Васильовна Карачевська - Вовківна, дочка Василя Никодимовича Карачевського - Вовка (київського лікаря й свідомого українця), родом з Борзенщини. Черниг. губ. Його брати Никодим Никодимович та Григорій Никодимович були видат-

лист від 22 листопада 90 р. (подаю його під № 2) немає кінця. Кінець його подаю за копією Кулішового архіву ВУАН (комісії для дослідів громадських течій на Укр.). Листи №№ 1, 3, 6, 8 — подаю за копіями Архіву Комісії для дослідів громадських течій. Потрібні коментарі та примітки даю в відповідних місцях.

№ 1

Віршований лист, в копії ВУАН під заголовком „До М. В. . . .“ . Текст його п. з. „До Маруси В***.“ знаходимо в III томі „Сочинений и Писем П. А. Кулиша“. Издание А. М. Кулиш, под редакцией Н. Каманина, Киев, 1909, стр. 136. Не лаводжу його, бо в копії ВУАН лише дрібні стилістичні одмінн. Зазначу рядок 3-ій 5-ої строфи, бо в копії він читається: „И не підклонницца учительству новому“ (в друку замість „учительству, — „він духові“) і до слова „учительству“ зроблено примітку: „нас польське учительство обезнаціоналило навіть і тоді вже, як ще ми молились и розмовляли по предківськи. Школи и мода — от наша була де пагуба“. Лист в копії не датовано (Куліш завжди акуратно виставляв дати). З опису „Чорної Рукописи“ за 90-й рік бачимо, що перші дві строфи (по 8 рядків) написано 27 серпня (з боку надпис „До Маруси Вовківни“), а останню („Додаток до Маруси Вовківни“) 10 вересня, коли написано дві середні строфи невідомо. В архіві ВУАН єсть лист до В. В. Карачевського - Вовка (батька Марії Васильовни) — не оригінал, а копія: в ньому між иншим читаємо: „На поетичний лист Вашої Маруси мусив и я здобутись хоч на одну поетичну ноту. Подайте, спасибі Вам ії до ручок. Wenig, aber von Herzen. „Коли його в копії датовано правильно — 27 Серпня 1890 г.“ (в „Чорній Рукописі“ листа цього не зазначено, 27-го серпня Куліш міг „подати до ручок“ М. В-ни через батька лише дві перші строфи, що їх написав того дня.

№ 2

Кохана внучко, сизокрила голубко!

Пісня XXVI Дантового Пекла починаецьця так: „Веселись, Флоренція¹⁾: бо ти така велика, що вславилась и на морѣ и на сушѣ, тай по Пеклу имя твое роспросторилось (се есть (пише Дантѣв земляк коментатор) по всѣх ѣго кутках повно громадян твоих, cittadini). Меж ледарями знайшов я пятеро таких, що засоромили мене, да й тобѣ не зробили великої чести“. Засьпѣвавши так прегарними своїми терцетами, великій патріот²⁾ малює тими ж бессмертними терцетами таких людей, як нашѣ гетьмани, и таких, як нашѣ громадзькѣ мужѣ. Про одного з них, верховода — причету, послав я документ Вашому Конѣському, а в собѣ самому маю ще гѣршій. З листу до Конѣського знатимете, якій сам я документ.

Пріязнѣ Вашѣ питанья дозвольте менѣ зоставити на той час, як прочитаєте поему Ломуса „Кулиш у Пеклѣ“, и коментаріѣ мои до неѣ пѣд назвою „Дзвѣн“³⁾. Не памятаючи, як печатались первим типом твори Котляревського, повикладав я паерки (Λ), а що значило

ними громадськими діячами Борзенщини, та й взагалі Чернігівщини. Син Василій Васильович (брат М. В-ни) був р. 1907 членом другої державної думи (навіть лідером невеличкої фракції народніх соціалістів). М. В-на народилась десь в початку 70-х років XIX століття.

¹⁾ Про Данта республіка Флоренція була те саме, що про нас „Козацька Україна“.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

³⁾ „Дзвона лишив я в Конѣського, яко бѣлш непотрѣбного. Коли, прочитавши, не схочете кинути в камин, — дак нехай буде Вам памятою мого — певно нестачного — спѣзнанья“.

Кулешовське і, там усюди поставив ъ. Сьогодні читав в листі Моск-вського приятеля, Нѣмчина, ось що; ... „получил обратно рукопись Вашу с слѣдующей резолюціей на обложкѣ: „Возвратить представителю без одобрения, так как рукопись [показала: это слово зачеркнуто ¹⁾] содержит правописание не совсем согласное с требованиями цензуры“ ²⁾... Осталось менѣ одно копировати первотипну котляревщину. Та де ёѣ взяти? Коли знайдете в Києвѣ, пришлѣте мене, спасибѣ Вам, копію одного листка, вибравши правописно-виразний. Я ж Вам за те посилаю —

ЭПИЛОГ ДО ПОЭМЫ ЛОМУСА ³⁾

вѣршуваньне восьмидесятолѣтка Кулеша

(Написано б то вернувшись из Пекла вже)

Послане Ломусовѣ на подяку за его правдиве
оповѣданьне.

Далі самого тексту не наводжу, бо він надрукований в т. III (над. А. М. Кулиш. Киев, 1909 г.), стор. 215 — 217 з незначними стилістичними змінами п. з.:

Замість недосьпіву до Небрѣшиной поемп
вѣршуваньне самого Куліша

Послане Небресі на подяку за его правдиве оповѣданьне.

Оригінал рукопису листа уривається після 13-ої строфи, кінець маємо в копії архіву ВУАН.

Два останні рядки 14-ї строфи копії читаються так:

И про свое ростерзание кубельце
Про діточок не рідних опишу.

До цього примітка: „И про нерідну внуку. А була-б у мене така й рідна, коли б не ростерзано мого кубельця“. Після „Епилогу“ лист продовжується:

Що похваляєш мене, сизокрыла голубонько Марусю, за пересьпів „Дон-Жуана“, се мені й любо й нелюбо. Якійсь Байда пересьпівав Одиссею и „Руська Мысль“ пише, що гарно. Коли маеш, пришли, спасибі тобі, нам на якійсь час.

Я й сам почав був пересьпівувати Гомерову Одиссею, та Чайльд-Гарольд и Дон-Жуан звеліли ще зождати. От-же я, коли схочу, тоді й переспівую, а ніколи не знаю, що виршуватиму завтра и чи

¹⁾ „Мабуть, хотѣв написати: показали в авторѣ те и те. Мене в одному крам (слово не розб.) топлять, а в другому вѣшають, а я й про сих и про тих мушу сказати: „не вѣдаютъ бо, что творятъ“.

²⁾ „Хотѣв бы я, щобъ Вы читали мой вѣдникъ Нѣмчиновѣ, — найгорячѣйшого по природѣ чоловіка [дѣда мого прозвано Кулешомъ Гарячимъ] найтихше найлагоднѣйше писаньне.

³⁾ В печатѣ буде: Замѣсть эпилога и т. д.

віршуватиму коли небудь ще. Та люде (вибачай за сей жарт) про солов'я байте, коли им удод накуе; а й натго, як соловей заведе нову пісьню, не ту, що сьпівав за молоду. Вони й Гомера помолодили б, и самого Бояна, „солов'я старого времени“, коли б их воля та сила. А от ще й отчого нелюба мені хвала твоя. У листі до К. прочитаєш, як у Галичині розбито „Позичену Кобзу“ и выкинуто з неї „до Братів Великої (годилось би сказати Нової, та порано ще Руси“ и до „Нѣмцѣв“. Так певно зроблено и з присвятом „Дон Жуана“ Бѣлозѣрцеві Василюві.

Я ж, без сих трох стихотворів, лучче попалив би и „Позичену Кобзу“ и пересьпів „Дон-Жуана“, ніж терпіти таку наругу. Є й третя причина мого нелюбія: та, що пересьпів — реакція безбожному, безчесному и безумному Высочайшому повелѣнню, се есть Юзефовичевій каверзѣ. А я, коли б Высочайшее повелѣніе було богобоязливе, преблагородне чи пречесне, прерозумне и нам, Старой Русі, покровительне, дак я б тоді ще більш пильнував, щоб його прославити, нѣж теперь, щоб поєрамити.

За „Дантову Божественну Комедію“, коли приїде, и за текст низенько вклоняюсь, и Ганна Барвінок відклоняецьця сердечно нашої внучецьці любій. Просимо привітати від нас гарненько и всю твою кохану семью. Пісьля Ваших одвідин, замість Леты, річки старої, проявивсь у нас у саду свіжий Кастальскій струмочок. Понапивались ми обое и почувлись на нових силах. Ганна малювала (справді так, як пише про неї Пан Олелько) „Праправнучку Бабы Бѣрця“, а я чого не понавіршував!

Сама собі, мовляв дивуюся, с прудовусом цілюся. Да так я з Музою.

(Писав же колись Карамзин про німців співак, що вони „в сладостном упоеніи обнимались из музами и мечтали для потомства“),

Здавцьця, мені, що се найлуччи мои твори, хоч и кажуть, що ми любимо найбільш останнє натхненнє, так само, як и останих діток. Та річ ведецьця к тому, що пустыножитель благословляє свою пещену внучку новим образом, имя ж образіві —

„ЧУДО“

Вірш „Чудо“ дивясь т. III, стор. 138. По закінченню вірша підпис: „Панько Оделкович Кулеш“ і дата: „Р. Б. 1890, мѣсяця Листопаду 22 дня з Ганниной Пустини.“ Вірш „Чудо“, як свідчить „Чорна Рукопись“ за 90 р. написано 9 Листопаду.

В опису „Чорної Рукописі“ за р. 90 цього листа не зазначено, як і листа до В. В. Карачевського (теж лише в копії) з датою: „1890 року, Паздерника 30, з Ганниной Пустини“. Цей останній лист має безпосередній звязок з вищенаведеним, а також освітлює характерні риси відносія Куліша до М. В. Кар. — В. (особливо див. лист 5-й), тому наводжу з нього деякі місця: „мовчав я так довго не тому, щоб нездужав. За мою правду дав менѣ Господь здоровье таке, якого нікому з моих знаних.

Благословен Господь за всѣ его дары
Благословен: сподобав мене Раю...
Працюю вѣд зорі до пѣзньен пори
И на погану погань не вважаю.
В затишному Раю „я воды Леты пью“
Да тихострувную настрою мою.

Сей Рай забезпечує мені Ева, як і Адамові до гріхопадіння, котрого в неї не було, яко в душі культивированої вже, а не такої простухи, що поняла втри і пресмыкающомуся. Про неї співаю так: „Я Праотець Адам...

Э! та се Вам річч мусить бути знаєна. Про сю ж то річч і розпочав я мою. Ви привезли з собою К... аго, а я не одного в одхилив (не разб.), що хотів зазирнути в мій Рай, чи, як иншому здаєцца в мое Пекло! Ну, коли привіз його Карачевський - Вовк, то він того мусить стьяти... А він. — не Вам кажучи — одержавши від мене рукопись „Давіи“ і в цензуру не подає і мені не вертає.

Сяджу я собі в затишному Раю, таї думаю: оце - ж мабуть узав у них ключ розуміння Правды; сам не ввійшов, таї иншим увійти не дав. Хоч і озмалась до мене Ваша стокрыла голубка, та моему ляканому вухові крз її голос чудився чісь не та-ий щирий. От я і вибрав менше з зол -- мовчати. У мене ж така вдача: зараз відписати на лист тоєї ж таки години, або — ніколи.. Бо молода дитина (думаю собі) впала в такі лестиві чарі патріотичні, в яких і я був довго. Нехай же виходить з них дорогою ширшою над Українщини науки, коли на неї зійде; а не вийде, — так тому і бути. Мусимо й ми давати дань своїй давнині у наше добре вже освѣчене время, — давати дань не горьшими, а найкращими людьми Коли я в своїй доктрині помиляюсь, а в-на з вожаками своїми простує в щасливу нашу будущину, я зараз рад попалити свої папери і поламати перо.

Таки ж не бачу людей, перед котрими, як перед свѣтилами правды, сама хлищця в почитанні голона, лучче один зоставатимусь из моею правдою, ніж пристану до стоустого недорозуму, що силкуєцца і мене потягти за собою" .. „Просить у мене Ваша сизокрыла благословення. Посилаю їй образ Ангела, як і подобає пустинножительниці. Був такий чоловігя, що, живучи в пустині, зробився священник, і за его святості з'явивсь ему Ангел Божій; а він та був собі маляр, ще луччий від Кузьми Трохимовича; взяв та і змалював Ангела, мов тобї живого. Сей образ посилаю Вашей сизокрылї; Вашому любому подружжю низенько вклоняюсь, а синка приязно обіймаю“.

№ 3

Кохана внучко Марусенько, сизокрыла Голубонько!

Величаю тебе словом ти, наче справжній твій Дід, бо люблю твого Паноцьця, як любив би сина, і поважаю, як поважав би брата.

Відписую на твоє любе писаньечко, положивши его перед собою, щоб не в мунуло (не розб. слово) щз моєї вваги. Я так і постеріг, що тобі на здоровію якось ніяково, скоро з'явилась еси передо мною нежданно і негадано, і серце в мене заболіло, що не даю тобі їздити, якби годилося вигідним ридваном. Ціную цей подвиг велико, таї жалкую, що верстаєш не близьку путь и с такою вигодою, аби побачитись из нами.

Про Заньківського не читав нічого через нікольство, а Ганна моя читала про него в „Зорі“. Коли він прсстував у своїй тенденції просто, дак велика школа, що вмер; а чи просто він ийшов, чи сповидав, як мало все не наше друковане братьє, дак тепер йому відкрилась правда там, —

Де мов звїзда Пророча над Востоком
Всі почуття Премудрість просьвіщає.

Ні „Одиссеї“, ні „Дон-Жуана“ не маю і досі, та хоч би „Дон-Жуан“ и зовсім не приходив, дак байдуже, як его так спакощено. Одиссею-ж і сам я почав був колись переспівувати ось яким ритмом:

Музо! назви мені мужа, що довго блукавши по світу,
Всяких пригід натерпівся, як Трою священну розрушив¹⁾.

Та залишив сю працю пісьля пожежи, не маючи під рукою коментаровоного шіроко Гомера. Так само залишив і Шекспира на 14-й драмі пісьля „Гамлета“, що его саме скінчив під пожежу.

Хотів був оце, щоб не седячого Татаре взяли, спробувати Дантових терцетів, дак і тут зась! За пересьпів Мина, що привезли есте, дякую сердечно; та мені став би в пригоді тільки прозовий переклад, добре штундований, поруч з моим оригіналом (слово не розб.), що якось не згорів.

Коли твій Сивенькій знявсь на Костомаро-Тарасівщину, дак любо мені з ним запізнатись; коли ж сьпіває давню пісьню на новій лад, дак шкода й твого заходу коло альбомця.

Так то, голубонько моя сизокрила.

Як би у нас ув обох була воля и думка єдина, дак я ще більш би радів, діждавши такої гарної внучки. Та я нікого не силую до свого розумування, як чинили й перьві апостоли, проповідуючи віщі слова: „и зрозумілисте правду, и правда слобонить вас“...

А хто з нас двох не помилявсь, чи дід, чи внучка, про се знати потомкам.

Читав я тобі й твоему високоповажному Паноццеві проект листу до Балашенка²⁾. Ні слуху від него, ні духу; і рукопись³⁾ мою заїв, не то, що (а се зробив уже не один з наших псевдо-патріотів і по тім і по сім боці політичної Прирви) яко репрезентант Козащини, що до неї правильно колись промовлено:

Народе бес пуття, бес чести и поваги⁴⁾.

Ледаче ледащо, як бачу, сей Балашенко. Однак і сей новий ледарь став мені в пригоді: бо стуливши до купи про его вжиток „Чотири Думи“, я постеріг, що до них треба притулити за сьпів, та й написав его такенькі:

I

Колись Боян, сьпівець потужний
Дзвонив у струни золоті;
Мов соколів десяток дружный
Пускав с - під хмар на лебеді.
Не соколів, персти бистрі
Пускав на струни голосні,
И рокотом про старину
Звав Русь Варязьку на войну.

II

Бояне, невміруща тіне!
Позич твоїх нам голосних,
Нехай почує Русь від мене
Твій поклик до боїв нових,
И не мечі вже харалужаї
Прославить сили духа дружні,
И занедбає давнину,
Сліпий кривавий суд — війну.

¹⁾ Наведено 10 рядків, що їх надруковано в т. III, стор. 517.

²⁾ і ³⁾ О. М. Куліш (Барвінок) у примітці пояснила: 1) Балашов, Петербург. типограф; 2) Рукопись — драма „Царь Наливай“. Треба думати, що це пояснення помилкове, мова йде про чернігівця Михайла Кирилов. Б — ка, якому Куліш, мабуть, і послав „Чотири Думи“. В цьому впевняємось цілком з листа № 5, де знов іде мова про Балашенка — „Черніговця Балашенка“, дивись лист № 5.

⁴⁾ Наведено 4 рядки, вірш див. т. II, стор. 23 — 24.

III

Тепер, Боже, вже не в „полі
Незнаемому летимо ¹⁾
Орлами хижими, и долі
Собі від сльіз людських ждемо.
Тепер сльезу ми з ока роним ²⁾,
Як в золотні струни дзвоним
Про Божу правду між людьми,
Про визвіль просвіти зі тьми.

IV

Гомере наш! нам не судилось
Тебе почути крізь бої:
Німе поле, що багрилось
Під славлені письні твої.
Но духа, тене невміруща,
Не згасить старина мовчуща,
Ні душоубиця війна,
Ні страхопудність нависна.

V

Ти слово нам тисячолітнє
Через спогадецьці переслав
И немовлят святе насльідде
Проречистим завітував.
Ти справді з уст німих и ссущих
Втворів валу віків грядущих:
Бо ще той Ирод не родивсь,
Щоб их погибельлю хваливсь.

VI

Палай - же, негасимий духу,
В живущім слові Боянів,
Як пережив еси потугу
Татар, Ляхів і козаків,
Переживеш і ліхоліття,
Се Десятьнацятье століття,
Що Русь тінить свій рідний рід:
Біда з усіх найгірша бід!

Вклоняємось обоє поклоном, як голосним дзвоном, Вам и дорогим Вашим батькам, дякуючи за привітанья привітаньям. Пишеш, моя сизокрила, що Панотець твій писатиме до мене в короткім часі. Любо мені се слово твоє.

Щиро прихильний до всіх Вас

П. Куліш.

Р. Б. 1891, Вересня 23. Ганнина Пустинь.

Р. С. Розійшлась ревнива чутка, що в мене на йменинах бенкетували москалі. Був один тільки москалик, петербурський студент Татаринів. Гостював під сей час у Олімпія Білозерського, дак той и привіз его до мене. Коли б же справді москалі завітали до мене, дак я б ними пишався більш, ніж Французами й Англичанами, не то вже Німцями.

Лист цей цілком записано в „Чорнім Рукописі“ за 1891 р. під № 252, вересня 23. Вірша „Колись Боян“ написано линня 30 (5 строф по 8 рядків) та Серпня 5 того-ж року (остання шоста строфа).

№ 4

Кохана Внучко, сизокрила голубко!

За твоє привітанье и поздоровленье дякуємо гарненько в двох, дідусь з бабусею. Не відписав же я на вересеньский любий мені твій лист едино черес те, що нічого було відписувати: він був сам відписом.

¹⁾ Въ полѣ незнаемомъ среди земли Половецкія (слово о Ільку Игоревѣ).

²⁾ Се не москалізм, співають бо такеньки:

Коло вікна стою
Дрібні слези роню
Дрібні слези роню
Слова не промовлю.

Сповідав я тебе давніше, черес що не можна мені перекладувати Шекспіра тут на пожарині; а ти, Марусенько, знов мені кучиш славою в потомстві. Я дбаю тільки про те, що б до ладу діло робити; діла ж у мене й бес перекладу новосвітнього Гомера стільки, що ніколи в-досить із добрими людьми поготорити. А що впедобає потомство з нашої праці, сего ніхто не знає.

Невелика мені втіха й з Байрона: що й по сім и по, тім боці політичней прірви не знайшлось людини, щоб надіслала мені примірничок першої, як чую, скаліченої пісні „Дон-Жуана“. Коли б я не мав сам собою програми працювання, дак земляки давно б уже мого духа згасили. Я мою прихильність до их потомства виявляю не тим, що б воно мене восхваляло, а тим, щоб занедбало колись видумки та здобулось на историчню, національню и позтичню правду. Усе ми-нецьця, тільки правда зістаецьця: от що мене до праці заохочує, и певно та праця корисьніща, що не знає ні власного, ні стороннього примусу, а робитьця с такою охотою, з якою нам на світі живецьця.

Хвалити Господа милосердного, ми обое здорові, як риба в воді, и всяку біду веселими мисьлями перемагаємо; а в нас її густо да й густо, дарма що кругом пусто.

Радумось, що такі гарні люде, як твої, мовляла еси, батьки, втекли від задавненої в Європі, болести. Нехай вонз йде на сухий ліс, хижка відюха!

Вітаємо тебе и всю твою любов нам родину з новим роком, уповаючи на ёго грядущу благодать.

Щиро прихильний до тебе дідусь із бабусею.

Р. Б. 1891, місяця Грудня 28 дня. З Ганиної пустині¹⁾.

П. Куліш

№ 5

Кохано внучко, сизокрила голубко!

Ні про що було писати до тебе. Чим я живу й дішу, те байдуже тобі, яко патріотці українській²⁾, мое он патріотство починаецьця з Олега й Святослава, захоплює кляземщину й московщину з новгородчиною, вибиваецьця с-під монгольського ярма, помагає нам вибитись ис-під езуїцької Полци, опановує вкупі с царською ратьтю „пучину крові нашої“. Крим (не розб.), визволяє нас ис-під ляхо-татарського виродка-козацтва, и достойного чада ёго — гайдамацтва, а ввійшовши, при сьвітлі царських шкіл, в океан всєгосьвітньї науки поновлює-баяновську старорущину на звалищах кобзарських дум и живого слова народнєго. Тим часом ся старорущина породила вже

¹⁾ Не з Мотронівки. Хутір наш прозвав Мотронівкою Михайло Білозерський, на шану свого подружжя, а я переименув назву на шану моєї Ганни*.

Листа написано на піваркуші звичайного паперу, звернуто і на верхній сторінці написано: „Заказное. В Кіев Его Высокородію Василю Никодимовичу Карачевскому Волку для передачи Марьѣ Васильевнѣ.

Нижевладимірская. д. Курдюмова, 15*.

Почтові штемпелі: „Борзна Черниг. г. 30 Дек. 1891*“ и „Кіев 31 Дек. 1891*“.

²⁾ В оригіналі підкреслено червоном атраментом.

„нове в народ їх слово“, слово пушкинське, — и воно дало нам силу знятися вище простолюдней пісні і повісти. Не вгасила пушкинська новорущина нашого староруського, бояновського духу, а воскресила его. По своїй руській природі, вона нам не ворожа, — не те вона, що полщизна: бо й її зродили наші ж таки староруські розуми, ті, що, втеравши „матір всіх руських городів“, зібрали докупи яку змогли руську землю під її чада. Задатки ж нашого процвітання національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під полщизною ні за киевського її апостола, Петра Могили, ні за черніговського — Лазара Барановича. Не вдовольнившись братньою новорущиною, почали вони розвиватись не свого природнього кореня, — и се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явилися, на перекір царським творителям руської єдиности, проповідники руської двоїстости...¹⁾

Там писателі, під царською протекцією, рають, тут, під гонителством царських сатрапів, бідують а про-те верстають да й верстають свою власну дорогу. мов босоногі апостоли простолюдней, хатьней, хуторної антистоличней правди.

У погляді на таку дивовижу, я схожусь не тобою, моя сизокрила, та зараз и розходжусь: бо в тебе козачина — корінь и цвіт нашої національності а в мене вона допомогла нашому культурному ходу не менше, ніж у середніх віках нашим західнім сусідам допомогли рицарі, — дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхошляхецькій вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козачину нам на погибель, и не погибли ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу и виконавчу власть, — не так як республіки шляхецька и її facsimile — республіка — козацька. Очуняли ми, отверзались під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, и позичили в неї позиченої в німця науки.

Уродившись такенькі вдруге після варягоруського князювання, ми й досі не дійшли ще свого духовного зросту, й досі малолітємо, однак з'ясували своїми словесними творами, що зростемо не в чужомовну стать, та й не в казачині наш ідеал національний. Заплатили ми казачині данину та й буде з неї. Спасибі їй, що допомогла нам (хоч і поневолі допомогла) зійтись докупи з князменськими та московськими потомками наших Олегів, Святославів, Игорів і зрекшись тих Руснаків, що пополячилися — покатоличилися „ради панства великого, ради лакомства нещасного“. Більше нам з казачиною нічого робити так, як и нашій сусіцці Європі — з розбишацькими рицарськими орденами.

На два століття зупинила вона руську культуру. Наздогоняймо ж європейців робом Великої Руси, а тим часом дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономичну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома²⁾, серед своєї рідної сем'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасьть, ніхто не відийме, ніхто-ж и не обігріє та й не освітить її так, як ми самі.

¹⁾ Підкреслено в оригіналі.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

Оце ж, бачивши, що, хоч и прихилиєсь до мене, кохана внучко Марусенько, та прихилиєсь, як до якогось демагога — козакомана, давав не раз я тобі в руки Арияднину нитку до виходу з того лабиринту, куди тебе завели то сьліпі, то п'яні й нетямні вожді, — бачивши з твоїх листів, що розумієш Русь вузенько и твориш її собі с казѡк, занедбав я відписуванєне тобі хоч і не перестав любити гарну твою вдачу. Може, й тепер пишу до тебе не розумно тобі, — дарма. Колись дійдеш розуму, и коли не сама спогадаєш мене добрим словом, дак спогадають, може, твої дітки (нехай Господь ущасливить ними тебе свого часу).

Що ж до твоїх любих нам одвідин, дак важко нам думати про далеку й невігідну путь з Британів до Ганниної Пустині. Вона справді така пустинь¹⁾, що про неї шкода багато й говорити. Не можемо вітати гостей так, як би годилось, и се нам отруєє гарні години розмови з ними. Будиночок наш стоїть и досі без вікон и без дверей, наче яка могила. Перебере майстер гроші бідкаючись, ми змиосердимось, а він і покине роботу. Живемо собі по давньому в козацькому холіві, та й попривикали так жити, мов би про те й народились.

Коли б схотілось тобі, з високошановним паноцем твоїм до нас завітати, так мусите вибрати, не неділешній день, а яке нибудь свято: бо по неділям або нас не буває дома, або в нас гостюють родичі, дак хоч и застали б дома, мусимо розмовляти з вами так, як прийдецьця доладу.

Главне Управленєне по ділам печати сповістило мене 12 дек. 1891 року, що мій геть ширше вже вилитий „Дзвін“ і драма „Царь Наливай“ відослано до Киевського цензора, „къ которому и слѣдуетъ обратиться за узнаніємъ о результатахъ разсмотренія названныхъ произведеній“. Марта 27 — 1892, кievський цензор сповіщає мене, що „Царь Наливай и Дзвинъ представлены на усмотрѣние Главнаго Управления по дѣламъ печати“.

Ви бачите, панове Земляки, що се все таки люде, хоч и деспоти, да люде¹⁾. Подивітеся ж тепер на недолюдків²⁾ націоналістів українських¹⁾. Зараз посилаю родичу з его дозволу¹⁾ нотаріальную довіренность одержати мої рукописі та й друковати, и от Вам четвертий місяць мертва мовчанка!

Ні вблагати, ні купити, хиба тільки по пиці бити, як и допевнявся свого від наших козаків царь Петро. Тепер благаю Вас усіх, скільки є між Вами живих: дайте мені адрес хоч такого землячка на столиці, як той що „спасибі, признався, с цінковими гудзиками: гдѣ ты здѣсь узялся?“ ... Я заплачу ему, що схоче: нехай иде до нашого родича, попросить передовірити довіренність и робить що небудь не недолюдзьке.

Дякуючи министру внутрєнніх діл за новє мое підданство, писав я, що нічим не здолію так виявити моеї вдячності, як... Да ось воно в Чорній Рукописі 1891 р. 13 квітня: „... считаю не меншимъ долгомъ благодарности представить на Ваше просвѣщенное усмотрение вопросъ литературно-административный...“

¹⁾ Підкреслені слова надписано над рядками листа червоним атраментом.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

Не касаюсь причинъ, побудившихъ бывшее Императорское правительство къ столь рѣшительной мѣрѣ (указъ 1876), ограничусь только указаніемъ на собственную литературную дѣятельность" ... и сю промову приводжу до такого слова: „Будучи такимъ образомъ осужденъ на молчаніе, осмѣливаюсь покорнѣйше просить В. Высокопр. исходатайствовать у Верховной Власти отмѣну Высочайшаго повеленія 1876 года, съ разрѣшеніемъ печатать на малорусскомъ языкѣ драмы, поэмы и лирическія стихотворенія, какъ оригинальныя, такъ и переводныя, съ употребленіемъ такого правописанія, какое будетъ признано издателями соотвѣтствующимъ филологической наукѣ“.

И сѣго каменя навернув я стількі, що мені відписано с Петербурга и с Киѣва, мертвого ж земляцького серця не зворухнув и досі ніяк.

Тобі, кохана внучко Марусенько, и твоему паноццеві читав я лист мій до Черніговця Балашенка. Хто сей Балашенко, я в мертвого земляцького серця не довідався и досі¹⁾, а рукопись мою вернула мені пошта „по неявкѣ адресата за полученіемъ оной“.

Нехай и так воно буде, коли й рідна внучка другий рік уже достає, та ніяк не достане мені примірничка зопсованого вві Львові мого пересьніву Байрона, щоб я подививсь, як єго зопсовано!

Підождемо ще з сотнягу років, покіль невміруца жизнь визове на Божий Совіт правду слова и діла. А поки що, працюймо, знані і незнані земляки, як и працювали! Кожна бо справа мусить за службу ити (підкреслено в оригіналі) свое право між люльми живими і ненарожденними: а ми, яко нація чим її заслужуємо? Гаятьям та ліноцями, та козакуватими каверзами, хоч би й отакими: недавно був я з гостями родичами в гаю Раю, що купили ми собі колись давно ув Александра Білозерського, заручившись обіцянкою Івана Білозерського, що продасьть нам старе дворище в Оленовці, коло самісенської церкви (на Кушовцях). Рай відділяє від того дворища річка, а коли б Іван Білозерський справдив свою обіцянку (и ціна вже була договорена в нас), дак можна б мені було промовляти з Давидом: „Господь пасеть мя, и ничтоже мя лишн: на мѣстѣ змачнѣ, тамо всели мя на водѣ покойнѣ основа мя“. Коли б же то! да проклятуцій геній України не схотів, щоб я осівся на працю в такому любому затишку. З'являюця в нашому хуторі Піддубні двое грубиян-гостей (sic) Іван Білозерський и Бенехватович Антонович; вѣни ясують, що Іван обіцянку дав першому Бенехватовичу, россрочивши плату на 20 років, и гидка ся комедія — Срехня закінчилась так, що оленовською батьківщиною Іван збагатив жида Рапопорта, а двори-

¹⁾ Хоч писав сам додного націоналіста* про се, а два рази писав до свого родича в Чернігів мій тутешній родич.

* Напевно, до С. Д. Носа, до якого в листі від липня 21 — 1891 р. Куліш писав („К. Стар.“, Апрѣль, 1899, стор. 27 — 28): „Чы не знаете Вы у Черныгови часом Михайла Кырыллов. Б-ка? Писавъ до мене, чы не можна бѣ черныговцямъ „unitis viribus“, мовлявъ, появиты свитови де-що зъ моихъ творив?.. Я видписав... Ну, та може мій листъ не дійшовъ до єго рукъ; дакъ зробить меня ласку — дознайтесь: чы справди такы мовчыть сей Б-ко черезъ пошту, а не черезъ те, що винъ — потомокъ балакучихъ и брехлывыхъ предкивъ“. Порівнюючи підкреслене місце з відповідним місцем в листі № 3 до М. В. Карачевської-Вовківни, впевняємось остаточно, що й там мова йшла про чернігівця М. К. Балашенка, а не про петербурзького „типографа Балашова“, як думала О. М. Куліш (Г. Барвінок).

щем з левадою й садом — великого мошенника, сусіднього панка анти-интелігента Комашинського, продавши обом за безцінок. Тижнів зó - два назад був у мене тифлисець Мороз Данило Костянтинович и застав мене з моїми гостями - родичами в Раю (ми з тим не бачились ніколи и не переписувались) да и питає, між иншим, чи я знаюсь из Бенехватовичем? Я й розказав широченько у самому - ж таки Раю, над річкою, яку він грав ролю. Коли де стрінетесь, дак він Вам перекаже.

Прислав мені також незнаний мені Митрохван Олексевич Дикарев „Воронежській Етнографическій Сборник“. Воронізька вкраїна України дише нашим національним духом під крильми філолого-етнографичної науки. В збірнику 314 страниц великого оставо, и я почитую книгу скрізь. Як одвідаєте нас, дам и Вам її до читання хоч на півроку. Оддалеки Києва, бачу, серце українське не змертвіло так, як у матери всіх городів руських.

Подам Вам ще одну звістку.

Хоч я пишу багато такого, що киянам та й Вам з ними, як бачу, не посмаку, та певен, що се та пища словесна, що колись ядять її убозі, и наситяцьця, и восхвалять Господа, — жива буде их душа во віки; а проте не занедбовую й такого слова, що Львівці нівечять, а кияне, скільки їх ни є націоналістів наших, не вдостоюють мене покаом ледачого смаку и нєтяму Львівського: пересьпівав нашою мовою драмовану епопею народній благородної волі, Шиллерову, „Вильгельма Теля“, Ганна Б. читала її тільки прозованою французчиною, дак восхитілась до зіла и, прочитавши, воскликнула, мов ніколи й не читала: „се божественна драма!“ Такою хвалою мого перекладу пишаюсь.

Опріч того, задумав я скомпонувати книгу під назвою: „Позичена Кобза“, староруський пересьпів Шиллерового, Гєтевого, Байронового да Гайневого піснеслова, а поперецьпівував єго червоноруському земляцтву (бо своїому рідному не велить перецьпівувати цензура¹⁾ Панько Олелькович Куліш. Попереджуватиме пересьпіві мої „Словце до Червоноруських Народовиків на появ Позиченої Кобзи“. Від обох закрутить не одна вчена й невчена кярпа, та воно знадобицьця тим ненарождением, що понароджуюцьця розумніщими... Годі ж уже томити моїм довгим писанням твої любі очці, кохана внучко Марусенько!

Бабуся Ганна вітає тебе щирим словом, а твого Паноцьця й Паніматку вкуні зі мною прихільним покловом.

Панько Куліш

Р. Б. 1892, місяця Липня 7-го дня, з Ганинної Пустині.

Листа написано на трьох піваркушах звичайного білого паперу, згорнутого так, що на верхній сторінці написано адресу й наклеєно марки:

Борзна

Городское

Его Высокоблагородію
Александрю Захарьевичу
Котюхову

для передачи Марьѣ Васильевнѣ Карачевской - Волковой.

Почтовый штампель: Борзна. 10 іюл. 1892.

¹⁾ „Таки надрукую заграницею, коли знайду з лихтарем чоловіка“. (Примітку написано червоним атраментом).

Кохана внучко наша Марусенько!

Ніхто ніколи ще так героїчно не'двідав довгочобітнього, проте— освітнёго пахаря, як ти наша кохана голубонько, хоч и зоставила нас обох сумуючих сумом твого паноцьця, що визирав тебе в темряві...

Читаючи нам гарними вустоньками твої С..., підкупила еси нас. Як же в раньці другого дня розгорнув я твій альбомчик, дорогий подарунок, так очарований слухатель перевернувся на тверезого критика.

„Я на сторожі коло нього (рідного нашого народу) поставлю слово“— промовив у велику хвилину Тарас,— и справді тільки слово оборонить од новорущині Староруса: більш йому нічим постояти за свою духовну волю, тай за свою автономію нічим! Оце-ж памятаймо заповіт и другого земляка проковтнутого московською безоднею, Гоголя „с словом (рече) мусимо обіходитись честиво“. А що вона есть отта честивість, як не вважливость, як не критика?

Сивенький починає своє сьпівання так:

... На голос любий твій
З горячою любовью я полину.

Полинути на голос поетові річ дрібна голубина.

Далій: „про тебе думати не кину“,— кинути який недобрий звичай, або що, се так, а думати и кинути — не припадає в середу вшестя.

„Як мрія... заховаю в серці Україну“.

Україна — не мрія, і з мріями в неї нема нічого спільного.

„И мрія шляхом правдивим поведе мене“— мрія веде когось шляхом: куди-ж вона приведе, сьліпуюча, яко мрія? Шлях „правдивий“ не те, що путь и стать. Сказано, тут матеріально, а не ідеально. Знов же правдивий не те, що праведний. Хоч би сказати и „шлях правди“, розуміючи путь истини, дак и тут приходить на память огуда: „повівся на шлях з батьком“.

Мова тривьяльна, далека від тиї, що беремо і брали ми з письма святого. Воно ж було у староруських руках перш, ніж у новоруських.

„Нехай той шлях тернистий“. Терниста путь буває, а шляху тернистого немає: проте він и шлях (schlagen).

... твій любий образ чистий“. Коли любий дак и не нечистий, коли чистий, дак и любий. Плеоназм у стихотворстві ще більша хиба, ніж у прозовому слові.

„Несхнучі сльози тяжко туманять“— не с х н у ч і — слово мляве. Та й що се за плакса така Україна, що ніколи не вдарить лихом об землю? И як се тяжко туманять її сльези? Туман сам по собі річ легенька не згідна до виразу у ваготі.

... Кгеній променистий знемощів...— слово знемощів владне променистим кгенієм.

... скарають муки люті“: муками карає хтось, а самі муки — ні!

... зможе тебе забути“— у слові зможе чуємо силкування.

„Тобі несу я сили всі, що маю“— нес у сили не те, що нес у, яку посудину або що: тут розуміємо принос.

„Сили всі, що маю“— замість „всі мої сили“, в послідуше стих перед прозовим складом, а стих слово не щоденне. Та й какофонія: „всі, що“ вразила мене в слух уха навіть и с твоїх устонѣк.

„Нехай у мертвiм снi я днiв“ „моїх даремно не загаю“. Мертвий сон не має вже днiв. Загаяти сюди не йде, так як йде в пiснi: „ой, матинко, та не гай мене в велику дорогу“, „виражай мене“.

„Красу твою повсюду я вбачав“. Повсюдно було-б красче сказати. „Красу твою“, се есть красу України... яка в Україні краса, хiба ж Україна дiвчина, чи долина, чи рiчка, чи зоря?

„Здавалась ти веселою, ясною, мене твiй вид веселий чаровав“.

Мляво, и бiльше слова, нiж образности. „Тодi я ще душею молодого, про муки таиннi твої не знав“— знати душею про муки— се невиразна проза.

„И ще зросло мое к тобi кохання“. Сивенький хотiв сказати: „ще бiльш тебе люблю“. Зросло кохання, а не те, що зросло яке зело (!) у городi. „Кохання к тобi (Україні) не годицьця“.

— „Талант слабий“— можна думати, що вiн заслаб. Москалізм.

... И знай, що в час страшний твiй син тобi не пожалiє крови“.

„Час страшний“— какофонія (доволi у старесенького и гiятусу). И який-же се час? Нерозумно читачевi.

„Тобi не пожалiє крови“... Хiба Україна хоче крови? п'є кров? Хiба ми не за неї, а про неї проливали нашу кров?

....Не спинить страх усіх погріз".
„Моїх пісень, моїх за тебе сліз“.

Спинити, се не зупинити, а дрібніше слово. „Страх погріз“— негарно. За пiснi нема грiзби, а тiльки звуть наше вiршування жаркгоном. Боятись плакати— „моїх за тебе слiз“— се вже проза, ще й надто, як хто памятає величезне слово Шиллерове: „Die nuldige Versicherung der Menschheit sind ja Thränen“.

А що має талант, да ще й великий, твiй Сивенький, дак се правда. Тiльки ж кому багацько дано, с того багацько й правитимуть. Хотiв би так пройти з моїм плугом екстирпатором по всiх його творах, та про що воно, коли ми „сумуємо, та й нiмуємо“.

Не подумай, Бога ради, наша кохана, що ми тебе ревнуємо чи що, до Сивенького, „Нѣсть лсти во уетѣх моих“. Починаючи Вовчком i кiнчаючи Нечуем, я первий вiтав гарне слово, або й пересiвав його на власному тоцi.

Так мусять усi наші чинити, щоб рiдна мова зробилась голосною, аки сребро йскушено, очищено седмирицею. Споглянь хоч на Пушкіна: хибив и той не раз, та нiкому було вказати йому хибн. От хоч би й у стихотвор.

Вертроград моей сестры,
Вертроград уединенный,
Чистый ключ у ней с горы
Не бежит запечатленный.

Се гімназіяльня нісенитниця! один з наших віршовників знарошне переспівав сей спів у пісні пісень, щоб зредакгувати хоч у староруському слові новорущчину, и пише:

...Серед саду винограду
В кринах схована криниця...
Мойму серцю на відраду
Заворожена водиця.
Заворожена й заклята,
Щоб не знали люде ходу:
Бо призначено для брата
Чисту воду — прохолоду.

Щиро вітаємо з бабусею Ганною всю твою любу нам родину, а тебе мислями обіймаємо.

Прихильний до тебе дідусь

Панько

З Ганниної Пустині, р. Б. 1892 місяця вересня 11 дня.

1896, Березоля 22.

Телеграма

№ 7¹⁾

Се єсть — нікольство. Доживши до 76 років, мушу очі мої й час мій опшаджувати. Ні в кого не буваю, ніхто в нас не буває — хиба брат Вашої бабуси, та й сумую, що не скінчу перекладу св. Письма. Я ж — не Вам, наша кохана внучко, кажучи — задовжавсь перед рідною ненею ще й іншими перекладами опріч Шекспира починаючи сь 14-ои драми, Позиченой Кобзи, що мусять поставити перед усім сьвітом питаньє: чи здоліє новоруська мова, як висьпівували Сафо, Овідій, Гете, Шиллер, Гейне, Байрон? (се все ввійде в Позичену Кобзу). Не здоліє й так, як ми вже де в чому с цього здоліли. Само сьвяте Письмо можна поноворуській переложити тільки прозою, а єго мабуть у ветхому завіті чи не ціла четвертина писана віршем. Я таки перекладую и вже всі Пророки в мене скрізь віршують, де віршували рідною мовою. Писати й читати при тому печатане ніколи, а мушу. Тим и зачинивсь на хуторі від усіх, не всім и на листи відписую: „днеі бо лукави суть“. Не здивуйте й Ви, наша кохана внучко, за „телеграми“. Ой, горенько! Як Вам випало мучитись у самому росцвіту. Нема слова вимовити наш смуток. Дай же, доле Українська, вичуняти тій кращій дитині своїй, а може й нещасливіщій. От і все що здужаю висловити.

Ваші дідусь и бабуся ПК

Я сам трохи був не вмер од инфлюенці, та моя нянька віднячила мене. Дак Вашу біду знаю.

Вписано червоним атраментом поміж рядків:

Мій примірник Псалмів Давидових (як то их звано) застряв у Драгоманова; мені ж єго притьмом треба. Чи не роздобудете в кого? Верну. И Иова не маю, а треба. Верну все чуже.

¹⁾ Писано олівцем.

№ 8¹⁾

Велико жалкую, кохано внучко наша Марусенько, що Борзна перехопила мою тобі відповідь на твій лист из Києва. „Ой жаль, жаль і на серці печаль“, що й досі нездужаєш. Колиб Господь слухав наших молитов, я б йому посилав що дня по молитві. Що ж коли ми в своїй мизерії не маємо доступу до Царя всіх царів! І подумати про таку амбіцію страшно!

Дбаймо сами про его дар, про здоров'є. Та чи Вам же бо не знати гікгієни? Заступила біда твою високоповажну пані-матку, та й нас із нею не помалу, зморозивши найкращу квітку на Україні. Я ж оце, Божою милостю, розпочав восьмий десяток літ Богоугодною працею: печататиму вві Львові сотню примірників св. Письма по наській,— проте сотню тільки, щоб опісля гарненько поправити, коли що поспують без мого догляду, або ще і своє, котре слово поправлю в більшому печатанню.

Виходитиме переклад мій частинами, а розпичнецьця ряд сих частин не с прози біблейної, а с біблейних співів і віршованих дум про Бога і його Твориво, а їх наберецьця добра четвертина в старому заповіді.

Покіль навчились люде писати про давні давна, дак уже їх виспівували; тим віршована Біблія й мусить попередити прозову. При сій нагоді вповаю, побачять миряне, що російським стихом не висловився б ніхто так, як дано висловлюватись про сю річ нам, багатшим нашою староруською мовою над мову новоруську, чи то московську. Да годи вже про сю широченну річ. Бувай здорова й уклонись від мене гарненько Твоїй пань матусі.

Вітає й Бабуня Вас разом з Дідом щирим серцем.

Р. Б. 1896, Іюня 28.

Низенько вклоняюсь Людмилі Владимировні, низенько вклоняєцьця і Ганна Барвинок.

Р. С. А мож і в Києві пропав мій лист: бо я надписав не М. Вас. Волк (як у тебе писано), а Вовк-Карачевської.

¹⁾ На кінці листа примітка рукою О. М. Куліш (Г. Барвинок): „се останній и писано вже олівцем“.

М. ЩЕПОТЬЄВА

Проблеми композиції в орнаменті українського килима¹⁾

(ЗА ЗБІРКОЮ ХАРКІВСЬКОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА)

I. ВСТУП

Щільний зв'язок мистецької творчості українського народу з його життям. Походження первісної орнаментики. Українська орнаментика. Важливість вивчення її в наші дні. Огляд літератури про килимарство.

Художні нахили українського народу, виявляючись у різних галузях його творчості, в великій мірі виявилися в його виробництві. Художня творчість нашого народу щільно сплелася з його щоденним господарчим життям. Починаючи від хати й простежуючи далі це життя, помічаємо скрізь виявлення мистецьких нахилів у багатій українській орнаментиці. Орнамент бачимо на різних речах щоденного вжитку; розмальовані, вирізані, виткані, вишиті узорі знаходимо скрізь, і селянська хата, упряж, посуд, одяг дають багато матеріалу для дослідника народньої творчості.

Гавзенштейн каже²⁾, що орнаментальне мистецтво розвивалося у хліборобських народів. Первісна орнаментика розвивалася в ту добу, коли з'явилося хліборобство, замінюючи собою мисливство. Мисливець—реаліст, він задовольняється, спостерігаючи конкретні, зрозумілі, закінчені з'явища; хлібороб—містик і тому він утворює магічне орнаментальне мистецтво. Характер мистецтва подекуди змінювала своїм впливом жінка. В цю добу вона виступає, як творча сила в економічному процесі виробництва, бо вона працює над землею й виробляє глиняний посуд. Гавзенштейн наводить цитату з Гернеса³⁾, де він висловлює думку, що витонченіша мускульна організація жіночого ока й жіночої руки відіграла певну роль при виникненні геометричного орнаменту.

Україна—з давніх часів край хліборобів—утворенням своєї орнаментики стверджує цю теорію. В якійсь мірі ця орнаментика, крім бажання прикрасити річ, зберігала, а подекуди ще й досі зберігає символічне значіння. Приміром, подибуємо в нашій орнаментиці коло, круг його розходяться проміння—старовинний знак сонця, свастику—знак, зв'язаний з шануванням вогню. Широцький в одній зі своїх

---

¹⁾ Читано 2-III-1925 р. на пленумі Харківської дослідч. катедри історії укр. культури.

²⁾ „Искусство и общество“. Изд. „Новая Москва“, 1923.

³⁾ „История первобытного пластического искусства в Европе“. Вена, 1898.

праць¹⁾ згадує про образ сови, як сторожа, що охороняє козацький табор, з цим значінням малювали сову в козацьких хатах, на пічках, вуликах, прапорах, порохівницях то-що. На Поділлі ще й тепер на задній стіні в хаті малюють чорним двері, щоб коли чорт захоче увійти до хати не міг-би потрапити.

Українська орнаментика не раз спиняла на собі увагу дослідувачів, але все-ж таки розроблено її дуже мало. В наші часи, коли життя нашого села звертає на себе велику увагу, питання про селянське виробництво, а, разом з тим, і про селянське мистецтво, робиться актуальним. Але основа нашого народного мистецтва єсть орнаментика. Вивчити її закони на старовинних речах народного селянського виробництва й познайомити з ними робітників як села, так і міста, щоб дати їм твердий ґрунт для роботи, застерігши від механічного переймання чужих зразків, а також наші профшколи, що готують широкі кадри таких робітників з різних галузей техніки — це єсть практичне завдання, що стоїть перед дослідниками мистецтва.

Питання про орнаменту українського килима ще тільки ставлять собі дослідувачі. Література про килимарство дуже обмежена. Маємо невелику популярну статтю Кузьміна²⁾ з зауваженням про загальні типи килимів. Стаття в альбомі „Украинское народное творчество“, серія II, „Ковры“, а також брошура Крижанівського про українські килими³⁾ дають відомості про техніку килимів; кілька слів про це говорить і Михайлів⁴⁾. Каталог виставки українських старовинних речей в Лебедині⁵⁾ дає опис виставлених там килимів, спиняючись на композиції килима в цілому. Брошура про звітну виставку Харківського музею українського мистецтва⁶⁾ містить у собі нарис історії килимарства. Друга брошура про виставку українських килимів у Києві⁷⁾ подає розподіл килимів по місцевостях, зазначаючи в загальних рисах основні типи. Крижанівський у згаданій вже вище статті поділяє українські килими на кілька груп, припасовуючи їх здебільшого до певної місцевості й зазначає в них східні впливи.

Як бачимо, всі згадані статті дають загальні вказівки що до орнаментики, не спиняючись на ній докладніш.

II. КОМПОЗИЦІЯ ЦІЛОГО КИЛИМА

Для цієї роботи розглянуто 18 килимів із збірки Харківського музею українського мистецтва⁸⁾. Вся ця група належить до народніх килимів з рослинним, сильно стилізованим орнаментом.

¹⁾ „Художественное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем“. Київ, 1914.

²⁾ „Украинский ковер“. „Старые Годы“, 1908, май.

³⁾ „Украинские и румынские килимы“. Ленінград, 1925.

⁴⁾ „Ткачування на Україні“. „Мистецтво“, 1919, ч. 3.

⁵⁾ „Каталог виставки української старовини“. Лебедин, 1918.

⁶⁾ „Відчитна виставка“. Харків, 1924.

⁷⁾ „Виставка українських килимів“. Київ, 1924.

⁸⁾ Килими за ч.ч. 1874, 1899, 1925, 1743, 1842, 1824, 1915, 1902, 1755, 1853, 1892, 1896, 1908, 1851, 1845, 1739, 1872, 1891.

Виткано ці килими в такий спосіб, коли кожний мотив виплітається окремо пальцями, а потім між мотивами протягаються нитки основи. Цей спосіб, не заважаючи ткалі певним рядом, дає їй можливість вільно виплітати кожний окремий мотив.

Переходячи до орнаменту, спинімося спершу на композиції килима в цілому.

В розглянутих килимах скрізь маємо композицію ряда, а саме: 16 килимів дають прямі ряди¹⁾, а 2 — скісні²⁾.

Фот. 1

Килими, де композиція дає прямий ряд, розпадаються на дві групи. В одній з них ряди нічим не з'єднані між собою, і їх можна відділити один від одного, не порушуючи ряда. Схему такого килима дано на мал. 1³⁾. В другій групі мотиви верхнього ряда містяться між мотивами нижнього (схема на мал. 2⁴⁾).

В 11-ти з розглянутих килимів мотиви не зв'язані між собою, як це видно в рядах на мал. 1. В інших цей зв'язок єсть. Виявляється він різно: іноді мотиви з'єднуються по два⁵⁾; іноді гілки одного мотиву заходять на поле другого⁶⁾ (мал. 6 і 19)⁷⁾; в двох килимах⁸⁾ основні мотиви з'єднуються вміщеними між ними дрібними мотивчиками — схеми на мал. 3 і 4.

Крім цього поділу за характером рядів і за з'єднаністю мотивів можемо провести ще один поділ за характером мотивів.

В восьми з розглянутих килимів повторюється один мотив⁹⁾. В 7 килимах мотиви одного ряда в другім змінюють місця своїх композиційних частин, або, змінивши основний напрям,

весь мотив повертається в протилежний бік, а відповідно цьому змінюється й розміщення окремих його частин. В 3-х із цих килимів¹⁰⁾ мотиви скомпоновано з центральною квіткою — зразок дають мал. 13 і 15, — ця квітка залишається на місці, а бокові переставляються. В одному з килимів¹¹⁾, де повторюються 2 мотиви, (мал. 6), ці мотиви міняються місцями і обертаються в інший бік. В інших 3-х килимах¹²⁾, де мотиви мають основну вісь спрямовану діагонально, (мал. 14, 16, 19), напрямом її

¹⁾ Килими за ч. ч. 1899, 1825, 1743, 1842, 1824, 1915, 1902, 1755, 1853, 1892, 1896, 1908, 1845, 1739, 1872, 1891. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1874 і 1851. ³⁾ Кил. за ч. ч. 1845, 1799, 1853, 1824, 1915, 1899, 1755, 1872, 1743, 1892, 1896. ⁴⁾ Кил. за ч. ч. 1902, 1842, 1908, 1891, 1825. ⁵⁾ Кил. ч. 1845. ⁶⁾ Кил. за ч. ч. 1824, 1743, 1842, 1845, 1899. ⁷⁾ Кил. за ч. ч. 1845, 1824. ⁸⁾ Кил. за ч. ч. 1739, 1915. ⁹⁾ Кил. за ч. ч. 1915, 1842, 1825, 1853, 1908, 1891, 1902, 1743. ¹⁰⁾ Кил. за ч. ч. 1739, 1872, 1755. ¹¹⁾ Кил. ч. 1845. ¹²⁾ Кил. за ч. ч. 1892, 1896, 1824.

змінюється (1 — 3 — 5 і т. д. ряди мають один напрямок, 2 — 4 — 6 і т. д. протилежний); зразок такого килима дає фот. I. Тут різноманітність вноситься ще й тим, що в мотиви рядів 2 — 4 — 6 — 8 внесено одну квітку, одмінну від мотивів у рядах 1 — 3 — 5 — 7 — 9. Зовсім окремо стоїть один килим¹⁾, де повторюються без певного порядку в різних варіантах чотири мотиви.

Кольори килимів іноді дають власну композицію, не однакову з лінійною. В ряді килимів²⁾ кольори мотивів не мають певної послідовності. В двох килимах, де лінійно мотиви в ряді однакові, кольорова

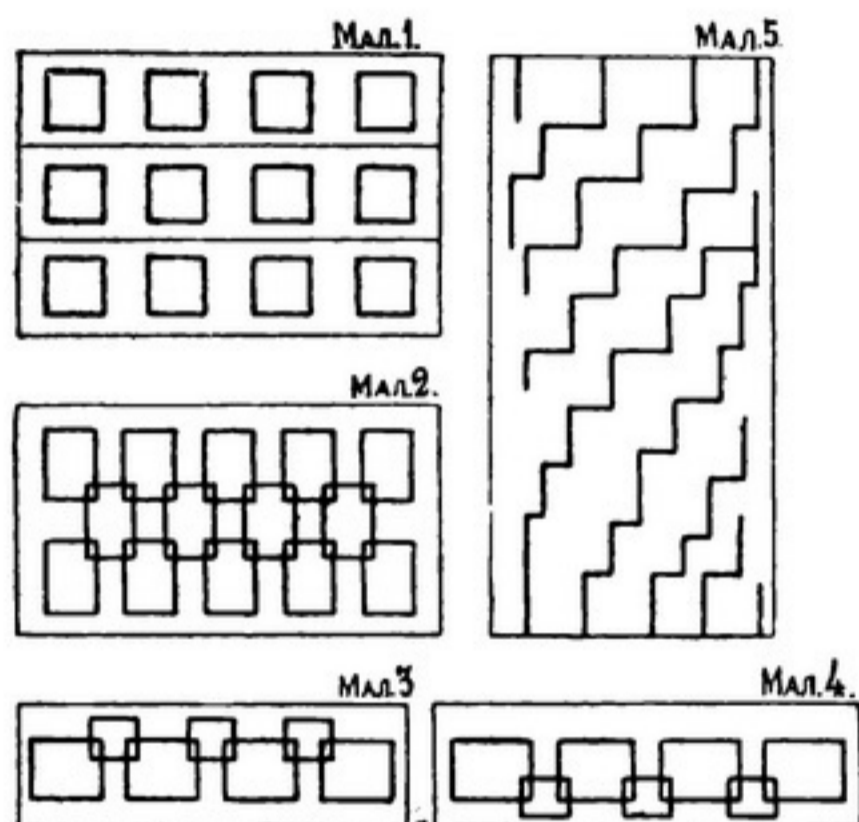

Табл. I. Схема композиції килимів

композиція дає чергування $2 + 2$ ³⁾. Іноді кольорові плями утворюють серед лінійно однакових мотивів централізовану композицію⁴⁾.

В 2-х килимах⁵⁾ мотиви розміщено скісними рядами. Схему одного з них дає нам мал. 5, де ламану лінію в її сторчових частинах проведено через центральну вісь мотивів. Весь цей килим — на фот. II. В другому килимі композиція подвійна: скісні ряди йдуть хвилястою лінією, утворюючи в той самий час неправильні прямі ряди. В першому з цих килимів, як видно й на фотографії, повторюються в різних варіантах 4 мотиви без певної послідовності; крім того єсть 3 зовсім окремі квітки, багато окремих дрібних мотичків, що заповнюють порожні місця. Другий килим повторює одну квітку з діагональною композицією, повертаючи її то в один, то в другий

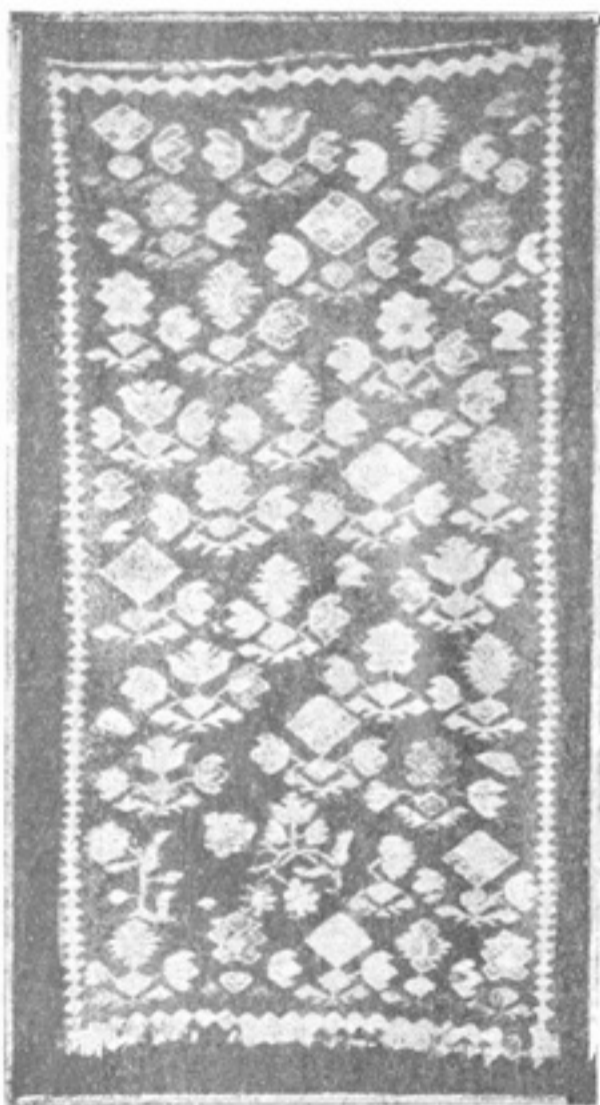
¹⁾ Кил. ч. 1899. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1825, 1842, 1891, 1743. ³⁾ Кил. ч. 1915, починаючи з 2-го ряду знизу й кил. ч. 1824. ⁴⁾ Кил. ч. 1915 — кольорову централізовану композицію утворюють зірки, кил. ч. 1902, кил. ч. 1739 — в 4-х рядах, кил. ч. 1853, ⁵⁾ Кил. за ч. ч. 1874 і 1851.

бік, так само, як це розглянуто раніш у групі килимів з прямими рядами. Кольори в обох килимах не дають певної послідовності.

Од композиції цілого килима, перейдемо до окремого мотиву.

III. КОМПОЗИЦІЯ ОКРЕМОГО МОТИВУ

Розгляньмо спершу ту групу мотивів, що складається по такій схемі: через центр мотиву проходить сторчова вісь. На верхній

Фот. 2

частині її — велика квітка: од нижньої частини з одної або з двох точок відходять паростки; іноді на цій нижній частині міститься ще, менша від верхньої, середня квітка¹⁾. Приклади такої композиції дають мотиви, що їх вміщено на мал. 7, 9, 17.

Виміряючи такі мотиви, маємо: висота верхньої квітки становить скрізь половину сторчової віси цілого мотиву. Здебільшого цю пропорцію проведено зовсім точно; прям., на мал. 17 центральна вісь квітки $ca = \frac{1}{2} cd$ цеб-то $\frac{1}{2}$ центральної осі цілого мотиву; те-ж саме на мал. 9: $ab = \frac{1}{2} ac$; іноді-ж квітка трохи піднімається вгору, чи спускається вниз: на мал. 7 $ab = \frac{1}{2} af$, отже $ac > ab$. В тих мотивах, що мають на вісі середню квітку, висота її становить $\frac{1}{4}$ цілої осі: на мал. 9 $cd = bc + de = \frac{1}{2} be = \frac{1}{4} ae$. Найближчий розрахунок площі дає такі наслідки: в тих мотивах, де ширина верхньої квітки рівна ширині поля цілого мотиву, і площа її становить половину площі всього поля. В тих-же мотивах, де ширина верхньої квітки менша, її площа становить $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{4}$ площі всього мотиву. Площа середньої квітки становить $\frac{1}{16}$ — $\frac{1}{15}$ площі цілого поля, площа-ж бокової квітки

дуже змінюється. В одному з килимів²⁾, де повторюються 4 мотиви того типу, що вміщено на мал. 9, всі вони видержані в однакових пропорціях, і бокова квітка дає $\frac{1}{8}$ площі цілого мотиву. На другому килимові³⁾, де повторюються 3 мотиви цього типу, пропорції змінюються, її бокова квітка іноді буває менша за середню.

Коли паростки відходять од однієї точки, цю точку визначають, одступивши $\frac{1}{4}$ цілої осі од нижнього її края⁴⁾. Коли від стебла

¹⁾ Таку композицію мають мотиви на килимах за ч.ч. 1908, 1891 1732, 1899, 1874 і 1902. ²⁾ Кил. ч. 1874. ³⁾ Кил. ч. 1899. ⁴⁾ Кил. за ч.ч. 1874, 1899, 1902.

відходять дві пари паростків¹⁾, ці паростки теж розміщено, відповідно певним пропорціям. Прим., у мотиві на мал. 7 $ef = \frac{1}{4} bf = \frac{1}{8} af$; значить паростки вміщено відступивши $\frac{1}{8}$ і $\frac{1}{4}$ по сторчовій осі від нижнього її краю. В мотиві на мал. 17 бачимо на нижній половині стебла потрійні вирізні листя, $bd = \frac{1}{2} ad = \frac{1}{4} cd$, вміщено листя саме посередині нижньої половини стебла.

До розглянутих мотивів близько стоїть своїми пропорціями мотив „b” з мал. 6²⁾, одмінний від розглянутих своєю композицією. Напрямок основного стебла визначено центральною сторчовою віссю цілого мотива; в точці *d* стебло, зломившись, пересікається з віссю, набуваючи поземного напрямку, саме на осі лежить нижній лист. Од точки *b* відходить бокова квітка. В точках *b*, *c* і *d* основна вісь мотива поділена на 4 частини і, як бачимо, ці точки, як і в розглянутих вище мотивах, мають значіння в композиції. Площа квітки відноситься до площі цілого мотива, як $\frac{2}{9}$. В розглянутих раніш килимах це відношення виявлялося цифрами $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{6}$, значить і ця квітка цим пропорціям відповідає.

Перейдімо до групи мотивів, дуже схожих своєю композицією з розглянутою раніш групою, але складніших. Зразок такого мотива дає мал. 8³⁾. Тут, як і в розглянутих вище, маємо верхню й середню квітки. Висота середньої квітки становить так само $\frac{1}{4}$ висоти центральної сторчової віси мотива, але верхню квітку піднято вгору й своїми пропорціями вона наблизилася до середньої. Висота її однакова з висотою середньої, площа $= \frac{1}{16}$ — $\frac{1}{14}$ площі цілого поля. Од середньої квітки, як це ми бачили й раніш⁴⁾, одходять паростки. Лінія $fb = \frac{1}{4} ab$ в свою чергу поділена в точках *g*, *k*, *e* на 4 частини і точки *g* і *e* визначають місця, що від них одходять паростки. На нашій малюнку гілочка з ягідками відходить од середньої квітки, в подібному - ж мотиві на іншому килимові⁵⁾ таку гілочку вміщено, одступивши $\frac{1}{16}$ цілого стебла од середньої квітки, відповідно нижній парі пуп'янків. Бачимо, що в мотивах цієї групи поділ сторчової осі йде далі, доходячи до шіснацятих.

В сторчовому - ж напрямку збудовано мотив, вміщений на мал. 15⁶⁾, але композиція його складніша. Поділивши поле мотиву трьома сторчовими лініями на 4 частини, бачимо, що середня квітка вміщується на центральній вісі, нижче од центра. 4 бокові квітки лежать на лініях *ab* і *cd*. Розгляньмо композицію квіток, що вміщені на *ab*. Висота верхньої квітки $ac = \frac{1}{4} ab$; висота нижнього листа $fb = \frac{1}{4} ab$; на $ef = \frac{1}{2} ab$ вміщено середню квітку й паростки.

Відповідно цьому збудовано композицію й на лінії *cd*.

Тепер перейдімо до мотивів, що в них частину стебла збудовано на сторчовій осі, частину на діагоналі.

Розгляньмо мотив на мал. 11⁷⁾. Нижню його частину збудовано так само, як у першій розглянутій групі⁸⁾, і висота середньої квітки становить $\frac{1}{4}$ центральної сторчової віси. Вище стебло повертає по діагоналі. Проведемо лінії *ab* і *cd*, що поділять поле на 4 прямокутники — в верхньому прямокутнику *csat* проведемо лінії, що поділяють

1) Кил. за ч.ч. 1908, 1891, 1739. 2) Кил. ч. 1845. 3) Кил. ч. 1815. 4) Мал. 9. 5) Кил. ч. 1842. 6) Кил. ч. 1739. 7) Мотив з кил. ч. 1874 його вміщено на фот. II. 8) Мал. 9.

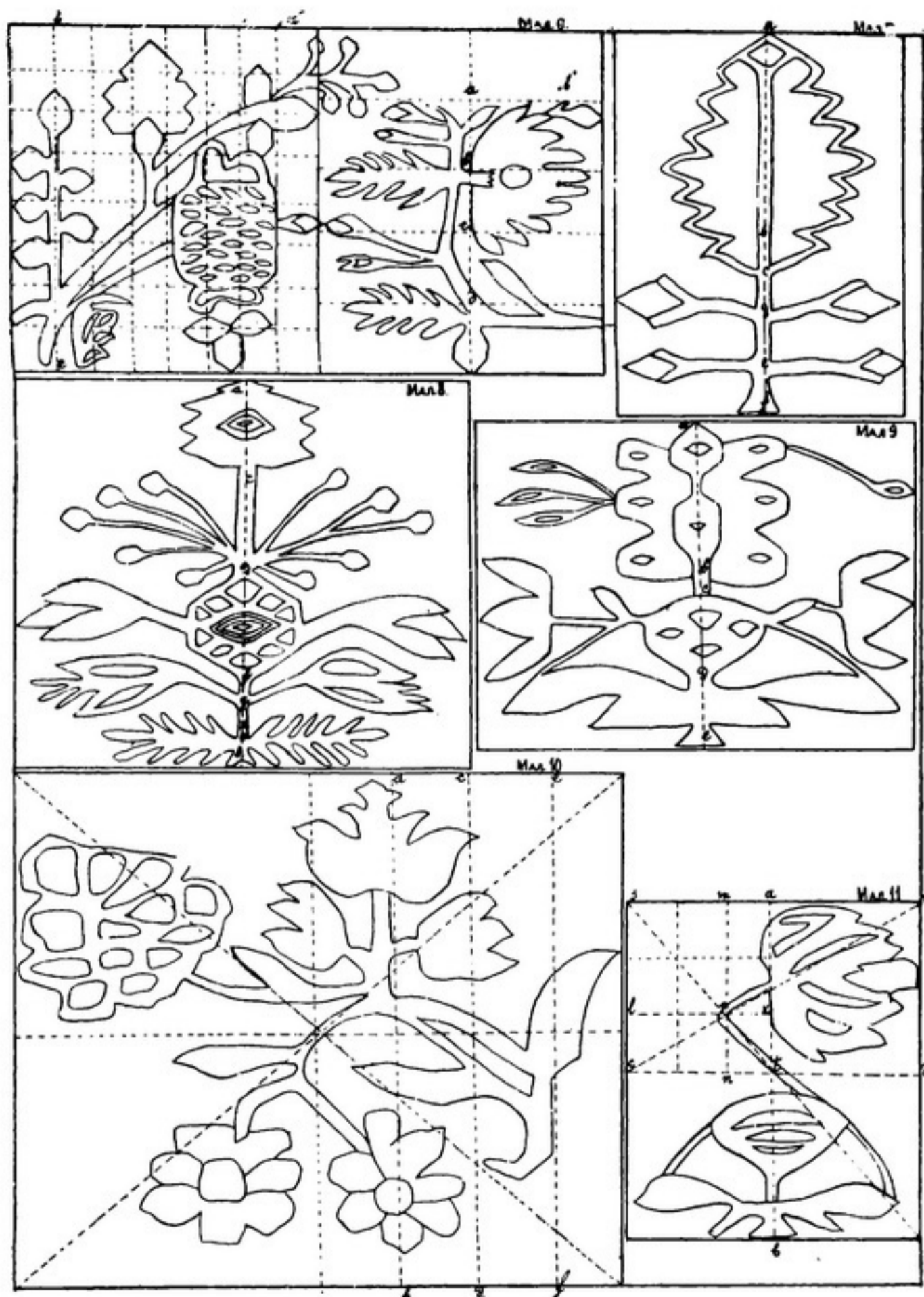

Табл. II. Окремі мотиви на килимах

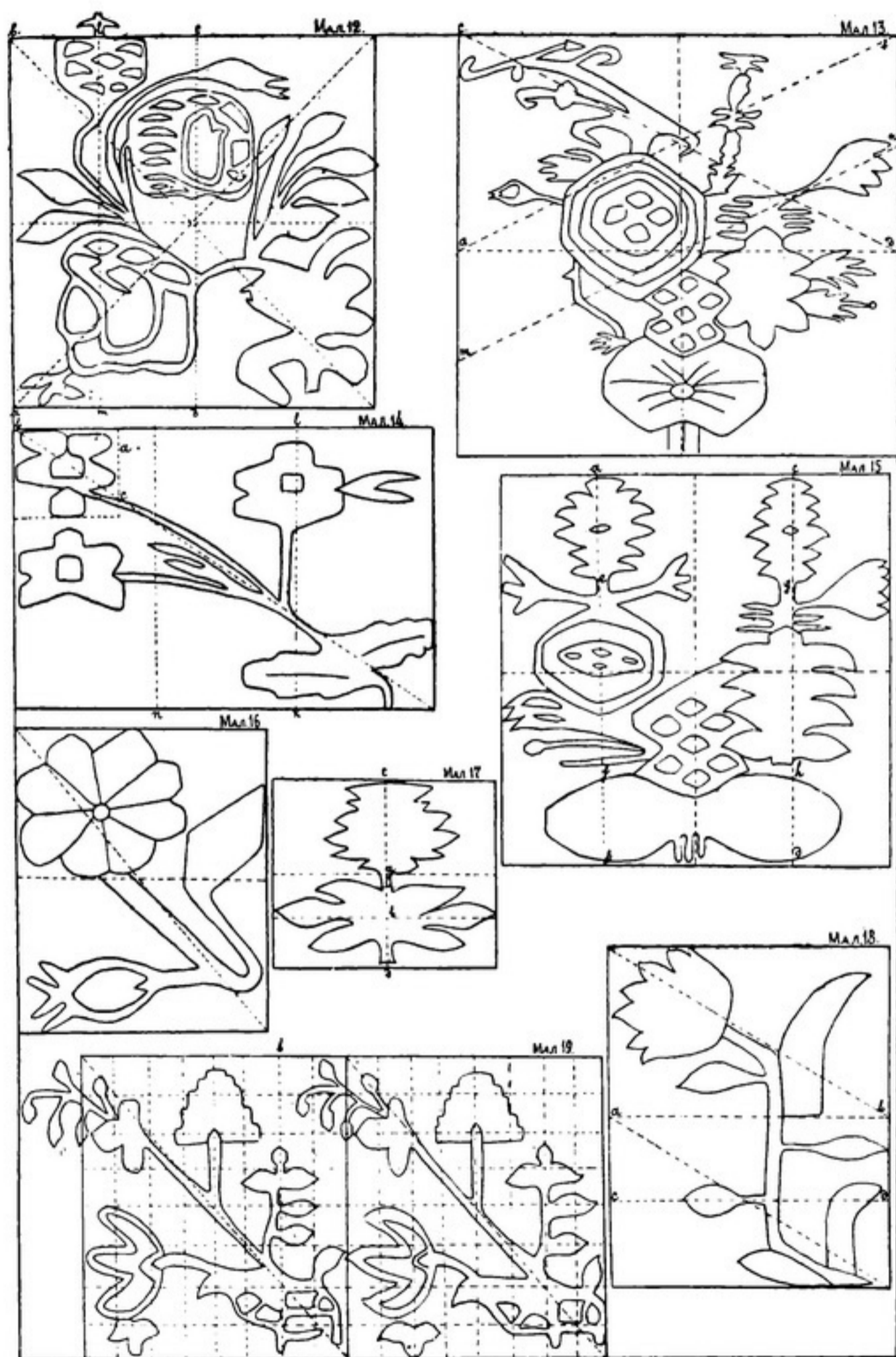

Табл. III. Окремі мотиви на килимах

його поле на 9 рівних частин. Перетинаючись, лінії *lk* і *mn* визначають місце точки *o*, де стебло квітки повертає: напрямом поворота визначимо, провівши діагональ *cr* в прямокутнику *csrd*. Площа квітки в цьому мотиві становить $\frac{1}{4}$ площі цілого мотиву. В мотиві на мал. 18¹⁾ стебло ламається двічі, в верхній і в нижній частині. Проведемо лінію *ab*, що поділить поле мотиву на 2 рівні прямокутники, а в них проведемо діагоналі. Лінія *ab* визначить місце, де починається верхній листок, діагоналі покажуть напрямки верхньої й нижньої частини стебла. Лінія *cd*, що ділить нижній прямокутник на 2 рівні частини, визначає місце нижнього листочка. Площа квітки становить $\frac{1}{4}$ площі верхнього прямокутника, або $\frac{1}{8}$ площі цілого поля.

На мал. 13²⁾ вміщено мотив, що в нижній своїй частині збудований так само, як розглянутий раніше на мал. 15. Центральна квітка має таке саме положення, але бокові мотиви розміщено не на однаковому віддаленні від центра. Від кожної з бокових квіток одходять гілки. Напрямок верхньої гілки визначено верхньою діагоналлю *cd* прямокутника *acbd*. Напрямок нижньої бокової гілки визначає лінія *mn*, проведена через центр рівнобіжно другій діагоналі *ab*.

Перейдемо до мотивів, де основний поділ поля зроблено на поземній вісі.

Розглянемо композицію мотиву на мал. 12³⁾. Проведемо центральну поземну лінію, діагоналі, центральну сторчову лінію й лінію *lm*, що поділить прямокутник *abcd* на 2 рівні частини. Ми побачимо, що в верхній половині композиції, саме на центральній сторчовій осі, вміщено велику квітку. Біля неї на лінії *lm* вміщено другу квітку; стебло її ламається і в нижній своїй частині йде рівнобіжно діагоналі. З другого боку верхньої центральної квітки вміщено гілку з листям. Нижню половину поля теж поділено сторчовою віссю на 2 частини: з одного боку її гілка з листям, з другого велика квітка, біля неї є паросток. Діагональний напрямок цього паростка й похила гілка з листям вгорі, що в частині своїй проходить теж рівнобіжно діагоналі, ріднять цей мотив з іншими мотивами цілого килима.

В мотиві на мал. 10⁴⁾ основний поділ поля той самий. На цьому малюнку проведено центральні лінії — сторчову й поземну, дві діагоналі й лінії *ab*, *cd*, *ef*, що поділяють праву половину композиції на 4 частини. В верхній частині композиції бачимо знайомий уже мотив квітки з двома боковими паростками, збудований відповідно відомим уже пропорціям: вісь верхньої квітки становить половину вісі всього мотиву, один з бокових паростків одходить, одступивши $\frac{1}{4}$ центральної сторчової вісі од нижнього краю, другий спущено трохи нижче. З другого боку центральної сторчової осі вміщено велику квітку. В нижній частині мотиву вміщено 2 квітки, розміщені між двома діагоналями. Місце основного стебла, що від нього відходять інші гілки, визначено лінією *ef*.

Тепер розглянемо композиції, де основна гілка має діагональний напрямок⁵⁾. Зразок найпростішої форми такого типу маємо на мал. 16. На нижній половині діагоналі вміщено стебло, на верхній квітку.

1) Кил. ч. 2874, фот. II. 2) Кил. ч. 1872. 3) Кил. ч. 1824, фот. I. 4) Кил. ч. 1874, фот. II. 5) Кил. за ч. ч. 1851, 1892, 1824, 1896.

Відношення площі квітки до площі цілого мотиву $= \frac{1}{3}$. В іншому килимові з такою самою простою діагональною композицією це відношення $= \frac{5}{2}$. Складніша гілка на мал. 14¹⁾. Головне стебло проходить діагонально. Частина *bc*, що на ній вміщено площу квітки, „*a*“ становить $\frac{1}{4}$ цілої діагоналі. Площа цієї квітки $= \frac{1}{16}$ площі всього поля. Напрямок іншої квітки визначено лінією *lk*. (Лінії *mn* і *lk* ділять поле на 3 рівні частини).

Розгляньмо мотив „*a*“ з мал. 6²⁾ і мотив на мал. 19³⁾. На малюнках нанесено сітку, що розбиває площу поля на 64 частини, і проведено діагоналі, що визначають основний напрямок стебла. Обидві композиції близькі між собою. Нижче діагоналі вміщено по квітці. Поземна вісь кожної з цих квіток, як це видно по сітці, становить біля $\frac{3}{8}$ поземної осі цілого мотиву. В верхній частині поля напрямки гілок сторчовий. На мал. 19 середня квітка відходить саме від центру; на мал. 6 вона трохи відступає. Пропорції її ті самі, що в розглянутих раніш квітках (сторчова вісь квітки становить $\frac{1}{2}$ осі всього мотиву). Лінії *bc* на обох малюнках визначають положення складного листка.

IV. КОМПОЗИЦІЯ ОКРЕМОЇ КВІТКИ В МОТИВІ (ЯК ПРОБЛЕМА)

Окремі квітки, що входять у композиції розглянутих килимів, всі плоскі, двохмірні. Ряд малюнків (табл. IV—V) дають проблему

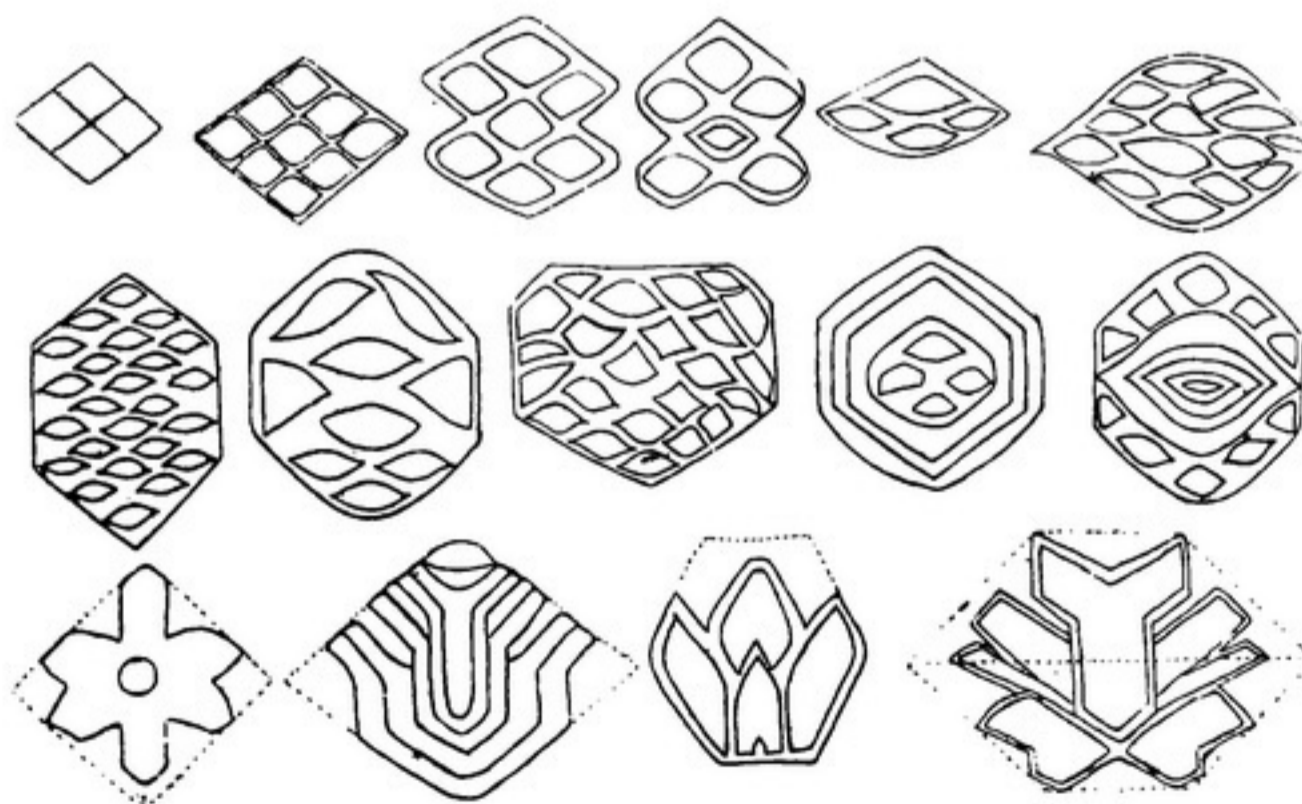

Табл. IV. Окремі квітки в мотиві

можливого розподілу цих квіток, взявши на увагу симетричність чи асиметричність їхньої будови й основну їхню форму.

¹⁾ Кил. ч. 1896. ²⁾ Кил. ч. 1896. ³⁾ Кил. ч. 1845.

Квітки, вміщені на цих таблицях, крім 2-х останніх на табл. V, симетричні.

Малюнки першого ряду на табл. IV дають зразки квіток, що вийшли з основної форми звичайного ромбу. Квітка 1 цього ряду¹⁾ єсть такий ромб, поділений на 4 частини. Квітка 2²⁾ ускладнюється більшою кількістю ромбів, що вміщені на її середнім полі, при чому кожний з цих внутрішніх ромбів розтягся й закруглився зверху. На квітці 3-ій³⁾ в ромбі зрізано його бокові кути, ромби в середині втратили почасті свою правильну форму. На квітці 4-ій⁴⁾ в ромбі зрізано бокові й нижні кути. На квітці 5-ій⁵⁾ нижня половина ромбу

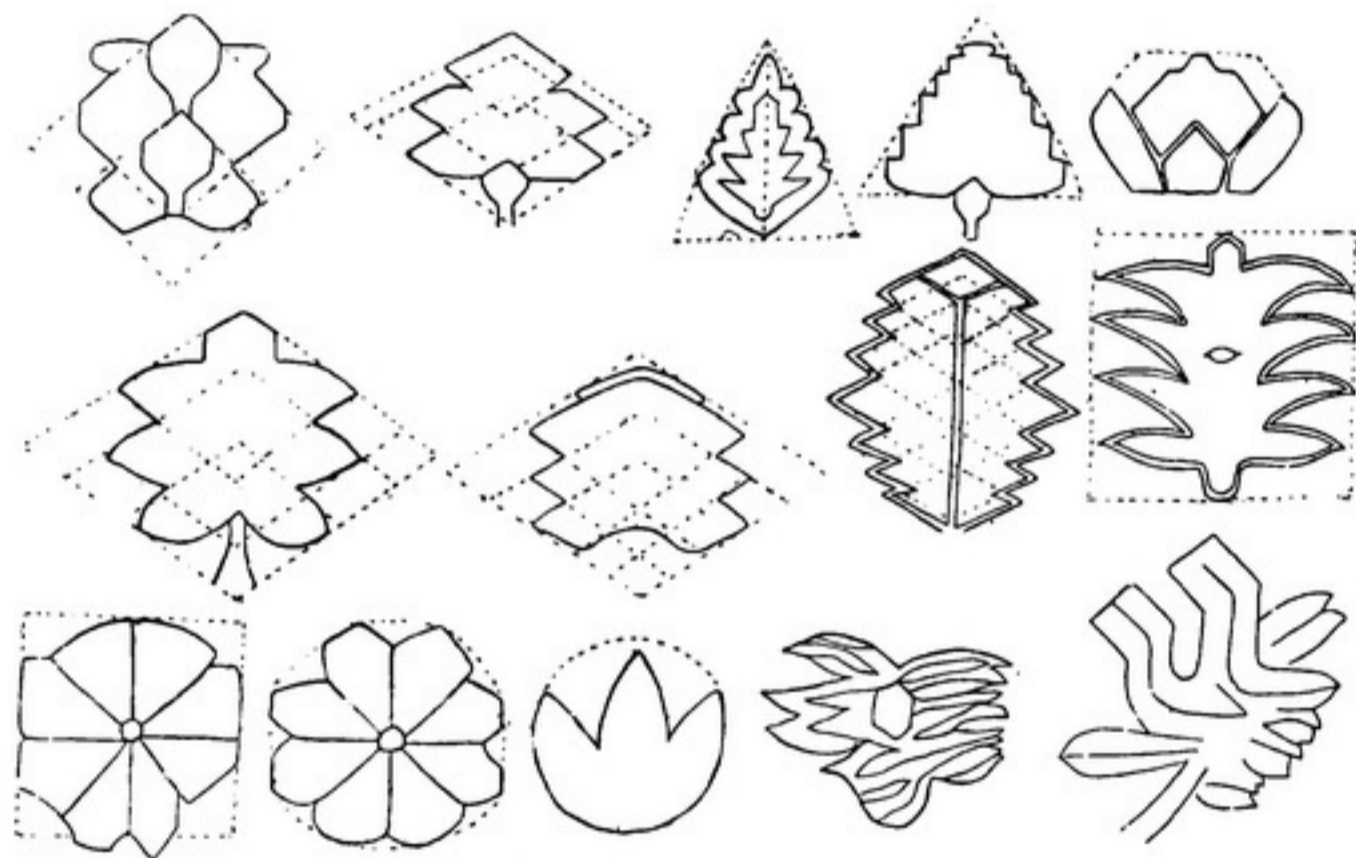

Табл. V. Окремі квітки в мотиві

закруглилася. Квітка 6⁶⁾ дає той самий ромб, що його вміщено на середнім полі попередньої квітки. В середині такі самі мотивчики в різних варіантах.

На малюнках другого ряду вміщено квітки, що виходять з основної форми шостикутника. Перша квітка цього ряду⁷⁾ правильний, шостикутник, в середині її ті самі ромбовидні мотивчики, що ми бачили в попередній групі. 2 квітка⁸⁾ — шостикутник з закругленими краями. В середині — ромбуваті мотивчики, що змінюють свою форму, відповідно основній. В квітці 3-ій⁹⁾ верхній кінець шостикутника зрізано. Квітка 4¹⁰⁾ єсть комбінація кількох шостикутників, що вкладаються один в один, в центрі мотиву — 4 маленьких ромби. Квітка 5¹¹⁾ — шостикутник, в ньому в середині кілька ромбів, вкладені один в один, навкруги ромбуваті мотивчики.

¹⁾ Кил. ч. 1842. ²⁾ Кил. ч. 1874. ³⁾ Кил. ч. 1872. ⁴⁾ Кил. ч. 1908. ⁵⁾ Кил. ч. 1899. ⁶⁾ Кил. ч. 1899. ⁷⁾ Кил. ч. 1842. ⁸⁾ Кил. ч. 1825. ⁹⁾ Кил. ч. 1842. ¹⁰⁾ Кил. ч. 1872. ¹¹⁾ Кил. ч. 1915.

На інших малюнках вміщено квітки різних форм. Вони поділяються на кілька груп, що поєднуються тими геометричними формами, в які їх можна вписати.

Два перші мотиви 3-го ряду¹⁾ і²⁾ квітки, вписані в ромб. Останні 2 квітки цього ряду зі⁴⁾ і остання квітка 1-го ряду на табл. V⁵⁾, вписані в шестикутник. На табл. V вміщено 5 квіток, що їх основна форма вписується в кілька ромбів, які вкладаються один в один, а саме: в 2⁶⁾, 3⁷⁾ і⁸⁾, 4⁹⁾, 7¹⁰⁾ ромбів.

В 1-му ряді цієї таблиці — 2 квітки¹¹⁾ і¹²⁾, вписані в трикутник; останню квітку 2-го ряду¹³⁾ вписано в прямокутник. Першу квітку 3-го ряду¹⁴⁾ вписано в квадрат; 2-у¹⁵⁾ і 3-ю¹⁶⁾ — в коло.

Останні 2 квітки¹⁷⁾ і¹⁸⁾ на цій табл. мають неправильну форму, їх збудовано асиметрично.

Поле окремої квітки майже ніколи не заповнюється цілком одноманітним тканням. Здебільшого воно розбивається на окремі кольорові плями, але іноді окремі частини й не мають свого власного кольору, а зливаються з тлом. Найчастіше ці частини мають форму ромба й його варіантів, як це бачили на розглянутих квітках: іноді - ж вони набувають форми рівних або розтягнутих смужок. Централізовані квітки, як, напр., перші дві квітки в 3-м ряду табл. V виткано інакше: в них нитки тканини на цій пелюстці лягають правильними рядами.

У. ОБРАМЛЕННЯ КИЛИМІВ

З розглянутих килимів один¹⁹⁾ обведено потрійною смужкою. В п'яти²⁰⁾ середнє поле обведено вузькою зубчастою смужкою. Два²¹⁾ килими мають бордюр, нічим не відділений від середнього поля. Інші десять мають габу з відокремленим тлом і власним мотивом.

Лише в чотирьох²²⁾ килимах бачимо деяку схожість у мотивах габи й середнього поля, в інших же цього зв'язку не помічаємо.

На п'яти килимах²³⁾ габа дає ряд однакових мотивів, що стоять окремо один од одного. В одному з килимів²⁴⁾ окремі квітки зближені й мають між собою дрібні мотивчики; в іншому²⁵⁾ мотиви габи єднуються по - двоє. В трьох килимах²⁶⁾ мотиви обрамлення з'єднані в одну суцільну мережку.

Що до кольорової композиції, то тут спостерігаємо те - ж саме, що бачили, розглядаючи композицію ряда на середнім полі килима. Іноді на габі мотиви стоять окремо один од одного, кольорові - ж плями утворюють композицію, зв'язаних між собою мотивів (2 + 2²⁷⁾, 3 + 3²⁸⁾, 4 + 4²⁹⁾, централізовану композицію³⁰⁾.

1) Кил. ч. 1915. 2) Кил. ч. 1874. 3) Кил. ч. 1874. 4) Кил. ч. 1859. 5) Кил. ч. 1859. 6) Кил. ч. 1874. 7) Кил. ч. 1845. 8) Кил. ч. 1842. 9) Кил. ч. 1915. 10) Кил. ч. 1891. 11) Кил. ч. 1902. 12) Кил. ч. 1824. 13) Кил. ч. 1839. 14) Кил. ч. 1851. 15) Кил. ч. 1842. 16) Кил. ч. 1824. 17) Кил. ч. 1743. 18) Кил. ч. 1743. 19) Кил. ч. 1896. 20) Кил. за ч.ч. 1899, 1874, 1915, 1824 і 1908. 21) Кил. за ч.ч. 1755 і 1892. 22) Кил. за ч.ч. 1845, 1825, 1739 і 1872. 23) Кил. за ч.ч. 1853, 1842, 1825, 1872 і 1891. 24) Кил. ч. 1739. 25) Кил. ч. 1845. 26) Кил. за ч.ч. 1743, 1902, 1851. 27) Кил. за ч.ч. 1851, 1839. 28) Кил. за ч.ч. 1825, 1845. 29) Кил. ч. 1902. 30) Кил. ч. 1902.

VI. ФАРБИ

Розглядаючи кольори килимів та їхні сполучення, найчастіше помічаємо в розглянутій збірці такі фарби: малинову, рожеву, цинамонову, жовту, зелену, сию, блакитну; зовсім немає жовтогарячої й рідко зустрічаємо різкі червоні плями¹⁾, здебільшого - ж червону фарбу помітно в оконтуровці. Тільки в 2-х килимах²⁾ бачимо фіялкову фарбу. Рожевий колір, що зустрічається дуже часто, єсть розбілений малиновий, суто-рожевий колір подибуємо лише в 4-х килимах³⁾. Темно-зелена фарба часто набуває синього відтінку, ясно-зелена — жовтого, темна й ясна зелена фарба часто бувають сіруваті. Цинамонова фарба на багатьох килимах має теплий, червонуватий тон. Сіня фарба на світу переходить в блакитну, цинамонова — в жовту, темно-зелена — в ясно-зелену. Додаткові кольори використано на двох килимах⁴⁾, що дають в цілому синє-цинамонову гаму, та ще на одному з килимів⁵⁾, де в окремих квітках зустрічаємо сполучення червоно-зеленої та фіялково-жовтої фарб. Фарба на квітках лежить рівними плямами, іноді підкреслюючи світ і тінь, але ніде не визначаючи трьохмірности.

З мотивів, визначених вже в нашій орнаментиці, на розглянутих килимах зустрічаємо: лотос⁶⁾ (один із зразків на мал. 18), сосонку⁷⁾, баранячі роги⁸⁾ (мал. 13).

Ця робота єсть лише спроба підійти до орнаменту українського килима. Як бачимо, навіть у такій невеликій групі випадкової музейної збірки можна намітити вже певні групировки що до композиції цілого килима, певні пропорції що до композиції цілого мотиву. Розгортаючи тему, притягаючи сюди матеріял з різних місцевостей, переходячи од простих, класичних форм до складніших форм пізнішого періоду, та рівняючи цей матеріял з орнаментикою на інших наших виробах, можна довести певні закони орнаменту українських килимів.

¹⁾ Кил. за ч. ч. 1899, 1892, 1851, 1743 і 1755. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1891 і 1743. ³⁾ Кил. а ч. ч. 1892, 1899, 1872 і 1739. ⁴⁾ Кил. за ч. ч. 1842 і 1815. ⁵⁾ Кил. ч. 1783. ⁶⁾ Кил. ч. 1874. ⁷⁾ Кил. ч. 1902. ⁸⁾ Кил. ч. 1872.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

НАУКА

☐ Комісія для встановлення єдиного українського правопису. З метою встановити єдиний правопис української мови, Рада Народніх Комісарів постановила організувати при Наркомосі Державну Комісію під головуванням Наркома Освіти з таких осіб: т.т. Шумського, Солодуба, Яворського, Кримського, Синявського, Пилипенка, Курилової, Тимченка, Гелоскевича, Йогансена, Касяненка, Річицького, Калужного, Ялового, Попова, Грунського, Ганцова, Сулими, Бутвина, Коряка, Хвильов: го, Єфремова, Секунди, Кириченка, Соколянського.

В своїй праці комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтеза основних народніх діалектів, прийнявши за основу „найголовніші правила українського правопису“ Всеукраїнської Академії Наук, затверджені НКО УСРР 1921 року.

З метою притягти широкі кола наукові і літературні сили до участі у виробленні правил правопису української мови, ухвалено доручити Наркомосвіті скликати спеціальну конференцію для обміркування виробленого комісією проєкта правил правопису.

Не пізніше 1 - го січня 1926 року вироблені в Державній Комісії правила правопису української мови запропоновано внести на затвердження Ради Народніх Комісарів.

НКО УСРР ухвалено доручити внести на розгляд Ради Народніх Комісарів кошторис необхідних асигнувань так на роботи комісії, як і на скликання конференцій.

☐ Видання українських словників. Наркомос розробив план видавати російсько - українські й українсько - російські словники: академічний, термінологічний, скорочені практичні, діловодства і особливий український словник типу „толкового словаря“ — Даля.

Буде видано словники з усіх галузей знання, техніки, науки, мистецтва, промисловости, сільського господарства і ин. З - за кордону, щоб прискорити користування словниками в справі українізації радянського апарату, буде виписано словники Гринченка й Уманця.

Незабаром в значній кількості буде видано російсько - український словник Йогансена і словник діловодства.

При Наркомосі утворюється відповідальна державна редакція редагувати всі, які друкуватиметься, словники.

Щоб прискорити випуск словників на ринок з причини великого попиту на них, касується всі дотеперішні формальності в справі дозволу видавати словники приватнім особам і установам, разом із цим касується особливий дозвіл друкувати їх з боку Академії Наук Наркомос встановлює лише контролю за друкуванням цих словників.

☐ Періодичні видання Наркомосу. У звязку з ліквідацією губернь, Наркомос вирішив припинити видання щомісячника „Просвещение Донбасса“. Місцевим інспекторам народньої освіти запропоновано вжити заходів, щоб ширше розповсюдити видання Наркомосу „Радянська Освіта“ і „Путь Просвещения“. Найближчого часу буде видаватися бюлетень Головнауки під назвою „Наука на Україні“.

☐ Наукова організація сходознавства на Україні. Крім сходознавчої секції при Харківському Науковому Товаристві з ініціативи групи робітників і зі згоди з московською асоціацією в Харкові організується також українська наукова сходознавча асоціація.

Оргбюро Н. А. С. на Україні закликає всіх, хто бажає взяти участь у роботі Н. А. С., хто має сходознавчі праці й бажає провадити організовану наукову, суспільну й літературну працю.

Склад бюро: проф. Золотарьов (уповнаркомзовнішторг), проф. Клопотов (уч. секр ради промисл. з'їздів), проф. Смушков (зам. голови східн палати), т. Максимович (зам. уповнаркомзаксправ), проф. Глаутерн (І. Н. Г.) і т. Цукерман (економіст східн. палати).

☐ Наукові з'їзди. Головнаука УСРР звернулася до Головнауки РСФРР, щоб майбутній всесоюзний зоологічний з'їзд в - осени 1926 року скликати на Україні.

В - осени 1926 р. у Києві скликається 2 - й радіологічний з'їзд.

☐ Краєзнавство на Україні за часів радвлади. Для ілюстрації краєзнавчої роботи на Україні за часів радвлади, Український Комітет Краєзнавства ухвалив

видати окремими виданнями звіти місцевих краєзнавчих організацій про їхню роботу.

☒ Видання бюлетеню управління науковими установами НКО. Колегія НКОсвіти визнала за доцільне видання бюлетеню Управ. Наук. Установами.

Запропоновано Управ. Наук. Установ. НКО розробити конкретний план і зміст бюлетеню.

☒ Повернення УСРР культурних цінностей. Президія ЦВК'у СРСР ухвалила видати УСРР архівні матеріали, що

є в радянських архівах і мають відношення до українського народу.

Буде повернено УСРР колекцію листів українського філософа Г. С. Сковороди українські прописні книжки, що є єдине джерело вивчати соціально-економічну історію України 17 віку; всякі списки й грамоти царів, королів і монастирські записи 17 віку і листи до кримського хана від кошового отамана Сірка, копію рапорта від маршалка про неспорячки 1789 р. серед селян через чутки про відновлення Запорізької Січі.

ЗВІТНА ЗА 1924 Р. ВИСТАВКА МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

21 травня 1925 року музей українського мистецтва відкрив свою 2 звітну виставку. На відкритті виставки відбулося об'єднане засідання музею й пленуму дослідчої кафедри історії української культури.

На відкритті були присутні, крім робітників кафедри, представники НКО, преси, музеїв, художнього технікума, літературних об'єднань „Плугу“ й „Гарту“, представники учительства й студентства. Засідання відбулося під головуванням акад. Д. І. Багалія.

Першу доповідь „За рік“ зробив завідаючий музею, проф. С. А. Таранушенко. Зазначивши потребу регулярних звітів перед громадянством, як необхідне правило роботи, доповідач зробив стислий огляд праці музею за звітний час. Наш час висуває на порядок денний питання дослідження всебічно селянського мистецтва в його статичній й динамічній частині в просторі цілої України. Пам'ятки селянського мистецтва, в значній мірі, можуть нам відновити й розвинути в сучасному мистецтві кращі здорові традиції минулих років. Без систематичної збірки пам'яток неможлива організація наукового студіювання українського мистецтва, а також і курсів з історії українського мистецтва.

Останніми часами в Харкові закладаються й дослідчі організації (секція українського мистецтва при дослід. кафедрі істор. укр. культ.) і в художніх школах запроваджується курс з історії українського мистецтва й архітектури та й праця школи скеровується на український ґрунт. Ось чому збирання нових колекцій з селянського мистецького виробництва є одно з найнеодмінніших практичних завдань музею, тому музей і вжив усіх заходів, щоб зробити ряд відповідних екскурсій у різні місцевості України. Таких екскурсій музей улаштував за рік десять.

Підчас цих подорожей музей не тільки зібрав великі колекції, а також налагодив звязки з місцевими робітниками, організуючи з них кадр музейних кореспондентів. Внаслідок цих звязків музей вже одержав кілька посилок, що поповнили різні музейні відділи.

Поруч з збиранням матеріалу, музей про-

вадив жваву дослідницьку роботу. Цю роботу музею тісно звязано з роботою секції історії українського мистецтва при дослідницькій кафедрі історії української культури. При музеї працював семінар підвищеного типу секції українського мистецтва та краєзнавчий гурток студентів харківського художнього технікума.

Дослідницьку роботу музею проваджено в двох галузях — будівництва та орнаментики (кераміка, килими). За музейними збірками написано й здано до друку ряд робіт (про український килим, слобожанське мистецтво та ін.)

Почали налагоджуватися у звітному році звязки музею з професійною художньою школою. Музей обслуговував студентів і професорів Харківського художнього технікуму й профшколи своїми колекціями та бібліотекою.

Другу доповідь зробила аспірантка етнологічно-краєзнавчої секції при дослід. кат. іст. укр. культ. Білецька про життя на виставці. Зазначивши методи збирання шитва по музеях, вона спинилася на різних його галузях, репрезентованих на виставці, характеризувавши його з боку техніки й наукової цінності й виділивши особливо цінні речі.

Аспірантка секції істор. укр. мистецтва при тій-же кафедрі, Щепотьєва зробила огляд килимів на виставці, що складають невелику (30 екз.), але дуже цінну й різноманітну збірку, що визначає ряд характерних рис для різних місцевостей України, підкреслює різницю між селянськими й панськими килимами та виявляє багатство фарб і композицій в орнаментіці.

Останню доповідь на тему „науково-мистецька цінність художньої промисловости минулими для нашої епохи“ прочитав аспірант кафедри педології, художник Сліпко. Він зробив короткий огляд еволюції мистецтва за останні 25 років (імпресіоністи й неоімпресіоністи), підкреслив неправильність того підходу до мистецтва, що поділяє його на чисте й застосоване і зазначив зацікавленість

художників зразками народньої творчості, на яку колись дивилися, як на примітив. Тепер починають розуміти наукову цінність цієї творчості, що виявляє еволюцію розвитку смаку народніх мас і розвиток соціального устрою минувшини.

Закінчив засідання своєю промовою голова зборів акад. Д. І. Багалій. Зазначивши велику роботу, що зумів проробити музей, не вважаючи на дуже обмежені кошти й занадто малу кількість робітників, він підкреслив цілковиту правильність того шляху, яким пішов музей, звязавшись з наукою й школою й висловив побажання, щоб надалі музей мав змогу налагодити подібні - ж звязки й з промисловістю.

Щоб познайомити широкі кола громадянства з художньою цінністю народнього мистецтва, а також з технікою виробництва, музей має намір упорядити цикл лекцій. Систематичну працю в цьому напрямку вирішено розпочати з осені, але, як першу спробу, в звязку з відкритою звітною виставкою, 31-го травня музей упорядив першу таку лекцію.

Зроблено було 2 доповіді аспіранта дослід. кафедри педології художника К. Я. Сліпка на тему: „Художня промисловість і її мистецька цінність“; професора Харків. худож. технікума, художника І. І. Падалки на тему „Художник у керамічному виробництві“.

В першій доповіді доповідач, згадавши про старий погляд на народне виробництво, як на щось примітивне, довів на ряді зразків

думку про закономірність орнаментики на всіх речах і підкреслив, неодмінність вивчаючи цей орнамент, зважати на матеріал і призначення речі, а також на техніку її виробу.

Другий доповідч показав, як цю думку про звязок орнаменту з матеріалом і технікою треба провадити в ганчарському виробництві. Художники, переходячи од своєї праці в галузі „чистого мистецтва“ до виробництва, переоцінили свої знання й не наблизились до ремісника — ганчара. Вони одразу почали його вчити, не поцікавившись тим, як саме працює ганчар, і тому пропонували йому узори, взяті зовсім з інших речей, напр., з вишиванок. На ці узори ганчар мусив витрачати дуже багато часу, сильно зменшуючи свою продукцію. До шкіл такого напрямку належить Миргородський технікум на Почтавшині, що не допомагає, а лише псує смак ремісників. Як зразок добре поставленої школи, з правильним технічним підходом доповідач навів технікум в Межигір'ї на Київщині й розповів про працю тамошніх майстрів. Після лекції доповідач провів слухачів по виставці, і зробив пояснення що до техніки різних керамічних виробів. Під час обговорювання доповідей, було висловлено думку, що треба, кажучи про орнаментичні речей, мати на увазі, що вони єсть частиною архітектурного оздоблення хати. На тему про верстатне мистецтво пропонувано було зробити окрему доповідь.

Аудиторія докладами була дуже зацікавлена й задоволена. Це показує, що такі лекції потрібні й дуже бажані.

ЛІТЕРАТУРА

■ Історія української літератури. ДВУ видрукувало й цими днями пустять на продаж т. IV Історії української літератури М. Грушевського, що містить у собі огляд усної творчості пізніх княжих і переходових віків XIII — XVII. Книга має 690 сторінок, ціна 6 карб.

■ Видання політкаторжан. Товариство політкаторжан видає літературу, присвячену до 20-річчя революції 1905 року та 100-річчя повстання 1825 року (повстання декабристів). Зважаючи на важливість вивчення та популяризації історичних матеріалів реверу, товариство має розповсюджувати її між населення через міські ДККК та РДККК.

■ Жива Газета. Політпросвітуправління разом с ВУРПС розпочало підготовчу роботу до відкриття в Харкові постійного колективу „Жива Газета“. Працю намічено розпочати з жовтня. Вистави газети відбуватимуться укр. мовою. В справі режисерській провадяться переговори з мистецьким об'єднанням „Березіль“.

■ Жовтнева перемога. Збірник хрестоматія до роковин Жовтневої революції за редакцією Ф. Шаковицького, виданий ВУСБ УПО'світи, має вийти друку в кінці серпня цього року. Книжка буде мати розділи художньої літератури — оповідання, вірші, пісні з нотами й п'єсу, а також історичні матеріали про Жовтневу революцію. До збірника додано методичну статтю, як користати з нього при нагоді роковин Жовтневої революції в селянських будинках та хат.-читальнях.

Збірник уложено й пристосовано до села, для вжитку в с. б. і х. - ч.

Дер - й

■ Нова п'єса М. Куліша. Український драматург, М. Куліш написав дві нових п'єси: „Комуна в степах“ і „Так загинув Гуска“. Право постановки цих п'єс автор передав колективу „ім. Франка“ у Харкові.

МИСТЕЦТВО

☐ Авторське право. Правління Українського товариства драматургів і композиторів дійшло до погодження з об'єднаним правлінням Московського й Ленінградського т-ва драматургів і композиторів що до охорони й збору авторського на території УСРР і РСФРР.

Агентура Московського й Ленінградського т-ва на Україні об'єднується й підлягатиме правлінню укр. т-ва, у Харкові, вулиця 1 травня, 20.

Уповноважені Моск. і Ленінград. т-в мають подати заяви й адресу правлінню у Харкові й дістануть відповідні документи. У всіх містах і місцевостях, де нема агентур, можуть подавати заяви й інші особи, що бажають збирати авторське.

Уповноважені „Вістей“ на місцях можуть подати заяви про бажання збирати авторське. Принципово погоджено це питання з видавництвом „Вісти“.

Автори, що досі не подали заяви про свій вступ у члени т-ва й не прислали 2 прим. своїх творів, повинні це як-найскоріше зробити, бо без заяви й передання прав авторських, т-во не збиратиме за їх твори авторського.

☐ Конкурс на музичні твори, що присвячені даті 20-х роковин 1905 року. Вищий музичний комітет управління політосвіти НКО оголошують конкурс на: а) романсові твори б) хорові твори в) кантату — на таких умовах:

1. Твори мусять відповідати ідеї свята 20-х роковин 1905 року і бути витримані як із ідеологічного, так і з художнього боку.

Зокрема: а) романс і хоровий твір мусять бути приступні для виконання силами робітничих клубів і сельбудів, б) кантата мусять бути розрахована на оркестр, хор і окремі голоси.

Кантата подається в оркестровій партитурі й фортеп'яновому викладі.

2. До конкурсу приймаються твори, що: а) написані українською мовою і б) що ніде не надруковані.

3. Премії призначаються в такому розмірі:

а) на романс — 1 премія —	75 карб.
2 -	50 "
б) хор 1 -	75 "
2 -	50 "
в) кантата 1 -	200 "

4. Термін подачі творів: романсів і хорів — 1 вересня 1925 року. Кантати — 1 жовтня 1925 року.

5. Твори надсилаються в 2-х примірниках на адресу: Наркомосвіта, Вищий Музичний Комітет (Харків, вул. Артема, 29).

Прізвища і адреси авторів подається в запечатаних конвертах, на яких надписується лише девіз (умовне слово).

6. Виш. муз. Комітет УПО має право першого виконання премійованого твору, право - ж на видання й дальніше виконання за авторами залишається.

☐ Художня рада Держ. опери. Наркомос затвердив новий склад художньої ради української держопери. До ради ввійшли: голова — М. Хвильовий, зам. голова — Ліфшиц, члени ради: Козицький, Боголюбов, Штейнберг, Павло Тичина і Толстяков, представники від ЦК спілки робіт і губполітосвіти — Берлін, Єгоров, Пилипенко і Каргальський.

☐ Сітка українських театрів. Наркомосвіта остаточно затвердила сітку укр. держ. театрів. Вони постійно існуватимуть у Харкові, Києві, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Артемівську, Чернігові, Вінниці й Житомері.

В Харкові по-старому залишаються Франківці, в Києві — „Березіль“, в Катеринославі — театр ім. Заньковецької і в Полтаві — Шевченківці.

Організацію Артемівського театру доручено т. Шатрову (зараз директор Одеського роб.-сел. укр. театру). Художній персонал буде виділено зі складу трупи ім. Франка в Харкові.

На підготовчу роботу в справі організації театру в Вінниці командировано т. Гулю. Художній склад театру буде цілком перекинуто з Одеси (склад Одеського роб.-сельтеатру). Є думка поставити на чолі театру режисера Тінського, що тепер працює у Шевченківців.

Театр в Чернігові доручено організувати т. Літовченку (кол. уповноваженому театру ім. Г. Михайличенка). Завідуватиме художньою частиною відомий режисер Смірнов. У склад трупи ввійшов режисер Васильов, артистка Добровольська та інші актори, яких узято з Києва. Підготовчу працю почнеться в театрі з 1-го серпня.

В Одесі формує театр режисер Марк Терещенко.

Сезонні театри розпочнуть у жовтні. Передбачається обмін в сезоні режисерами та акторами.

☐ Л. Курбас — народній артист. Наркомосвіта ухвалила нагородити відомого режисера Л. Курбаса званням народнього артиста Республіки. В цій справі подано докладну записку до Раднаркому.

☐ Виставка єврейських художників. Раднацмен організує в Харкові виставку картин єврейських художників. Експонати на виставку мають прибути з Києва.

☒ Революційно-побутовий театр. Організацію революційно-побутового театру, що має працювати в Червонозаводському театрі, доручено харк. губполітосвіті, погоджуючи всі справи з відділом мистецтв.

☒ Організація державного єврейського театру. Колегія НКО ухвалила організувати в Харкові державний єврейський театр, з тим щоби цей театр періодично обслуговував інші міста з значною кількістю єврейського населення.

КИЇВ

ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ УАН

Діяльність Етнографічної Комісії Укр. Академії Наук, що працює під головуванням ак. А. М. Лободи, згідно з головними завданнями комісії а) провадити науково-дослідчу працю й з'єднувати дослідувачів у галузі фольклору та б) збирати фольклорний матеріал, а поруч з тим поширювати інтерес в робітничо-селянських масах до науково-дослідчої праці й популяризувати методи краєзнавчої роботи. Згідно з цими головними завданнями діяльність Комісії розподілялась на два відділи: по-перше, на науково-дослідчу працю і, по-друге, на вивчення життя сучасного села, збирання фольклорного матеріалу як через притягнення широких кол переважно сільського активу, культробітників на місцях (студентів, сількорів, зав. хатами-читальнями, вчителів, а через них учнів шкіл лікнепу, трудшкіл, профшкіл та ин.), так і через улаштування спеціальних екскурсій на села.

Що до науково-дослідчої праці, то й, як і в попередні роки (з 1920-го року до кінця 1924-го — 119 засідань) виражено в улаштуванні публічних засідань, зачитуванні й обміркуванні доповідей. Всього за перше півріччя 1925-го року відбулось 15 засідань, що на них було зачитано 21 доповідь.

I. (12. I. 25) П. М. Попов. Діалектологічна й етнографічна мапа Путивльського повіту на Курщині; II (11. II. 25) В. Г. Ляскоронський. Програма до збирання відомостей про чумаки; III. (25. II. 25) урочисте засідання пам'яті М. Ф. Сумцова з доповідями: 1. В. А. Камінський. Етнографія й її завдання в освітленні наукових розвідок Сумцова; 2. Ф. Я. Савченко. Сумцов, як фольклорист; 3. В. П. Петров. Сумцов, як історик етнографії; 4. С. О. Єфремов. Сумцов, як історик письменства; IV. (4. III. 25) В. А. Камінський. Винницький музей. Історія його заснування та його сьогочасний стан; V. (17. III. 25) А. М. Лобода. Українські прислів'я. Історія їх збирання, дослідження й завдання найближчого видання; VI. (28. III. 1925 р.) VII. (10. IV. 25) 1. Є. А. Рихлік. Слов'янське народознавство в нових українських книжках; 2. В. А. Камінський. З наукового життя на Волині; VIII. (28. IV. 25). Спільне засідання з Істор.-Літ. Т-м пам'яті М. І.

Костомарова В. А. Камінський. Соціально-побутовий елемент у розвідках Костомарова; IX. (6. V. 25) В. П. Петров. Нові ідеї в мітології (наука Леві-Брюля про первісне мислення); X. (20. V. 25). В. П. Петров. Огляд новішої літератури про сучасне село; XI. (27. V. 25) К. О. Копержинський. Обряди збору врожаю у давніх слов'ян в початкові часи; XII. (3. VI. 25) В. Ф. Демич. Українське народне самолікування (за спостереженнями сільського лікаря). XIII. (17. VI. 25). 1. Кл. В. Квітка. Робота й ритм. (Критика Бюхерової теорії). 2. В. В. Білий. Етнографічна діяльність і життя Я. П. Новицького. XIV. (23. VI. 25). Спільне засідання з Комісією громадських рухів. 1. О. П. Косач-Пчілка. Спомини про М. П. Драгоманова; 2. В. А. Камінський. М. П. Драгоманов, як етнограф. XV. (24. VI. 25) 1. Ів. Лютий. Нові записи пісень, що відбивають сучасне життя, з Чигиринщини; 2. М. І. Корнилович. Огляд назв сіл на Холмщині (з ономастичних спостережень).

З метою полегшити працівникам в галузі народнього життя ознайомлення й орієнтацією в літературі Етнографічна Комісія розпочала справу з складанням покажчика українського фольклору, що над ним спеціально працює О. Ю. Андрієвський. Поклавши в основу покажчик Б. Д. Грінченка і маючи завданням як перевірити подані там відомості, так і доповнити його новими та продовжити його до наших часів (покажчик Б. Д. Грінченка кінчається 1900-м роком), Етногр. Комісією за останні два місяці, як розпочато працю над покажчиком зібрано такий бібліографічний матеріал, що відповідає кількості №№ Грінченкового покажчика. Вже закінчується перегляд „Київської Старини“ і „Етногр. Обозрення“, ці головних джерел укр. фольклору. Картковий матеріал в міру складання редагується. Всього зредаговано й перевірено кождво з половиною тисяч карток.

Етнографічна Комісія продовжує розпочату минулого року працю в галузі вивчення нацменшостей. В цій праці беруть участь Є. А. Рихлік та Т. Г. Кезма. Є. А. Рихлік досліджує життя чехів, чеські колові на Україні, маючи на меті докладне

монографічне освітлення як соціальних процесів, так і народньої творчості. Відповідну працю що до вивчення айсорів провадить Т. Г. Кезма.

О. Б. Курило опрацьовує діалектологічні матеріали, зібрані за попередніх екскурсій на Поділля (український, молдаванський та німецький матеріал), на Пирятинщину й Чернігівщину. В. Г. Камінський працював над історією краєзнавчої праці на Волині.

Перше півріччя 1925-го року позначилось також поширенням і поглибленням масової роботи Комісії і в зв'язку з тим збирання фольклорного матеріалу.

Етнографічна Комісія брала участь у справі організації виставки „дослідження села“, улаштованої Київським Губкомом при партклубі „Більшовик“ підчас чергової губпартконференції й губз'їзду Рад. На виставку було передано видання Комісії та зібраний Комісією фольклорний матеріал (а саме: збірник слів, що увійшли в народній вжиток за часи революції, в їхній народньо-стимологічній формі, збірник „частушок“, збірник пісень, витворених за останні часи, програми, план монографічного обслідування села, відозву Комісії про збирання матеріалів).

Етнографічна Комісія взяла участь і в загально-краєзнавчій праці. На весні ц. /р. почався значний краєзнавчий рух у колах громадсько-активного студентства. Е. К. пішла на зустріч організації студентських краєзнавчих гуртків. Члени Комісії взяли на себе керування деякими вузівськими гуртками, виступали з доповідями як на засіданнях вузівських осередків, так і міжвузівських, допомагали в справі складання програм для збирання краєзнавчих матеріалів; було надруковано спеціальні статті про завдання й методи краєзнавства й новішу краєзнавчу літературу („Життя й Революція“, ч. I—II та III; „Зоря“ ч. III).

Для масової роботи по-за межами Києва було використано періодичну пресу (газети Київські—„Більшовик“ та „Р. Село“, Чернігівські, Запорозькі, Катеринославські, Одеські). Для масового поширення за останній час (7. V. 25 і 22. V. 25 р.) Комісія видала: 1) Відозву про збирання матеріалів; 2) Програму до збирання пісенного матеріалу (збірник Іст. - Філ. Від. № 13, в. 4) і 3) Програму до збирання оповідань, казок, переказів і прислів'їв (Зб. Іст. - Філ. Від. № 29, вип. 1). Виготовано до друку ще декілька програм і намічено виготовити поради до краєзнавчої праці. В цих програмах звертається увагу збирачів на збирання новішого матеріалу, що освітлює й відбиває ті соціальні й економічні процеси, що відбуваються тепер на селі; переказів і споминів про соціально-революційні рухи від часів

кріпацтва, 1905 р. і особливо часів революції; збирання фольклору не одривається тут од загального ходу соціального життя села в його цілому. Видані програми поширено між культробітниками на місцях (програми розіслано всім районним школам України, профшколам краєзнавчим інституціям і гурткам, а також і окремим особам). На жаль, за браком коштів кожне видання надруковано в кількості 3 тис. примірників, а масове поширення потребує принаймні 25 тис. прим. Через це всупереч з дійсними можливостями й потребами приходиться звужувати межі масового поширення.

Не вважаючи на це, мережа кореспондентів Комісії густішає й охоплює все більш і більш значний терен. З кореспондентів, що ними надіслано більш-менш значні збірки фольклорних матеріалів, ми мусимо зазначити таких осіб: Кость Сидоренко (м. Маково, Подільськ. губ.), Д. К. Лебідь (Чернігів), Д. Градиленко (м. Городище на Шевченківщині), В. Ф. Покальчук (Черкаси), Л. Юркевича (на Одещині), Гр. Равчук (м. Бровари), Г. Д'яченко (с. Германівка на Київщині); Г. П. Кревсуй (с. Бірк під Гадячем); К. С. Пилінський (с. Бобрин на Полтавщині); В. Е. Гезе (Київ); О. Т. Довгань (Умань); Ів. Снігур (на Уманщині); Л. Гащенко (на Хорольщині); Іляшенко (Сум. пов. на Харківщині). В. О. Матушівською за мандатом Комісії, зібрано чималу збірку пісень в околицях Києва й на Білоцерківщині.

З екскурсій і поїздок, улаштованих за дорученням Етн. Комісії (без видачі коштів) відбулись такі: дві поїздки Д. М. Ревуцького до Ленінграду й Москви для збирання архівних відомостей про Гулака-Аргемовського (співця); дві поїздки В. П. Петрова до Чернігова й Ленінграду для праці над архівами Куліша й ознайомлення з етнографічною працею Ленінградських наукових інституцій. В. В. Білий їздив до Ленінграду для праці в Архіві був. III-го відділу над справою С. Д. Носа.

З спеціально-етнографічних екскурсій Комісією було влаштовано дві екскурсії: в село Війтовці на Переяславщину (в січні) й в м. Баришпіль на Київщині (в травні). В с. Війтовцях було закладено станцію для збирання фольклорних та соц.-екон. матеріалів (Етнографічний гурток при хаті-читальні). Підчас перебування в с. Війтовцях зібрано було чималий матеріал для повного монографічного опису села за спеціальною програмою. Дещо вже використано для друку. (В. П. Петров: Старий і новий побут; В. В. Білий. Типи сучасного села). Підчас подорожи до м. Баришпіль записано переважно частушки, пісні, що відбивають сучасне життя, легенди та инш.

Етнографічна Комісія УАН звертається до громадського активу на селі й в містах, до

культуротників (учителів, зав. хатами - читальнями, селькорів, студентів і ин.) надсилати до Комісії як зібраний матеріял, так і запитання в справі збирання. Комісія вишле всі необхідні матеріяли, вказівки й відповіді.

Листи й матеріяли на адресу Етнографічної Комісії (Київ, Укр. Академія Наук, Вул. Короленка, 54. Етнографічній Комісії) пересилаються безплатно.

В. П.

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

■ **Нова державна музпрофшкола.** У Києві розпочала свою діяльність нова державна музпрофшкола ім. Леонтовича, яка ставить собі завдання виробити кадр робітників для обслуговування селянських та робітничих мас в їх муз. культурних потребах.

Музпрофшкола ім. Леонтовича дасть своїм учням добру технічну підготовку з спеціальності, а також дасть всебічну музичну освіту на основі найновіших метод муз. педагогіки.

По закінченні музпрофшколи учні мають бути здатні до самостійної муз. діяльності з вибраного фаху й мають направляти свою діяльність переважно на села, а також і в робітничі клуби та інші культурні заклади.

Більша половина місць профшколи — для селянської молоді, друга частина місць — для робітників, членів профспілок.

Курс навчання в профшколі 3-річний.

Профшкола має такі відділи:

I. Вокально-хоровий: а) хоровий ансамбль, б) класи сольового співу.

II. Інструментовий: а) класи гри на фортепіано, б) на скрипці, в) на віолончелі.

III. Відділ народн. інструментів — оркестровий ансамбль.

Учні всіх відділів профшколи мають вивчати мистецтво диригування так теоретично, як і практично.

До складу лекторів профшколи запрошено найвидатніші музичні сили м. Києва.

Дирекція школи звернулась до всіх місцевих органів влади, комнезамів, профспілок та громадських організацій з проханням надсилати до муз. профшколи нових здатних до музики учнів, призначаючи по можливості стипендію на їх утримання.

Інформації дає канцелярія профшколи у Києві, Пролетарська 107, пом. 5, 3-й поверх.

Г. В.

■ **Нова капела.** При посередбюрі Київського губробмису організовано капелу „Сурма“ (спілка українських робітників мистецького ансамблю). Капела складається з 64 безробітних членів Робмису. На чолі її стоїть Д. Коханський. Капела має на меті обслуговувати широкі робітничо-селянські маси в масштабі УСРР, але разом з тим і шукає нових шляхів у галузі хорового мистецтва.

Репертуар капели розбито на цикли:

1. Пісні революції.
2. Пісні настрою та психологічні.
3. Народні.
4. Виконання поем і сюїт.

Правління дає капелі приміщення клубу Робмис тричі на тиждень, але вимагає платити за світло й приборку, через що безробітні співаки примушені сами оплачувати це. Нині йде лабораторна праця, наслідки якої капела гадає прилюдно продемонструвати в жовтні ц. р.

■ **На увагу письменникам.** Відділ мистецтв ПОУ розпочинає видавати п'єси та інсценіровки з сільсько-господарської пропаганди. П'єси має бути видано до кінця цього 1924-1925 бюджетного року. Темі такі:

1. Землепорядкування, 2. Боротьба з посухою, 3. Інтенсифікація сільського господарства, 4. Меліорація, 5. Садовина й городина, 6. З лісом треба розумно господарювати, 7. Боротьба з ярами та пісками, 8. Ветеринарія та зоологія, 9. Молоді хазяї та дослідні станції, 10. Агрокультурна робота колгоспів та радгоспів, 11. Засівна кампанія, 12. Про свиню.

Інсценування: 1. Шкідники польові, городні та садові, 2. Сільсько-господарська кооперація (виробнича, побутова, постачальна та кредитова), 3. Кустарно-промислова кооперація, 4. Живий і мертвий реманент сільського господаря, 5. Свійські птахи селянина.

П'єси буде оплачено ПОУ згідно з відповідними ставками.

ОДЕСА

■ **До організації українського держтеатру.** Відбулось засідання політосвіти в справі організації в Одесі українського держтеатру.

Художній керівник і головний режисер театру тов. Терещенко М. зробив доклад про загальні основи праці держтеатру в сезоні 1925-1926 р.р.

Режисуру буде складено з таких осіб: М. Терещенко (зав. художн. частиною і головний режис.), Глаголін, Ейзенштейн постановщики.

В з'язку з цим відбувається широка підготовча робота обладнання сцени й загального ремонту в помешканні театру ім. Шевченка, де гратиме в біжучім сезоні укр. держтеатр.

НА ВОЛИНІ

Коростенський окружний музей краєзнавства. Коростенщина — найглухіший закуток на Волині. З давніх часів цей закуток приваблював наших наукових дослідників — природників і гуманітарів. Численні наукові-монографії, нариси, ма жаль, розкидано по окремих часописах, а зразки — складають дуже цінні колекції центр. музеїв.

Але й ці окремі наукові розвідки, окремі нариси з краєзнавства Коростенщини зовсім непомітні, невідомі не тільки широкому Коростенському суспільству; про них нічого не вчить і місцеві культ.-освітні робітники, а вчителі, агрономи й т. інш.

Тільки з 1917 року починається перша робота по вивчення Коростенщини місцевими робітниками. Вчительський з'їзд 1917 р. прийняв свої постанови вимагає навіть створення «педагогічного краевого музею».

Але нічого не було зроблено. Лише вчительська школа, зав. повітнаросвітою в Овручі, робить спробу заснувати повітний музей. Його найближчі помічники допомагають йому в цій справі.

В складі заснованого музею, перш за все увійшли палеонтологічні збірки з націоналізованих уділів місцевої буржуазії. Треба зазначити, що так зв. Овруч-Словечальський масив тепер через знищення лісів, надзвичайно руйнується, розкладається на густу сітку ярів (до 20 метр. глиб.). Після великого дощу і на-весні вода часом вимиває кістки велетенських тварин польодовикової доби (*Elephas primigenius*, *Ovibos prisericinoceros*, *Ichorhinus* і інш.). Від сезону ці знахідки скуповували місцеві крамарі й перепродавали за великі гроші для багатих аматорів. Часом для збільшення кількості цих експонатів їх розбивали на декілька кавалків, або вироблювали з них різні попільнички то-що. Отже, грош розгрімі цих крамарів та іншої буржуазії в м. Овручі новому музеєві понастило через десяті руки здобути невеличку колекцію цих знахідок.

За відсутністю певних робітників, музей хоч і зібрав до 100' номерів, але вони не мали навіть будь-якої номенклатури, опису то-що. Це була просто аматорська колекція цікавих речей. Відчас початку розгортання колекцій, на початку 1922 р. тов. Левицький залишає повітнаросвіту, а разом з ним і його найближчі співробітники. Музеєм завладів сельбуд.

На початку 1923 р., коли Коростень став окружним містом і охопив собою всю Овручщину, в складі співробітників Н. О. був один з фундаторів колишнього Овруцького музею. За допомогою окрінспектора народної освіти тов. Пелеха вживаються заходи до заснування окружного музею краєзнавства. Вла-

сне кажучи, працю заснування музею розпочато з літніх педагогічних курсів, де викладав Краєзнавство т. К. Наслідки історичної розвідки м. Коростеня були першим кроком у цій справі.

Тим часом до ОВК було внесено плана про заснування самого музею. План було затверджено і з осені 1923 р. в Коростені юридично став існувати музей краєзнавства.

Для розташування музею ОВК передначив колишню дачу за м. Коростенем. Дача була напівзруйнована і багато зусилля затратив музей, поки надав цьому помешканню належний вигляд. Коли дачу було одремонтвано на неї з'явилося багато претендентів: колишній власник, міст. госп. і т. д. Розпочато уперту боротьбу за помешкання. Для того, щоб відібрати від музею помешкання, де-хто вживав провокаційних заходів для закриття музею «як непотрібної установи в умовах Коростенщини» (sic!). Нещодавно була навіть спроба переслати «в 10-денний термін!» в м. Овруч музею, бо його помешкання теж комусь стало потрібним. Одстояли й тепер. Що далі ще буде — невідомо.

Отже, боротьба музею за помешкання — була боротьба за його існування: для музею не давали іншого помешкання, коли пропонували йому звільнити його власне!

Розгортання праці музею розпочалося з лютого 1924 року. В бюджеті ОВК пошастило одвоювати постійну ставку для завід. музею (26 карб.) і для сторожа (10 карб.).

Невелика кількість коштів було відпущено й на його н.-д. та господарчі потреби (150 карб.).

З колекцій колишнього Овруцького музею, який існував щось із 6 місяців, залишилися тільки недоїтки, що їх не встигли розкрасити сельбудівські «аматори»: до музею вступило 15 зразків з палеонтологічної колекції. Коростенському музеєві довелося розпочати працю з самого початку.

З самого початку свого існування музей орієнтувався на краєзнавчо-дослідний принцип роботи: — стаціонарність досліджувань і втягнення в дослідну працю найбільшої кількості місцевих громадських сил.

3 травня місяця при музеї засновується гурток краєзнавства з 20 осіб. Гурток проіснував коло 4 місяців й механічно розпався через те, що не зустрів підтримки з боку самих організацій. Тільки окремі 2-3 особи продовжували держатися тісного звязку з музеєм, допомагаючи йому в тій чи іншій праці (кореспонденти). Надзвичайно багато надій покладалося на вчительство та його участь у краєзнавчій праці. Коло 25 доповідей, лекцій, програм було роздано для вчителів. Стали засновуватися краєзнавчі гуртки але... через 2-3 тижні вмирали. Не

було то часу, то бажання, а головне — не було рушійних стимулів до праці. Що ідея гуртків цілком життєва про те свідчать, напр., краєзнавчі гуртки що є в с. Кропивні Фастівськ. р-ну, в с. Лугинах, с. Горбуліві, м. Малині. Кропивнянський та Горбулівський гуртки розпочали навіть праці в справі заснування районних музеїв.

Організація і втягнення до широкої краєзнавчої праці сільських робітників продовжується.

Протягом минулого 1924 року окр. музеєм переведено таку працю:

I. Через своїх співробітників музей брав участь у геологічній розвідці півдня Коростенщини (сточища р. р. Ужа та Їрми), якою керував виклад. Житом. ІНО С. В. Більський. Крім монографічн. пр. до музею вступило від розвідки 240 мінер. зразків.

II. З етнографічних екскурсій (під керуванням завід. музею), з матеріалу склалася етнографічна колекція музею в 120 зразків (побут, техніка, культура села).

III. Під керівництвом Зав. Археолог. Відділом Волинського Н.-Д. Музею с. с. Гамченка музей зробив археологічну розвідку в сточищу р. Ужа та його допливів, що впадають нижче м. Коростеня. Наслідки археологічних розвідок та розкопок дали істор.-археологічну колекцію (більш за 100 експонатів). Поточного року праця має поглибитися й поширитися при участі місцевих робітників та студентства. Для археологічних досліджень взято 4 пункти: м. Коростень, Народичи, Покальов та Емільчин. Працю передбачається закінчити до археологічної конференції в Одесі п. р., що відбудеться в серпні.

З середини 1926 року музей номінально вважається за філію Волинського Н.-Д. Музею. Але без певних матеріальних засобів цей зв'язок не може бути міцним, бо завідатель музеєм є Уповноважений Волин. Музею на Коростенщині.

Разом з науково-дослідною працею музею провадив охоронну працю над позамузейними цінностями, що є в окрузі. Через ЗВК видано наказа 441 про охорону позамузейних наукових цінностей. За спеціальною інструкцією та анкетною провадиться перереєстрація цих цінностей.

Минулої зими виявлено схованк стародавніх грошей (16 стол.), які передано до Волинського Н.Д. Музею. Іншу таку схованку недавно виявлено в м. Народичах.

Одночасно з придбанням н.-досл. матеріалу для музею йде його обробка (класифікація, каталогування, опис то-що) та експозиційне розташування. Разом з тим йде політ.-освітня праця серед відвідувачів.

З негативних боків музейної роботи треба зазначити:

1. Матеріальний стан музею:
  - а) Відсутність певних коштів на н.-д. працю.
  - б) Відсутність будинку (сучасний — тісний).
  - в) Віддаленість від міст. центру (1 1/2 год. їзди).
2. Відсутність певної кількості робітників і мізерна платня для них; є зав. і сторож; потрібно: завід., 2 — 3 помічн. - співроб.).
3. Відсутність бібліотеки, лабораторій і т. д.
4. Залежність музею від місцевого бюджету.

За 1 1/2 роки свого фактичного існування музей довів, що при належній увазі з боку органів Наркомосу, — він буде розвиватися і надалі.

Ф. Козубовський

Р.С.Ф.Р.Р.

МОСКВА

☞ Обмін науковими силами з закордоном. Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном поставило питання про обмін наукових сил між СРСР і закордоном. В першу чергу передбачається обмін науковими робітниками. Через те, що незнання мови перешкоджає обміну лекторами, то питання ставиться про обмін робітниками науково-дослідних інститутів СРСР з закордоном.

☞ Збірник автобіографій сучасних письменників. Художньо-педагогічна рада літературної студії всеросійської письменницької спілки, якою відає Москпрофос, почала складати збірник автобіографій сучасних письменників. Збірника видається з метою покрити заборгованість студії і встановити низку даремних вакансій. Редакційна

колегія просить усіх письменників, поетів, драматургів і т. д. надіслати їй свої автобіографії і бібліографічні зауваження на адресу: Тверський бульвар, 25, дом Герцена, канцелярія спілки поетів.

☞ Смерть П. П. Гнедича. Помер після операції відомий драматург, театральний діяч і історик мистецтва Петро Гнедич. До його праць належить велика кількість оригінальних і перекладних п'єс, а також 3-томна «История искусств», видана А. Марксом 1898 р.

☞ Пам'яті поета Баратинського. В червні місяці в маєтку-музеї «Мураново» відчинено виставку, присвячену пам'яті поета Баратинського, з нагоди 125-річчя з дня народження поета. На виставці багато коштовних експонатів — іконографічні рисунки, писних, книжкових і побутових.

ЛЕНІНГРАД

ДО ДВОХСОТЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Ювілейні свята Російської Академії Наук почнуться 5 вересня урочистою зустріччю гостей і триватиме до 15 вересня. Перші п'ять днів святкуватиметься в Ленінграді, а останні дні — в Москві.

В зв'язку з ювілеєм Академічна бібліотека готує виставку всіх видань Академії за 200 літ. Кількість цих видань перевищує 15 тис. назв.

На 200-ліття Академії Наук. Під час урочистого святкування 200-літнього ювілею Академії Наук буде влаштовано виставку архіву Академії. В цьому архіві є власні рукописи Ломоносова, портфелі з рукописними матеріалами першого російського історика - академіка Міллера, листування Академії Наук з закордонними вченими за 200 літ і сила автографів знаменитих учених від XVIII століття до останніх років.

Ювілейний журнал. На день святкування двохсотліття Академії Наук комісія в справі зивчення природно-виробничих сил СРСР випускає номер ювілейного журналу „Природа“, куди ввійдуть статті академіків: С. Ф. Ольденбурга, А. Е. Фермана, Н. С. Курнакова, П. П. Лазарева й ин. В статтях буде освітлено роль й значіння Академії Наук у справі піднесення наукового життя й промисловості за останні роки.

Побутова виставка часів Петра I. Академія Наук відокремила матеріали Петровської галереї для виставки історії побуту часів Петра I, яку організовує російський музей на святкування 200-ліття Ака-

демії Наук. Мета виставки — показати епоху початку 18 століття безпосередньо перед часами заснування Академії Наук

Склад Академії Наук. Перед днем свого ювілею Академія Наук оголосила останні дані про свій склад. Тепер президія Академії складається з 41 академіка, крім трго до складу її входить 4 почесних російських члени і 15 чужоземних, 144 російських кореспонденти і 169 чужоземних. Академія Наук охоплює 46 наукових установ, де працюють 462 наукових співробітники.

РІЗНІ

Нові документи про декабристів. Ленінградський центральний історичний архів, розробляючи матеріали, що мають чинення з повстанням декабристів, викрив з секретних справ колишнього морського і військового урядиштва низку цінних документів з прізвищами до цього часу нікому невідомих салдатів і матросів, що брали участь у повстанні. Найдено також матеріали повстання Чернігівського полку. Список матросів і салдатів, присуджених на всякі кари, містить щось 1.000 чол. Викриті матеріали дають повну картину участі матросів і салдатів у повстанні. Всі ці надто цінні матеріали вперше буде опубліковано окремою монографією на столітні роковини декабристського повстання.

Всеросійський з'їзд патологів. Головна наука в вересні скликає всеросійський з'їзд патологів.

ЗАКАВКАЗЗЯ

Культвідділ Абхазійського Радпрофу склав договір з українською трупю під керуванням Б. Л. Оршанова на постановку спектаклів у Сухумі. У складі групи артисти: А. Лучицька, Ю. Миронова, Л. Чугай і ин., усіх 35 чоловіка. В оголошеному репертуарі — „Хмара“, „Гандзя“, „Талан“, „Сорочинський ярмарок“, „Сава Чалий“, „Богдан Хмельницький“ і ин. з духом старого українського репертуару.

В Баку відбулась двохтижнева виставка картин і етюдів групи місцевих художників — А. Столярова, А. Широценка, Л. Книша, Г. Радика, В. Трохимова й ин. На виставці було щось 130 речей — портрети, жанрові й пейзажні етюди і картини, східні мініатюри.

Українська експедиція на Закавказзі. До Тифлісу прибула експедиція, яку відрядила Всеукраїнська Головна наука у

складі 4-х осіб із співробітників Харківських науково-дослідчих катедр.

Експедиція ця має працювати на Кавказі щось 2 місяці, переважно в Грузії і Вірменії.

Свою роботу в деяких галузях експедиція погодила з завданнями науково-дослідчого плану Кавказького історико-археологічного інституту.

Член експедиції тов. Берладина має працювати переважно над пам'ятниками високого середньо-вікового життя.

Тов. Івановська працює над історичним мистецтвом Кавказу — пам'ятниками кам'яного бронзового і ранньо-вікового віків.

Тов. Нікольська має продовжувати свої дослідження над середньо-віковими пам'ятниками малярства і, почасти, скульптури.

Тов. Потапов працює над пам'ятниками первісної матеріальної культури, щоб з'ясувати зв'язок доісторичн. культур Кавказу й України.

☐ Реорганізація Академії. Спеціальна комісія тепер виробляє проєкта реорганізувати Грузинську художню академію, в основу якої покладено принцип наблизити класичне мистецтво до робітничих мас, підготувати відповідних викладавців для шкіл першого й другого ступня, а також спеціалістів - техніків застосованого мистецтва.

ГРУЗИНСЬКА КУЛЬТУРА

☐ Національна галерея Грузинської СРР. Мета галереї — збирати експонати старовинного малярства і скульптури так Грузинського, Перського та інших східних країн, як і старовинного західно-європейського малярства.

За основу галереї стали експонати, які куплено від приватних осіб на виставці старовинного малярства в Тифлісі.

Крім того, з інших Тифліських музеїв було відокремлено картини художньої вартості і зконцентровано в галереї.

В результаті галерею збагатили переважно картинами старовинних грузинських і перських малярів.

Галерею, по змозі, поповнюється.

З 1921-22 року при галереї утворено цінну бібліотеку, з питань пластичного малярства, багатьма європейськими мовами.

Тепер число цінних книжок у ній становить по - над 3.000 примірників.

Галерею поділено на два головні відділи: східного малярства (Грузія, Персія, Індія й Китай) і малярства західного (фламандської школи, голандської, італійської, французької, німецької і російської.)

Тимчасово в галереї зберігається невелику кількість експонатів сучасного малярства.

Тепер у галереї нараховується по - над 200 полотен і більше 300 цінних мініатюр.

За найцінніше в галереї треба вважати колекцію старо-перського і старо-грузинського малярства.

На старо-перське малярство (так великих полотен, як і мініатюр) галерея найбагатша від усіх галерей навіть Західної Європи.

В колекції перського малярства можна простежити майже увесь розвиток, починаючи з 16-го століття аж до першої половини 19-го століття.

З грузинського малярства найкраще, порівнюючи, зберіглось портретне (історичні портрети), головню — кінця 18 і 19 століть.

Невелика кількість збережених до нашого часу речей грузинського малярства пояснюється бурхливим історичним минулим Грузії.

Цінні пам'ятники грузинського малярства можна ще вивчати, але не в межах галереї, а збереженого де-не-де фрескового малярства і мініатюр, що ними ілюстровано старовинні квіжки, які бережуться в Тифлісі

в університетській бібліотеці і в Грузинському історико-етнографічному музеї

Колекції перського малярства поки - що не показується публіці.

Низку цінних експонатів з малярства (Рембрандт, Лука Кранах, Жерико, Прюдом, Тенерс), утікаючи, вивіз меншовицький уряд.

☐ Народнього грузино-вірменського поета Акоп'яна обрано за члена міжнароднього бюро зв'язку пролетарської літератури (Літ-інтерн) і призначено за представника бюро на Кавказі.

☐ В Тифлісі вийшла грузинською мовою книжка художнього критика і теоретика мистецтва К. Г. Кацапелі „Основи соціальної естетики“, де трактується питання соціальної естетики з погляду філософського матеріалізму і взаємочинності між ідеологією й оточенням.

☐ Грузинський пролетарський поет П. Кутателадзе написав п'єсу з революційного життя сучасної Грузії „Гра з огнем“ на 5 частин.

☐ Протягом останнього часу національна галерея придбала в Ленінграді 355 малюнків і ескізів художника Горшельдта, який у 60-х роках минулого століття брав участь у кавказькій війні.

Колекція, крім художнього значіння, має великий історико-етнографічний інтерес.

Придбано картини художників — Шибурва — „Торжество Олімпа“ і Боголюбова — „Палермо“ і мініатюрний акварельний портрет Мюрата, роботи відомого художника наполеонівської епохи Ізабе.

Гр. Боткіна подарувала галереї 10 етюдів-академіка М. П. Боткіна. Грузинський Рад нарком передав галереї низку цінних книжок, присвячених мистецьким питанням.

ВІРМЕНСКА КУЛЬТУРА

☐ Серед вірменських композиторів. Композитор А. Спендіаров працює тепер над інструментовкою своєї опери „Алмаст“ на 4 дії на сюжет Ованеса Туманяна. Композитор А. Тер-Гевондян також почав інструментувати свою оперу „Седа“ на 4 дії й 7 картин на сюжет Шанта. Обидві праці на осінь буде закінчено.

☐ Пам'яті Габріеля Сундукіянца. Цього року 12 липня минуло 100 літ коли народився відомий вірменський драматург-сатирик Габріель Сундукіянци, автор відомої комедії „Пено“ (яка є в перекладі російською й грузинською мовами).

Сундукіянци писав у 2-ій половині XIX віку, починаючи з 60-х років, коли буржуазія і пролетаріату Закавказзі лише народжувались. Сундукіянциві твори мають певну вартість і з боку наукового і етнографічного і лінгвістичного (багатий матеріал для дослідження

фліської вірменської говірки, як одного з найцікавіших і своєрідних діалектів вірменської мови. Діалект цей що - далі все вимирає, хоча місце літературній мові). Помер Сундучянц 1912 року.

Визнано за неодмінне перевезти до Ери-

вані бібліотеку колишнього Лазаревського Інституту східних мов (у Москві), а також усі інститутські матеріали з вірменознавства. Вірменському Наркомосові доручено вести переговори, як найскорше перевезти бібліотеку.

ТЮРКСЬКА КУЛЬТУРА

Пам'ятник поетові Нізамі. На віку жив у Азербеджані й помер у Ганджі (раніш Олександропіль) відомий східний поет-містик Нізамі, твори якого мають велику славу по всіх мусульманських країнах цього часу.

Стародавній пам'ятник на його могилі вже давно розвалився і через це давно мали на

його місці збудувати нового. Отже тепер азербейджанське археологічне товариство порушило питання, щоб на Нізамовій могилі поставити нового пам'ятника.

Азербейджанський Раднарком взяв на державні кошти виховувати й утримувати дітей (сина й дочку) відомого народнього фаридського поета Сабіра.

ЗАХІДНЯ ЕВРОПА

НІМЕЧЧИНА

Виставка Дюрерових праць. На початку липня в Кобурзі виставлено було Дюрерові праці: 117 речей вирізаних на міді, 20 на дереві і 7 малюнків. Особливу вагу мають малюнки: 1) „Знищення надгробком“ (1502 р.), 2) „Ганна Релінген — гасбурзького патриція“ (1523 р.), 3) „Роздавання Христа і група Розп'яття“ і з іншого боку, „Мати, що годує центавра“, „Різдво Христове“, Марія Магдаліна, яку 4 ангели підносять на небо“, „Жінка з шовдниками“, „Задня частина коняки“.

У Берліні в квітні місяці Дім Мистецтв відкрив посмертну виставку мистця Фрідріха Кальморгена. Кальморген був різносторонній мистець, він для гем брав краєвиди, малював портрети дітей і т. и.

Виставка скульптури з тварин. З кінця квітня відкрито виставку в Берлінському Зоологічному саду під керівництвом скульптора Георга Коха. Виставлено понад 400 експонатів. Участь у виставці брали найвідоміші німецькі скульптори: проф. Кауер, брати Яким, Йоган і теодор, Кернер, проф. Август Краус, Вільгельм Кригер, Карл Раке, Вільгельм Неухаузар і ще багато найкращих скульпторів. Виставка про- тривається до 8 жовтня.

Гоголевого „Ревізора“ з великим успіхом поставлено в Німецькому театрі в Берліні. Преса відзначає постійно-світлове значіння комедії, протиурядницького і протицарницького напрямку.

Моделя Вавилонської башти. В історичному відділі Берлінського Державного Музея виставлено модель Вавилонської башти, яку виконав Е. Штегеман за вказівками проф. д-ра Роберта Кольдевея,

що завідував німецькими розкопками в Вавилоні і нещодавно закінчив їх.

НОВІ ВИДАННЯ („Hefte für Bücherwesen“)

1. Лев Толстой—„Життя в сповідах“. Щоденник і листи Видання А. Лютера.

Цей збірник охоплює крім опублікованих, ще й нові матеріали, яких ще не було досі надруковано. На підставі всього матеріалу складач намагається довести, що вся літературна діяльність Толстого є тільки „сповідь“. Ця головна ідея, хоча, мабуть, і помилкова, надає збірникові суцільности та сприяє значному вражінню навіть для звичайного читача. Але для порозуміння цього збірника треба бути досить знайомим із біографією Л. Толстого, бо складач не дає великих пояснень що до різних деталей тексту.

2. Лев Толстой—„Щоденник“, т. I. Видання Людвіга Берндля.

Цей щоденник великого письменника видано з багатьома вказівками що до сучасних подій доби Толстого, де перелічуються особи, які були близькі до нього, організації, що в них працював Л. Н. і т. и.

3. Ф. Ленц — „Держава й марксизм“, ч. I. Підстави та критика марксистського суспільствознавства. 4. II. Німецька соціал-демократія.

В першій частині автор розглядає, головним чином, слова Маркса: „в звязку з протилежністю інтересів серед націй гине ворожнеча між окремими народами“. Зрозуміло шовіністичний автор доводить, що таким чином доводиться дійти навіть до таких страховин, як „франкофільство та прусофобство“ (!?), що й роблять сучасні німецькі соціал-демократи (?).

4. Карл. Нецель „Соціяльний рух в Росії“ (Karl Nötzel — „Die soziale Bewegung in Russland.“ Stuttgart, 1923).

Автор має за мету багато дуже складних речей: перш за все він хоче „психологічно“ пояснити „російську соціологію“, дати потім „історичний нарис її розвитку, далі охопити її систематично“, нарешті, зробити критичну аналіз російської соціології з боку західної наукової думки й, навпаки, оцінити західню культуру з погляду „російської соціології“. Звичайно, що таке завдання спантеличило автора й він безпорадно хитається між різними справами, жадної з яких він не може освітлити.

Лев Троцький „Справи побуту“.

Зміст цього збірника, звичайно, знайомий кожному читачеві нашого союзу. Новина є тільки ті „передмови“ та „огляди“, що ними „доповняється“ друкування кожної сучасної російської книги. Можна заздалегідь вгадати, що тут ми знайдемо й „крокодилові сльози“ із приводу „ідеалів комунізму“ та „суворої російської дійсності“; й захоплення „силою традиційних звичаїв“ и „смакування“ деякими деталями „комуністичного побуту“. Радянські журналісти могли б знайти тут чимало матеріалу для дотепних фейлетонів.

5. „Селянська війна в уяві сучасників“, видання О. Брандта. Ще один збірник, присвячений 400-м роковинам Великої селянської війни. Матеріал досить цікавий, але йому, на великий жаль, бракує марксистського освітлення.

6. „Анабаптисти та Мюнцер“.

В цьому збірнику, який теж трактує про Велику селянську війну надруковано листів, протоколів і т. н. осіб, що тим чи иным чином брали участь в подіях 1525 року.

С. В.

■ Новини книжкового ринку за червень 1925 р. Німецькі видавництва, всупереч жорсткій експлоатації робітників та підвищенню цін за друкарські виробы, все-ж не можуть задовольнити всіх вимог, що їх роблять багаточисленні пскупці німецької книги. Про це свідчать довженні списки книг, що їх бажають купити навіть у приватних осіб. Головним чином це торкається політичної літератури, наприклад, творів В. І. Леніна, Маркса, Енгельса й т. н. керівників пролетаріату. Багато попиту ей на різні мемуари російських емігрантів.

Але німецькі видавництва, очевидно, не завжди стежать за напрямком інтересів публіки, та друкують багато безгранини, для збуту якої потрібно до того-ж і шаленої реклами. Наприклад, на цілих сторінках бібліографічних журналів величезними літерами друкуються об'яви про... „Книгу поцілунків“, в той час як зараз-же на 2-х або 3-х сторін-

ках друкуються назви книг, що їх немає на ринкові та бажано купити!?

За першу декаду червня „Börsenblatt des deutschen Buchhandels“ зазначило такі нові книги, що мають відношення до книгарства та життя нашого союзу:

- 1) Бібліографічні видання:
  - а) Книжкова вітрина („Das Buchschauenfenster“) бібліографічний збірник.
  - б) „Німецька книга“ (Das deutsche Buch).
  - в) „Büchertage und Bücherwochen“ („дні та тижні книги“) бібліографічний огляд.
  - г) „Німецький книжковий альманах“ („Der deutsche Bücher Almanach“).
  - д) „Книга й освіта“ Ольденбург'а.

Красне письменство:

- а) Достоевський Ф. „Великий инквизитор“, „Открытие старца Зосими“.
- б) Щоденник Достоевського, переклад та вид. Fülöp - Miller'a та Echstein'a.
- в) Достоевський, Л. Толстой, М. Горький и т. н. „Мир в рассказах“.
- г) Достоевський „Твори“.
- д) Л. Толстой: „Народные рассказы“ „Крейцера соната“.
- е) А. Чехов: „Драма на охоте“, „Веселье рассказы“.
- ж) М. Горький: „Орлов“, „Бывшие люди“, „Иван Коновалов“, „Мальва“, „Челкаш“.
- з) Еренбург І. „Трест Д. Е.“, „Хулио Хуренито“.
- и) Пушкин А.: „Анекдоты и экспромты“.
- к) Аверченко А. „Русский смех“.
- л) Мережковський „Леонардо да - Винчи“.
- м) Єфімов „Маяковский и русский футуризм“.

Таким чином бачимо, що, як і уві Франції Достоевський має перше місце між російськими письменниками, які цікавлять німецьке видавництво.

Крім того з приводу 400-річчя Великої селянської війни в Німеччині надруковано:

- а) Е. Блох: „Фома Мюнцер, теолог революції“ (400 - ювілей В. С. В.).
- б) Е. Баумгартнер: „Велика селянська війна“ (Der grosse Bauernkrieg).
- в) Фома Мюнцер та селянська війна в Тюрингії.

Ці книги надруковано в багатьох виданнях.

Соціально-економічна та наукова література:

- 1) Ленін В. „Імперіалізм“
- 2) Маркс „Революція та К. Р.“
- 3) Маркс і Енгельс: „Маркс або Бакунін“
- 4) Альтон „Тред - юніони, їх минуле, сучасне та майбутнє“
- 5) С. Бубнов „Підвалини російської великої промисловости“
- 6) Хвольсон, проф. „Підручник фізики“

7) Гешен „Радіо - техніка“ (Sammlung göschen)

8) К. Кавтський „Інтернаціонал та Радянська Росія“

9) Свен Гедин „З Пекина в Москву“

10) „Німеччина та Росія“ (Deutschland und Russland). Книга про майбутнє економічних взаємовідносин Німеччини та СРСР.

11) Ледебур „Rossica“

12) Турчанинов „Флора Байкалу“

13) „Війна України з балканськими державами“

14) Населення Західної Росії

15) Веров: „Велика російська революція 1917 року“

16) Волконская „Щоденник за часів революції 1917 року“

17) Кастанье Ж. „Басмачи. Боротьба з більшовизмом в центральній Азії“

18) Гурвич Т. „Державні люди та авантюристи в Росії“

19) Емет В. „Марксистський підручник“ (The Marxian handbook)

20) Сальмон Л. „оргия в Петербурге“

21) „Ізвольський в світовій війні“. Збірник листування Ізвольського

22) Генинг В. „Таємність більшовизму. Таємні причини занепаду економіки в Німеччині“.

Як можна бачити буржуазно - емігрантська базгранина має багато місця в нових виданнях Німеччини. Замість друкувати на зовнішній ринок німецькі видавництва вперто гулять кошти не невдячну пропаганду проти брандських ідей. А діла все погіршуються. Навіть німці пригадали наш славетний „товарообмін“, що його вживали в нашому союзі з початку Н Е П'у. „Sapienti sat“.

С. В.

ФРАНЦІЯ

☐ Нові твори Бальзака. Дослідник Бальзакових творів Марсель Бутерон знайшов серед письменникових паперів, що є в Ловенжуровій бібліотеці, невідані й невідомі до цього часу Бальзакові твори. Три з них лише почато, два майже докінчено. Один із останніх має назву „L'inscube“; герой цього твору Боден, автор „Démonomanie“, відкіль Бальзак брав матеріал для своїх творів. Другий має назву „La Clemence de Madame Imregia“, в ньому змальовано одну римську куртизанку колишню історичну особу. Вона зіграє ролю в першому з бальзакових „Contes drolatiques“, до яких належать обидва новознайдені твори. Їх буде видруковано разом із листуванням Бальзака з мадам де Кастрне і д-ром Наккартом у „Cahiers balzacienes“.

☐ Пам'ятник поетові. „Société des amis de Verlaine“ („Товариство друзів Вер-

лена“) відкрило підписку на будову в Меці пам'ятника поетові.

☐ Премія вченому. Комітет премій Жює видав щорічну премію на 2000 фр. Жаккові де Моргану за його працю „Humanité préhistorique“ („Доісторичне людство“).

☐ Конкурс ілюстрацій. Недавно „Товариство допомоги ілюстрації книжок у Франції“ добрало за сюжета для першого свого щорічного конкурсу книжку „Voyage“ („Подорож“) Шапеля і Богіомона. Встановлено дві премії — на 5.000 фр. і на 1.000 фр. Термін подавати ілюстрації—жовтень поточного року. До складу жюри входять Морис Донней (від Французької Академії), Поль Леон (директор образотворчого мистецтва), Поль Неве (від Академії Гонкур), Жюстен Годар, Жан Гюї-фрей (охоронець Луврського музею) і инш.

АНГЛІЯ

☐ Міжнародний конгрес метеорологів. В метеорологічному Інституті в Сут-Кенсінгтоні в кінці квітня відбувся міжнародний конгрес англійських, французьких, італійських, німецьких, еспанських голандських і норвезьких метеорологів. Головно його було присвячено питанню про виміри температури високих атмосферних шарів, що, мають надію, дасть можливість точно вгадувати наперед погоду.

☐ Виставка картин. В Лондонській Лейгестерській галереї відкрито виставку картин французького художника Поля Сезана, що помер 1890 року. Коли Сезан ще жив сучасники його не оцінили в ньому мистця,

не прийнявши ні разу картин на виставку. Тепер Сезанові картини вважаються за твори видатного таланту, а Сезана критики визнали за „мистця з мистців“.

☐ Археологічна виставка. В Лондоні відкрито виставку всяких археологічних речей, що надто зацікавляють. Виставлені археологічні рідкості привезла експедиція, що подорожувала по Середній Азії. Експедиція одвідала невідоме майже місто Кара - Кото, що буяло життям в Монголії XIV віку, в часи Чингіз - Хана.

☐ Дікенсів дім. З нагоди 50 - літньої роковини смерті Дікенса відкрито для публіки дім, де він жив і працював.

ПО ИНШИХ ДЕРЖАВАХ

■ **Новий Інститут.** При Краковському Університеті (в Польщі) засновано Слав'янознавчого Інститута. Спочатку читатиметься курси з слав'янської літератури, мистецтва, російської філології, слав'янської етнографії. В майбутньому буде засновано катедри: історії слав. народів, історії слав. права, сучасної історії слав'ян, окремих слав'янських мов.

■ **Ювілей художника.** В липні був 50-літній ювілей художньої діяльності польського художника Яцка Мальчевського, якому Краківська Академія Мистецтв дала з цього приводу назву свого почесного члена.

■ **Новий палац культури.** Поточного року в Новому Замкові (в Чехо-Словаччині) буде розпочато будову великого палаца культури, бо збудована декілька літ тому зала не задовольняє культурних потреб, що чим-далі зростають серед населення.

■ **Стипендія журналістам.** Чехо-словацький уряд ухвалив видати на 1925 рік 15 стипендій журналістам, від 1500 до 2500 крон кожна. Стипендії буде використано на вивчення етнографії, історії, географії, мов й політики Чехо-словацької і використано в самій країні, без права виїжджати за кордон.

■ **Смерть Яна Штурса.** На початку травня помер у Празі проф. Штурс, 45-літнім наймолодшим з сучасних чеських скульпторів. Він зробив статую „Переможець“,

яка виставил мистецтв у Парижі цього літа екранувала Чехо-словацького павільйона, відомі статуя „Поранений“ і багато инш.

■ **Міжнародний Археологічний Конгрес** відбувся у травні м-ці поточного року в Триполі (в Італії). На конгресі брали участь багато делегатів від університетів і

археологічних товариств та інститутів: французьких, німецьких, бельгійських, австрійських, данських і інших країн.

■ **Другу міжнародню книжкову виставку** в Флоренції (Італія) відкрито з початку травня в Палацо Векіо.

■ **Премії письменникам.** Комісія „Фонду сприяти літературі“ при Міністерстві Народньої Осв. в Софії дала премії Г. П. Стаматову, І. Йовкову, Д. Шишманову і Е. Бельчевій за твори написані 1924 року.

■ **Нові книжки в Болгарії.** Під назвою „Інтелігенція й народ“ відомий історик і популяризатор І. П. Кепов написав працю, яку преса вважає за цікавий вклад в історію сучасної Болгарської культури.

■ **Новий Інститут.** При університеті в Лунде (Півд. Швеція) засновано Інститута для дослідження Середньої Азії.

■ **Нова обсерваторія.** Данський уряд вирішив збудувати в Гренландії обсерваторію.

■ **Ювілейна виставка** в Голандії. Щоб відзначити 650-літній ювілей з того року, коли про Амстердам уперше згадується в історії в міському Держ. Музеї, в першій половині вересня влаштовується велика виставка. Крім усяких історичних пам'яток буде виставлено мистецькі вироби, що в минулому утворили славу міста. Приватні й громадські голандські музеї і колекції посилають до Амстердаму багато коштовних експонатів. Стокгольмська Академія обіцяла вислати Рембрандтову картину „Заговор Клавдія Цивілія“, а Копелева Берлінська колекція — картину того самого художника „Юнак“.

АМЕРИКА

■ **Премія письменниці.** Една Фебер недавно дістала Поліцерову премію 1.000 доларів за американський роман, де найкраще змальовано здорову атмосферу американського життя і високий рівень американських звичаїв та мужности. Роман має назву „So Big“.

■ **Пам'яті Сулеймана-Бустані.** В Брукліні (Сполучені Штати) упокоївся Сулейман-ель-Бутані — паша, найкращий із сучасних сирійських поетів.

Бустанінова діяльність була надто різнобарвна і корисна.

Автор багатьох поем, романів і літературних нарисів, Бустані знайшов час перекласти „Іліяду“ арабською мовою і видати багатомну „Арабську енциклопедію“.

■ **Міжнародня виставка архітектури.** Підчас конгресу американських архітекторів улітку поточного року в Нью-Йорці відбудеться міжнародня архітектурна виставка.

VARIA

■ **Білоруський державний театр.** Цим літом білоруський державний театр зробив гастрольну мандрівку в м. Оршу, де користувався надзвичайним успіхом. Закінчив вистави 15 липня. Всього зроблено

15 вистав, як в центрі так і в робітничих районах. При прощанні робітничі організації піднесли театрові адреси.

■ **Перехід чеченської мови на латинську абетку.** Грозний. Наркомос

Чечні вирішив з майбутнього року від арабської абетки перейти до латинської.

☉ Пам'ятник Фірдусі. В Тегерані на площі перед будинком медреси буде поставлено пам'ятника найзнаменітшому з перських поетів — Фірдусі. Пам'ятника будуватиметься на зібрані кошти серед персів, що проживають в Індії.

☉ Китайське видання „Капіталу“. В Сан - Франциско проживає китайський емігрант, вигнаний 1921 року з Цзінь - Дао за „комуністичні вчинки“. Цей вигнанець закінчив недавно величезну працю — переклад першого тому „Капіталу“ китайською мовою. З величезними труднощами перекладачеві пощастило знайти видавця, що вже приступив друкувати книгу. Попередня підписка за перші декілька днів перебільшила 1.000 примірників.

А. Ж.

☉ Експедиція до Монголії. Із Ленінграду виїхала монгольська експедиція, організована науковими співробітниками Академії Наук з завдань монгольського повітового комітету. Завдання експедиції продовжити геологічні роботи 5 - літнього плану дослідів

Монголії. Експедицію складається з двох таборів — мінералогічного і ґрунтового. Кошти на експедицію дав монгольський уряд.

☉ Розкопки у Сирії. Професор Празького університету Фрідріх Грозний, роблячи розкопки в Сирії, знайшов у Кавфському районі багато греко-римських статуй другого віку по Р. Хр. В Цезаревих околицях йому пощастило натрапити на кликуваті (ерогліфічні) написи третього тисячоліття до Р. Хр. В північній Сирії і в Єфратовому басейні він визнав місця, де колись було Митанське царство — дуже могутнє за століть до християнської ери.

З осені минулого року в Тель - Едфальській окрузі, відомій з старого завіту під назвою Арпад, розпочато великі досліді. Там було знайдено стіну на 40 метрів завтовшки, що в свій час йшла круг фортеці перед якою асирійський цар Теглат - Фалазар простояв чотири роки.

Знайдено було багато статуй та інших мистецьких виробів: бог на коні у фригійській шапці, богиня Астарта, кликуваті написи з пошаною Теглатфалазареві, золоті монети то - що.

О. Анс

Бібліографія

Э. Квірінг. Задачи партии в области промышленности и работы на селе. Стр. 29 Ц. 12 коп. Госуд. Изд. Украины. 1925.

„Задачи партии“ — це доклад, прочитаний автором на районному партійному зібранні в лютому біжучого року. Книжечка має такі розділи: 1. Рабочий или крестьянский уклон. 2. Связь промышленности с сельским хозяйством. 3. Положение нашей металлургии. 4. Село должно быть богаче. 5. Есть ли кулацкая опасность. 6. Ставка на середняков или невозможников. 7. На ошибках надо учиться. 8. Надо улучшить положение рабочих и крестьян. 9. Наше международное положение. 10. Что решила партия о Троцком. З цих розділів, останній, 10-ий, не має прямого зв'язку з темою, тоб-то з завданнями комуністичної партії в галузі промисловости та праці на селі. Решта суцільно зв'язані між собою.

Е. Квірінг не дає нічого принципіально нового в названій книжечці (і не ставить собі такої мети); він лише викладає популярно та систематично постанови січневих (біжучого року) пленумів ЦК РКП і ЦК КП(б)У що до завдань партії в галузі промисловости та праці на селі. Але викладає вміло, просто і ясно. Не агітує, а переконує. Не закриває очей на сувору дійсність, а серйозно аналізує її. „Ми зробили революцію, — пише він, — не лише для того, щоб прогнати поміщиків та капіталістів. Ми зробили її для того, щоб робітники та селяни мали від цього реальну користь. І коли робітники та селяни не матимуть від революції реальної користі, — їм радянська влада не потрібна. Свідомість цього і мусить диктувати певний напрям роботи як серед робітництва, так і серед селянства, — як у галузі промисловости, так і в галузі сільського господарства. Влада наша — робітничо-селянська; господарство наше — промислово-аграрне. Всюди маємо цей дуалізм. Але в політиці партії ці два різні боки сучасної радянської дійсности повинні знайти єдину моністичну синтезу. Отже, не може бути жадних „уклонів“. Потрібне те й друге, потрібна єдина робітничо-селянська політика, — реальна політика, що „вміє дивитись правді в очі“, що вміє „помітити хиби і вчитись на цих хибах“. Це основні, провідні думки, що проходять через всі ті практичні питання, які обмірковуються автором в книжечці.

Яскраво з'ясувавши нерозривний зв'язок нашої промисловости з сільським господарством і, навпаки, вказавши на чергові завдання в галузі промисловости, Е. Квірінг особливо докладно спиняється на завданнях роботи на селі; бичує неправильну „замкнуту“, „собезовську“ політику комнезамів, їхню непопулярність серед селянства, і обґрунтовує кінцеву потребу утворення правдивого, господарчого й політичного співробітництва незможників з середняками. Повторюємо, в книжечці не подано нічого нового, але відомі вже постанови ЦК партії викладено так вдало, що вона читається з великим інтересом і залишає після себе багачко цінних, скристалізовано-ясних думок. Її залюбки і з користю прочитає і інтелігент, і робітник і селянин.

З огляду на те, що книжка має не лише хвалебий, але й більш тривалий інтерес, слід було-би (на нашу думку) негайно перекласти її на українську мову і в десятках тисяч поширити по всіх фабриках, заводах і селах.

П. Христюк

І. Южно-русские рабочие союзы. Сборник статей под редакцией и со вступительной статьей М. Равича-Черкасского. Стр. 228. Ц. 1 р. 50 к. Госуд. Изд. Украины 1925.

ІІ. М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине. „Южно-русский рабочий союз“. Стр. 160. Цена 1 р. 15 коп. Госуд. Изд. Украины. 1925.

Початки робітничого руху на Україні мало досліджено. Звичайно вважали досі, — зауважає в названій праці М. Балабанов, — що про робітничий рух на Україні можна говорити лише з середини або з кінця 80-х років XIX століття. Однак, ознайомлення й вивчення архівних історико-революційних джерел (що зробились приступними після

повалення капіталістично-поміщицької влади, показує, що вже в 70-х роках минулого XIX століття досить інтенсивно йшов процес оформлення робітничої класи в Росії й на Україні, при чім є певні вказівки на те, що на Україні він відбувався навіть більш інтенсивно, ніж у Росії. Принаймні в таємному циркулярі міністра внутрішніх справ від 18 серпня 1881 року (яким покладалось на прокурора київського воєнно-окружного суду генерала Стрельнікова місію дослідження і викорінення революційного руху на „півдні“, т.б. то на Україні, говориться, що відомості, які маються в департаменті поліції „про злочинну діяльність соціально-революційних таємних організацій, які направили всі сили на повалення тодішнього державного устрою“, дають підставу зробити висновок, що „багато таких організацій виникло спочатку в південних і південно-західних губернях Росії“.

М. Равич-Черкаський, в передмові до названої вище праці („Южно-русские рабочие союзы“) також виразно підкреслює інтенсивний розвиток робітничого руху на Україні на його початках. „Взагалі,— пише т. Равич-Черкаський,— оскільки йде мова про 70-ті й 80-ті роки, то перевага півдня (проти півночі) потверджується низкою офіціальних даних і наукових праць“. В „Хроніці соціалістичного руху в Росії 1878—1887 р.р.“ читаємо: „Південні (революційні) гуртки були взагалі активніші, як північні і їхня діяльність заслуговує більшої уваги... Київські та одеські революційні гуртки дали таких визначних діячів, як Желябов, Тригоні, Гольденберг, Колодкевич, Фроленко, Кибальчич і інших. На півдні ніколи не бракувало здатних та енергійних ватажків; на місце тих, що попадали до рук поліції, швидко ставали інші. Цим пояснюється, між иншим, і той факт, що в той час, коли північні анархісти та їхній центр переживали тяжку кризу, київські гуртки виявляли жваву діяльність... Південний рух мав більш досвідчених та впливових провідників“.

Не дивно, отже, що справою початків робітничого руху на Україні заінтересувалось нині багатько дослідників, які з різних боків освітлюють, як вже відомі здавна, так і новіші факти. Три праці: 1) М. Балабанова — „К истории рабочего движения на Украине. Киевский рабочий и революционный движения 70-х—80-х р.р. Южно-русский рабочий союз“, 2) „Южно-русские рабочие союзы“. Сборник статей под редакцией и со вступительной статьей М. Равича-Черкаского і 3) „Южно-русские рабочие союзы“— видання Центрархіву, за редакцією В. Максакова й В. Невського,— ці три праці (що вийшли майже одночасно), дають надзвичайно інтересний матеріал про початки робітничого руху на Україні.

Як відомо, на Україні існувало кілька революційних робітничих організацій: 1) „Южно-российский союз рабочих“, заснований Е. О. Заславським в Одесі 1875 року; „Южно-русский рабочий союз“, що повстав в Одесі після розгрому першого союзу й „Южно-русский рабочий союз“, заснований в Одесі Н. Аксельродом 1879 року; 2) „Южно-русский рабочий союз“, заснований у Києві в травні-червні 1880 року Щедриним і Ковальською, 3) „Южный рабочий союз“, заснований Даниловим у Харкові 1882 року, 4) „Южно-русский союз“, заснований в Одесі, 1896 року і 5) „Южно-русский рабочий союз“, заснований року 1897 в Миколаїві.

В інтересній передмові (власне у вступній статті до „Збірника статтів про південно-руські робітничі союзи“) М. Равич-Черкаський робить спробу з'ясувати повстання й діяльність названих союзів конкретними умовами розвитку тогочасного суспільного життя на Україні й віднайти в них риси, що відокремлюють їх від таких-же союзів на півночі (в Росії) та в'яжуть з Україною, з місцевим робітництвом та селянством. „Нає цікавило та й досі цікавить загадкове питання про вперте повстання на політиках все нових та нових „южно-русских“ союзів,— пише Равич-Черкаський. Чим пояснити це, на перший погляд надзвичайно дивне явище? „Вказавши далі на те, що слово „Україна“ в ті давні часи було заборонене, і що царському урядові вдалось викреслити його з літератури й викинути з свідомости неукраїнської інтелігенції, він дає таку відповідь на поставлене питання: Термін — „южно-российский“ и „южно-русский“ або й просто „южный“ визначає, власне, „український“, і всі ці численні „южно-русские рабочие союзы“ є, власне, союзи „українські“, хоч і не в тім розумінні, що вони були національно українськими складом своїх членів і що національний елемент відіграв у них дуже значну роль, а в тім, що існуючи на території України, союзи ці працювали в певнім національнім оточенні й оскільки у своїй праці, зрештою, мали справу з українським селянином або з робітником, що не порвав ще своїх зв'язків з селом і не втратив тому ще своїх національно-українських рис,— не могли вони (ці союзи) не зробити з такого стану речей відповідних висновків“.

І, дійсно, не лише в практичній діяльності, але і в деяких статутах виразно виступав цей „український“, краєвий характер союзів. Так, наприклад, в статуті одеського „южно-российского союза рабочих“ (1875 р.) читаємо: „Ми, робітники південно-росій-

ського краю, об'єднуючись в союз під назвою — „південно-російський союз робітників“, — ставило собі таку мету: а) пропаганду ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу та у привілейованих клас; б) об'єднання робітників південно-російського краю і в) майбутню боротьбу з існуючим економічним і політичним ладом“.

Досліджуючи діяльність союзів з певного, зазначеного вище погляду, М. Равич-Черкаський відшукує сліди впливу (хоч і не прямого, а лише посереднього, через окремих осіб Аксельрода й інших) М. Драгоманова на тодішній революційний рух на Україні (в зв'язку з цим у збірнику подано статтю Л. Дейча про М. Драгоманова та автобіографію М. Драгоманова), підкреслює „українські“ моменти в роботі союзів та в світогляді окремих їхніх діячів.

Цей „підход“ М. Равича-Черкаського, а також і те, що в „Збірнику“ подано важливі та інтересні матеріали: статuti та програми союзів, біографії головніших діячів, прокламації, відозви, спомини учасників, — робить „Збірник“ надзвичайно цінним.

Не менш цікавою працею є й розвідка М. Балабанова — „К истории рабочего движения на Украине“. Хоч М. Балабанов досліджує (на підставі київського історико-революційного архіву) лише діяльність київського „южно-русского рабочего союза“, однак, через те, що київський союз поширював свою діяльність далеко за межі Київщини, а також і тому, що М. Балабанов розглядає цю діяльність на широкому, загальнокраєвому соціально-економічному тлі, — його розвідка кидає світло на початки робітничого руху на Україні взагалі. Жива характеристика революційної пропаганди серед робітників в 70-х роках, біографії, діячів, аналіз програми й тактики союзу, огляд його діяльності, інтересні факти про боротьбу царського правительства з союзом, портрети основоположників союзу, прокламації — все це викликає велике зацікавлення і дає досить повне уявлення про „Київського робітника в революційному русі 70—80-х років“. Побіжно відмічає М. Балабанов і „українські“ моменти в діяльності Союзу (прокламації) і українською мовою, зв'язок деяких революціонерів з українською „старою громадою“ вказує на те, що в заарештованих революціонерів знаходила поліція поруч з російською і українською літературою — женецьке видання „Кобзаря“ Шевченка й інші книжки й т. и. Однак, довше на цих моментах не спиняється і, навіть, коли говорить про Аксельрода (а саме, що він „перебував тоді взагалі під великим впливом європейського робітничого руху“, — стор. 73) ні одним словом не згадує про М. Драгоманова, про вплив цього останнього на Аксельрода. На нашу думку, розвідка М. Балабанова була б ціннішою, коли б він приєднався до „погляду“ М. Равича-Черкаського й уділив трохи більше уваги місцевим, краєвим та національним особливостям у роботі Київського „Південно-русского робітничого союзу“, та київських робітників взагалі. Тим більше, що підстави для цього є. Між иншим, в праці М. Яворського — „Україна в епоху капіталізму“ (Вип. II, стор. 177 — 178) подано інтересні факти про роботу нової української „Громади“ (з конспіративним центром в Києві) серед робітничих мас Києва й інших міст України. На підставі тих фактів М. Яворський приходить до висновку, що „драгоманівщина творить перехід від народництва до марксизму на Україні“. А в праці Балабанова чомусь на ці факти не звернуто майже ніякої уваги. Та, підкреслюємо, і в теперішньому своєму вигляді розвідка м. Балабанова дуже цінна вкладка в нашу історично-наукову літературу.

На черзі — докладне розроблення історико-революційних архівних матеріалів про решту „южних“ союзів.

П. Христюк

М. Пивовар. Двигун руйнації та поступу. „Книгоспілка“. Київ. 1925 р. 96 стор., ц. 30 коп.

Серед численної у сьогоднішній день літератури про хемію, про „Доброхем“, їхні завдання і ролі — не можна не звернути уваги на книжку, заголовок якої вище наведено, яка своїм змістом є не тільки засіб поширювати й вивчати хемію чи агітка (або правдиніше — агітка в кращім розумінні), а дає читачеві головніші відомості про вже досягнене і перспективи в цій науці на майбутне на шляху поступу и руйнації.

На всякого, особливо хто не був у газових атаках чи навіть на фронтах війни 1914 — 21 р.р., такі аргументи „оборончої“ війни, як газ іприт та інші, які протягом кількох годин нищать буквально все живе на десятки й сотні верст, роблять остільки гнітюче вражіння, остільки опановують уяву, що мимоволі вже шукаєш очима, оглядаєшся, де б сховатись, як захиститись, коли б розірвалася іпритова бомба і тут же думка безсило опускається, коли згадаєш, що може 3 — 4 години як вдихуємо той самий іприт, і просто з скреготом зубовним, з ненавистю клянеш і ладен розірвати тих, хто сьмі в найменшій мірі готові дихнути разок такого любого ім іприту, а зброєю брязкають.

В такі хвилини якимось з полегшенням згадуєш, що живем не в мілітаристичній країні і що може людство спільними силами не допустить до жахливого знищення всього живого. І мрієш собі ще: а було - б гарно, щоб той самий марокканець Пенлевс чи другий подібний, понюхали хоч по - разу кожного з тисячі газів, які наготовили на інших.

Тішишся, що недалеко той час.

За те інші частини книги про двигуна поступу, сторінка за сторінкою закриває жахливі картини, вказує пройдені шляхи, мережить майбутні, нагадує що живете в тому ХХ віці, коли аероплан здобуває таке-ж право громадянства як і віз, коли за допомогою радіо на тисячі верст можете говорити з своїм приятелем.

Пригадую, коли нам, як ще ми були малими, учитель оповідав, яка Естландія культурна, що там і в селянина в хаті є телефон; мало ми цьому вірили, але й заздрили. А от у цьому таки ХХ віці вже хемія досягне того, що газами з аероплана чи як там доведеться нищити шкідників на сотнях й тисячах десятин; що соломі, саму звичайну селянську житню соломі, переводить на світло, яке не гірше електрики, що здобуває найкраще угноіння просто з повітря, що використовує всякі покідьки і т. н. і т. н. Мало того, ще зважається відкрити завісу над початком початків — і мимоволі скидаєш шапку перед цією наукою з наук.

Останні розділи цієї книги про двигуна вже читаєш з захопленням і жалем перегортаємо кінцеві сторінки: інтерес до науки вже збуджено, а це як - раз те завдання, яке стоїть перед подібними книгами і воно цілком осягнене.

Лишається відзначити кілька рис цієї книги; поскільки її призначається для читачів не з висотою освітою і в усякім разі без спеціальної, то автор не дотримав напрямку на певного читача, приміром чого може бути завантаженність спецтермінами та назвами продуктів хемічної промисловости, напр., оті всякі фенол, акридин, лізол, сольвеол навіть по коротких поясненнях мало що говорять читачеві; в той - же час автор цілком не торкнувся: фабрикації споживних продуктів, хемії органо - хемічних виробництв, кераміки (йі гончарських виробів), а це вже на нашу думку пропуск.

Такі фрази як „наше завдання... з'ясувати її (хемії) місце в загальнолюдській культурі, характер її поступу та методи, конкретизувати науково - теоретичні засади“ (76 ст.) — треба назвати зажкими. Додамо що ці завдання, на щастя, як - раз і не виконано і книга від цього тільки виграла в популярності, інакше не можна було - б уникнути викладу законів хемії, теоретичних засад і т. п., що безумовно зробило - би книгу не придатною ні для якого читача; а от уже гірше, що не згадано і не дано портретів світових імен в хемії (Рамзай, Менделєєв, Кюрі і инш.). По - за тим усім книга в цілому відповідає запитанням дня, з охотою читається, розбуджує інтерес до дальшої праці над зачепленими питаннями у звичайного читача, одірваного цими роками від освіти, від науки. Невисока ціна книги теж приємне явище. Гадаємо, що „Книгоспілка“ на цім не зупиниться, а дасть цілу серію подібних популярних книжок, потреба в яких відчувається надзвичайно гостро: від ВУЗ'ів до сьомилітки, до сельбуда, до самоосвітника — селянина й робітника.

Д. Т.

Акад. Д. І. Багалій. Т. Г. Шевченко і кирило - методіївці. Історично - літературна розвідка. За редакцією катедри історії укр. культури. Держ. Вид. Укр. 1925 г. Стор. 93. Ціна 65 к.

Акад. Д. Багалій поставив перед собою інтересне завдання: „виявити ідеологію й роль Шевченка в Кирило - Методіївському товаристві, на підставі першорядних джерел і розвідок“. Він слушно вказує, що приналежність Т. Шевченка до кирило - методіївців інтересна не лише з боку ідеологічного, а ще й тому, що з нею зв'язано найтрагічніший момент у житті поета: арешт Шевченка й заслання його в Оренбурзький край на цілих десять років (з 1847 по 1857 р.).

Майже на ста сторінках дрібного друку й оповідає Д. Багалій про цю знаменну в житті Т. Шевченка подію. На початку з'ясовує, на підставі поетичних творів Шевченка, написаних до 1847 року (тоб - то до арешту), „україно - слов'янську ідеологію“ Шевченка, спиняється на україно - слов'янських поглядах кирило - методіївців (головно, М. Костомарова, М. Гулака, В. Білозерського і П. Куліша) та порівнює їх з поглядами Шевченка, а потім оповідає матеріали про слідство, допити й кару, накладену на Шевченка, подає матеріали, що з'ясовують погляди на українство й слов'янство шефа жандарів гр. Орлова й міністра освіти гр. Угарова; нарешті, спиняється на питанні — як відбилося заслання на Т. Шевченкові й закінчує розділом про „політично - соціальну підвглину й ідейний зв'язок Шевченка та методіївців з ідеологією діячів інших суспільних рухів на Україні“.

Отже, тему охоплено досить повно; головні джерела й розвідки не міняючи академ. Д. Багалія; розвідка читається в частині, де подається фактичний матеріал, і в цілому. Але конструктивно-ідеологічний бік її досить слабенький. Інтересний (і в цьому надзвичайно важливий) останній розділ (що його можна було б і, мабуть, краще поставити першим) — „Політично-соціальна підвалина й ідейний зв'язок Шевченка і методіївців з ідеологією діячів інших суспільних рухів на Україні“ — має компаративно-хронікальний характер. Так, наприклад, для з'ясування політично-соціального контексту слов'янофільства й ідеології кирило-методіївців — Д. Багалій обмежується наведенням кількох уступів з праці А. Ріницького („Тарас Шевченко в світлі епохи“) і М. Яворського („Україна в епоху капіталізму“, випуск I-ий). А, здається, ми могли б сподіватися від академіка Д. Багалія, щоб він пішов трохи далі й дав живе, суцільне, можливе обґрунтування зазначеного суспільного явища. В розділі другому — „Україно-слав'янська ідеологія Т. Г. Шевченка висловлена їм в його поетичних творах, зложених в 1847 року“ й шостому — „Як відбулося заслання на Т. Г. Шевченкові“ — якимось чином невиразно зазначено ту важливу ідеологічну еволюцію, яку пережив Т. Шевченко до заслання і після. Як відомо, в першій періоді своєї творчості Т. Шевченко, під впливом буржуазно-інтелігентського оточення, виступає як буржуазно-демократичний, національний романтик (оспіває „славу минушнину“ України, описує ореолом козацько-гетманську Україну, тужить за гетьманами). Але потім, досить швидко, Т. Шевченко звільняється з-під цих впливів, пориває з національно-буржуазною романтикою й криється селянсько-кріпацьким оком починає вдивлятися в сучасну йому дійсність. Це надзвичайно важливе ідеологічне переродження Шевченка припадає на 1843, 1844 і 1845 роки; сам Шевченко у своїх віршах — „Три літа“ (написаних в грудні 1845 року) пише, що в ці роки він „прозривати став потроху“, почав „доглядатись“ до соціального оточення, яке вразило його так боляче, що він почав „ядом гоїти розбите серце“ і „визнавою“. Ці три роки Шевченко називає „тяжкими“. На жаль, залишається нез'ясованим під якими саме впливами „прозривав“ Т. Шевченко в ці роки. Академ. Д. Багалій поспулюється на цьому місці: обмежився тим, що навів вірш „Три літа“ та уривки з творів творів поета цієї доби для характеристики його поглядів перед утворенням Кирило-Методіївського братства. Про самі погляди Т. Шевченка в цей час Д. Багалій каже: „Вже була не романтика, коли людина кохається у старовині, незалежно від того, чи вона у своєму реальному змісті, це був великий гнів, обурення поета кріпака проти неправди, з критичним поглядом уже і на українську старовину... з закликом до боротьби за визволення народу“. Такої характеристики поглядів Шевченка перед заснуванням Кирило-Методіївського братства, так само як і тих скупеньких та куценьких пояснень, надає академ. Д. Багалій, пишучи про „глибокий перелом у поета — про перехід його від романтизму до критицизму“ — все це мало (або й зовсім) не переконує, або Д. Багалій не викриває соціально-класової природи того „гніву“ й обурення у Шевченка, обиданих причин його переходу від „романтизму до критицизму й реалізму“ — явно не виступає. „Великий гнів“, „обурення проти неправди“, „перехід від романтизму до критицизму“. В розділі шостому — „Як відбулося заслання на Т. Г. Шевченкові“ — академ. Д. Багалій також обмежується лише загальними зауваженнями, що, мовляв, „ідеологія Т. Шевченка змінилася такою-ж, якою вона була за часів Кирило-Методіївського товариства“ (стор. 67), що він і після заслання „не визнавав царизму“, „вороже відносився зокрема до Миколи I-го“ і так далі. Правда сам Шевченко писав, що 10 років „не торкнулись“ його „меланхолічних світлих надій“, але він тут же додав: „тільки дещо зробилося ясніше“. Ось у цій додатку й полягає центр ваги, коли ми говоримо про те, як відбулося заслання на Шевченкові. Д. Багалій же не лише не з'ясував — що саме й оскільки та в якій значинні зробилося Шевченкові „ясніше“ за 10 довгих, тяжких років, — а навпаки — затупив цей момент і натомість витратив енергію за-для того, щоб довести, що „між поглядом Шевченка й царя Миколи була безодня“ (яде мова про ідею народності й слов'янську ідею; стр. 70-71).

До речі, залишається й досі нез'ясованим питання, чому Т. Шевченко на протязі 6 років (з 1851 по 1857 рік) не написав ні одного вірша, що переживав він у ці „світлі“ роки? Як відомо, року 1847-го поет писав (в Орській кріпості), що коли-б була нація на те, що можна перегризти кайдани неволі, „то гриз потроху-б“... Та кайдани не можна було „перегризти“ й Шевченко втрачав надію на визволення. В 1850 році він писав в розпучі: „На батька бісового я трачу і дні, і пера, і папір!“ Після цих гірких слів він припиняє свою творчість і мовчить цілих шість років. І лише при звістці про волю, в 1857 році — Шевченко знову пише, багато переживши, перечитавши й передумавши на засланні.

Інші розділи книжки (де подається, переважно історичний матеріал) мають менше дефектів. Але загалом вся праця методологічно бідненька. Автор збивається частенько на

тафізичні манівці. Наприклад, замість вказати на класовий характер суспільної ідеї взагалі і зокрема часів Шевченка, він зазначає, що царські професори лише з прихвилью „примусили у своїх наукових розвідках шукати не правди, а проводити ті думки, які дає правительство“, тоді як, мовляв, — „усякий чесний науковий діяч тільки й муге одшукувати правду“. — Так немов-би „правда“ в суспільних науках щось одвічне незмінне, — однакове для всіх клас (стр. 49). Замість того, щоб з'ясувати класовий характер ідеології самого Шевченка, вказати на її історичні, конкретні моменти, Д. Багалія раз-у-раз характеризує її різними абстракціями; на стор. 85, наприклад, пише: — „правда, правда і воля — це основні думки Шевченка“, не зазначаючи, як все це в'яжеється з життями того-ж Шевченка до збройного повстання проти поміщиків. І так далі.

І ще дрібніші хиби. Так, наприклад, на стор. 27-ій Д. Багалія каже, що кирило-методіївці висувували думку про „панування у всіх слов'янських землях єдиної православної віри“, — тоді як у відозві кирило-методіївців (вміщеній на тій-же сторінці) про православну віру не говориться, натомість виразно сказано лише про „святу руську мову“; між иншим, і гр. Уваров закидає кирило-методіївцям саме те, що вони проповідували православну віру і „єдиної церкви“ (стр. 52). Таким чином, твердження Д. Багалія залишається недоведеним.

Оже, хоч розвідка акад. Д. Багалія й дає багато інтересного фактичного матеріалу, значе, чимало порушених у ній інтересних питань залишив автор не з'ясованими матеріалом не освітив їх.

П. Христюк

7. Шевченко. Дневник. Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока. Издательство „Пролетарий“, Харьков, 1925, XXXI + 228 стр., ц. 2 р. 20 к.

Як відомо, досі ми не мали повного видання „Щоденника“ Шевченка: „первое издание дневника, напечатанное в „Основе“, изобиловало многочисленными пропусками и сокращениями“ (Т. Шевченко, Дневник. Вступительная статья — И. Айзенштока, стр. VII), „ни одно из последующих изданий... не давало полного и исправного текста“ (там же, стр. III), та лише одно з них (В. Яковенка, СПб., 1911 г., твори Т. Шевченка, т. II-й) дає текст в оригіналі (російською мовою), решта-ж видань (і закордонних і скорочене прикладке—1924 р.) подали його в українському перекладі. До революції видання повного тексту щоденника в межах Росії було й неможливе. Але видання В. Яковенка не лише цурало мало купюри: „кромѣ цензурных пропусков... в тексте были все же пропущены (несколькими исключениями) русские стихотворения, тщательно списывавшиеся поэтом, и писывавшиеся ему его приятелями и весьма интересные для характеристики литературных вкусов Шевченка“). И, наконец, ряд опечаток иногда совершенно искажал смысл“ (Вступительн. статья, стор. IX). Текст цензурних купюр видання Яковенка подано було в записці П. Зайцева „Ненадруковані місця з журналу (щоденника) Т. Шевченка“ („Наше слово“, 1 — 2. 1919 р.).

Але Айзеншток вірно зауважає, що „вопросы тщательной редакции текста, комментариев и пояснений оставлены во всей своей остроте до настоящего времени“ (IX стор.) і дивиться на редаговане ним видання, як на першу спробу повного та наукового видання „Щоденника“...

Залишаючи поки-що на боці питання про коментарії та пояснення, перш за все, цікавимось, як редактор поставився до питання про „старанну редакцію тексту“. В передмові читаємо: „редактор настоящей книги совершил специальную поездку в Чернигов, где в музее украинских древностей имени В. В. Тарновского хранится рукопись „Дневника“. Произведенная сверка текста позволила в значительной мере восстановить пропуски и неточности предыдущих изданий... Мы говорим — „в значительной степени“ потому, что полное, буквальное (в прямом смысле слова) восстановление шевченковского текста возможно лишь в специальном научном издании... В настоящем же издании, предназначенном для более широкого круга читателей, мы считали излишним и нецелесообразным воспроизводить все особенности шевченковского правописания“... (предисловие, стр. III). Також кажучи, можна-б погодитися з думкою про зайвість і недоцільність подавати у виданні для широкого читача „всі особливості шевченківського правопису“, коли мати в увазі і його граматичні помилки. Вже зовсім непотрібно вносити такі поправки, як „Генварь“ замість „Генварь“ (так писали тоді цілком письменні люди), або „милосердный“

) Дивно, що вважаючи ці пропуски за хибу, і Айзеншток на стор. 114 і на стор. 19 робить такі пропуски, в той час, коли в відповідних місцях у Яковенка (записи під 30; XI 57 р. та 5; II р. 58) в першому випадку наведено перші слова віршу, а в другому зазначено в примітці: „Старый холостяк“ виписав „милосердный“.

замість „милосердый“, „привлекательного, благородного“ замість „привлекательно благородного“, та тому подібні, що й ще виразніш вносять зміни в характер шевченківського стилю, в першу чергу знищуючи сліди українізмів. Але коли скажемо, що в тексті „Щоденника“, зредагованому Айзенштоком, що - разу знаходимо: „добрым“ замість „бодрым“ (стор. 29), „кандалы“ замість „кайданы“ (стор. 34), „пропуститъ рюмку“ замість „пропуститъ рюмочку“ (стор. 43), „лесной полянь“ замість „степной полянь“ (стор. 48), „старика“ замість „старичка“ (стор. 69), „уж не разумею“ замість „уже... не уразумею“ (стор. 135) і т. подібне, то можна з певністю думати, що й „Январь“ замість „Генварь“, „милосердный“ замість „милосердый“ і т. д., як і зміни: тільки - що зазначені, є результатом зовсім несвідомої редакторської роботи, а просто... повторюють помилки Яковенківського видання. Говоримо це з тою більшою певністю, що уважно переглянувши звіру тексту Айзенштоківського видання з текстом оригіналу, пророблену акад. С. О. Єфремовим¹⁾, можемо твердити, що в основі праці Айзенштока лежить використання Яковенківського видання + тексту цензурних купюр, поданого П. І. Зайцевим. Принаймні дуже значну частину „пропусков и погрешностей“ Яковенківського видання старано збережено й у Айзенштоківському...

Не можемо думати, щоб про те дійсно „старався“ Айзеншток, — просто підчас „специальной поездки в Чернигов“ він, мабуть, лише дуже на швидку проробив „сверку текста“, що й дало йому змогу виправити лише деякі хиби Яковенківського видання. Власне в тому Айзеншток майже признається, висловлюючи в передмові подяку деяким особам, — „не мало облегчившим работу в Чернигове и давшим возможность закончить ее в весьма короткий срок, бывший в нашем распоряжении“. Та коли - б він у тому й не признався, шило само з торби вилазить...

Було - б читачеві нудним і втомним перелічування всіх помилок і калічень тексту (не лише окремих слів, а й цілих речень²⁾), що повторив Айзеншток слідом за Яковенком, — просимо на слово повірити, що їх таки не мало. Не будемо вжити їх значіння (може там не знайдеться ч-гось подібного до „чурбанов“ замість „бурбонів“, — помилка, яку виправив у Яковенка Айзеншток), але сама їх кількість у кожному разі не дозволяє визнати текст видання за редакцією Айзенштока за „повний та справний!“ Не повторимо різких слів Чуковського про видання Яковенка (наведених у Айзенштока), але скажемо, що „класика“ видавати не можна не лише „без изучения текста, без всякой редакции“, але й з „таким“ вивченням тексту, за „такою“ редакцією, які офірував на своє видання Айзеншток, зробивши його все - ж таки „аби - як“ і „поспіхом“. В особі Айзенштока — „Щоденник“ в кожному разі на „сного Венгерова“ не дочекався, а після його видання, за його - ж виразом, „питання старанной редакции текста залишено в усій своїй гострости“...

Все вищесказане не завважає нам віддати Айзенштоку честь заслуги першого повного видання тексту „Щоденника“ мовою оригіналу. А текст цей і незалежно від тих чи інших проблем шевченкознавства повний такого і досі поривного інтересу, що забезпечує виданню успіх. І по заслугі вітає його в Ленінградській „Красной Газете“ автор (що заховався за літерами В. Б.), на жаль, до свого привітання додаючи безглузді закиди українцям, ніби - то вони досі уникали видавати „Щоденник“ через те, що його написано російською мовою.

Що до вступної статті та приміток, пояснення, то треба сказати, що стаття в цілому не погана для ши око популярного видання, хоч вона, як побачимо далі, має багато спірного й не переконує, а в примітках подано багато цінного й для розуміння „Щоденника“ неодмінного матеріалу.

Але знов - таки, примітки подано без добре обміркованого плану, в них не збережено відповідних пропорцій і часто про те, що найближче стосується до розуміння щоденника, як першорядного джерела для біографії та історії творчості поета, сказано дуже коротко, а на теми, досить далекі шевченкознавству, є певний коментаторський надмір. А що головніш, цим приміткам надано того вигляду й тієї форми, що досить надійно одвертають від подібного матеріалу увагу широкого читача. Примітки в цілій низці питань щасливіш було - б подати в монографічній розробці, хоч - би у найкоротшій розміром.

Вступна стаття, як каже закінчуючи її Айзеншток, „не претендовала совершенно исчерпать вопрос о дневнике Шевченка... Она должна была помочь читателю разобраться в вопросах, вызываемых чтением дневника, и наметить пути, по которым, как нам кажется, должно пойти изучение произведений, подобных данному“ (XXX стор.).

Обидва завдання виконано більш - менш достатньо. Ми - б зауважили лише, що для осягнення першого, навіть маючи на увазі найширшого читача, можна - б обминути

¹⁾ За дозвіл користуватись його працею складаю С. О. Єфремову шпору подяку.

²⁾ Прикладів не наводимо, щоб не обтяжувати уваги читача.

питання про значіння мемуарів взагалі та в питаннях літературної історії зокрема, а тим більш посилення в обговорюванні їх на „авторитетні думки“ Бестужева-Рюміна та Пипіна. Це позбавило б вступну статтю деякого присмаку великослів'я й примітивізму. Що ж до питань другого порядку, то власне у Айзенштока єсть не лише спроба „наметити п'яти“, але й спроба відповісти на деякі з тих питань, — як раз найбільш спірні й найменш переконув. Основним з них, — питанням, що „во всяком случае требует объяснения“, — єсть питання, „вызывавшее некогда злопамятство одних и смущение других“ — про причини „возникновения дневника на русском языке“ (XXV—XXVI стор.). Айзеншток правильно сполучає це питання з цілим питанням про творчість поета російською мовою, але його розв'язання цього питання нас не впевняє: правда, він каже, що спинився на ньому „по необходимости (?) вкратце, надеясь в будущем посвятить ему специальную статью“ (XXIX стор.). Ми не згоджуємось з самою кваліфікацією питання про російські твори Шевченка, як питання — одного з найцікавіших в його творчості і гадаємо, що навіть в „Щоденникові“ мається матеріал для більш простого розв'язання питання. Але в рямцях рецензії не маємо змоги обґрунтувати свій погляд на це питання.

Здається нам також, що даремно в інтерпретації „Щоденника“, як літературного твору, піддався автор спокусі слідом з думками Ейхенбаума (з „іншої опери“) „тут, — менно в цій стилістичній поволості, в цих умовних формах побачити зародки художніх прийомів, спостерегти сліди певної літературної традиції“ (XXIV стор.). виправляючи термінологію Пипіна (на „сучасну“) в думці останнього, що російських повістей Шевченка не можна розглядати, як чисто художніх творів, Айзеншток говорить: сучасний дослідник сказав би — „автобіографічність повістей Ш. була лише прийомом, що його в оголеному вигляді подано в „Щоденникові“... (Ми б навпаки сказали, що художня форма повісти є тут способом викладу автобіографічних згадок і спостережень).

Тут очевидне непорозуміння: за думкою Пипіна про повісті Шевченка „завданням письменника зовсім не була вільна творчість, але, навпаки, завдання багато більш скромне. Він просто хотів розповісти те, що йому доводилось бачити в житті і форма повісти лише узагальнювала ті явища“... Коли говорити про „спосіб“, то тут маємо спосіб художнього узагальнення автобіографічного матеріалу, щоб-то в кожному разі художнє завдання. В „Щоденникові“ ж маємо дійсно лише просте оповідання без жадної риси прийому художнього узагальнення... Не розуміємо, про який літературно-художній спосіб тут може бути мова, особливо коли прийняти до уваги, що нешадна щирість оповідання „Щоденника“ не має рівної в цінній світовій літературі! До речі, цієї ширости не можна й рівняти до „щирости“ знаменитої „Сповіді“ Русо, в якій історична критика давно зазорила багато нещирости та навіть і брехні, а чуливе вухо завжди ловить неприємні риси очевидного кокетування щирістю. Жадної подібної рисочки не знайдемо в „Щоденникові“ Шевченка...

Коли про „Щоденник“ можна говорити не лише як про біографічний документ, але й як про документ історично-літературний, та шукати в ньому специфічно літературного прийому, то лише оскільки, оскільки кожне оповідання про будь-які події, спостереження, явища оформлюється по законам оформлення словесного матеріалу. Тут, очевидно, маємо таке поширення термінологічних рямців, що з них, як вода крізь пучки, випливає кожний зміст.

Мих. Могиланський

Акад. Сергій Єфремов. Іван Левицький-Нечуй. „Слово“. Київ. 1925. Сторін. 190.

Славнозвісний український повістяр класик, літописець епохи „доброго старого времени“ небіжчик І. С. Левицький-Нечуй, хоч під кінець 7-роковин свого упокоєння (помер 15 IV - 1918) діждався, нарешті, докладної критичної й життєписної розвідки. Це була вилучна індивідуальність в українському письменстві. Повістяр Левицький, хоч і „не горів ніколи тим жерущим жертвним вогнем творчости, що палить письменника“, каже акад. Єфремов, але він зміг утворити цілу галерею невмирущих образів та типів, що чарують нас і досі, неважаючи на нові й напрямки та смак у письменстві, нові форми та способи змальовування людського життя...

„Писання молодих наших письменників, напр., з робітничого життя, каже критико-біограф Нечуй — це рожева вода, як рівняти їх до кров'ю написаних сторінок з „Миколи Джері“ чи „Бурлачки“, як і всі побутові нариси бліднуть перед незрівняними картинами з „Кайдашевої сім'ї“...“

От цей власне вираз акад. Єфремова — про кров'ю написані сторінки з „Миколи Джері“ чи „Бурлачки“ (та хіба тільки в цих творах знаходимо такі сторінки!) і примушує нас із застереженням приймати попередні твердження, що Левицький, мовляв,

„ніколи не горів... жертвним вогнем творчості“... Нам здається, що без горіння кров'ю власного серця твору не написати...

Небіжчик повістяр не належав до тих палких натур, що беспорядно бросалися в лещатах неможливої дійсності колишнього російського громадського та політичного безголов'я — це правда. „Левицький, каже акад. Єфремов — мав одну дорогу і не ухиляючись ішов нею; систематично працюючи, регулярно випускаючи новість за повістю, оповідання за оповіданням“.

Літературна діяльність Левицького - Нечуя тривкий по собі слід лишила, а кращі його твори були зразками і для молодих письменників. Автор книжки каже, що „його манера надовго запанувала в літературі, одгукнувшись у багатьох визначних заступників нашого повістярства“. Акад. Єфремов знаходить, що великий вплив Левицького позначився не тільки на молодому Коцюбинському, який „у ньому був під чарами манери Левицького“, але навіть на Винниченкові (перший його твір „Краса і сила“), на С. Васильченкові то-що. Свої твердження автор уґрунтовує посиланням на деякі окремі місця з творів згаданих авторів.

Книжка читається з великою цікавістю, чому допомагає і форма викладу і самий стиль та колоритна мова. До книжки долучено такі додатки: I. Автобіографія І. С. Левицького; II. Аттестат; III. Листування І. С. Левицького (дуже цікаві листи небіжчика П. Я. Стебницького (П. Смуток) і IV. Бібліографічний покажчик. Книжку прикрашено двома портретами письменника.

Г. Ков.-Кол.

Д. Антонович. Триста років українського театру. 1619 — 1919. Прага. Український громадський видавничий фонд. 1925. Стор. 278 великої вісімки.

Перша четвертина ХХ століття відзначилася кількома спробами написати, коли не історію українського театру, то більш-менш поважних розвідок про цей театр. До таких праць належать писання Л. Старицької-Черняхівської („Двацять п'ять років українського театру“), І. Стешенка („Історія української драми“), почасти критична розвідка М. Вороного — „Театр і драма“, М. Садовського — „Мої театральні спогади“. Всі ці праці і багато інших дрібніших праць дають силу матеріалу за- для докладного життєпису того культурного чинника, що ми його звиваємо „Український театр“.

Свіжо видана книжка — „Триста років українського театру“ так само не є історією його, про що автор книжки і застерігає в своєму вступному слові, кажучи, що його „праця... ні в якому разі не претендує на те, щоби бути історією українського театру“.

Ми вважаємо, що автор говорить це в деякій мірі „для годиться“; правда, трьохсотлітній період існування нашого театру, всі стадії його розвитку, починаючи з двох випадкових вистав українських інтермедій, що відбулися 29 серпня 1619 року на ярмарку в містечку Камінці Струмилівій в Галичині і до наших часів (1919 рік), це такий шмат часу, що коли добре дослідити всі етапи розвитку театру, зібрати всі матеріали про нього, то може довелось - б написати не один, а три томи такого розміру, як праця Д. Антоновича. Тим часом книжка, що лежить оце перед нами, дає так багато матеріалу з історії театру, а окремі місця остільки добре розроблено й висвітлено, що ми можемо вважати цю працю за короткий історію українського театру; можна хіба закінчити авторові методу викладу, систему розроблення та розпоюгу багатого матеріалу; нам здається, що зробити це треба було трохи инакше — піти за виробленими вже зразками, що дають нам виклади загальної української історії чи історії літератури.

Стежачи за розвитком українського театру протягом трьохсотлітньої доби, автор узяв увесь матеріал у чотири тільки розділи, чи, як він каже з слов'янська — „глави“, а охоплюють ці розділи кожний окремо такі доби та етапи життя українського театру: розділ перший — „Шляхний театр“ (1619 — 1819 р. р.). Починає тут автор згаданими вище виставами українських інтермедій в Камінці Струмилівій (1619 р.), розповідає про розповсюджені в XVII та XVIII ст. ст. на Україні шкільні драми — різні інтермедії та інтерлюдії, авторами яких були, як це ми знаємо і з історії нашого письменства, українські вчені Гунґало, Прокопович та багато інших, а закінчує автор цей розділ згадкою про знамениту в музичній творчості другої половини XVIII ст. українську трійцю — про композиторів Максима Березонського, Дмитра Бортнянського та Артема Веделя.

Другий розділ — „Світський театр“ обіймає 1819 — 1881 роки; починається цей розділ характеристикою кріпацько-поміщицького театру, що був „панськдю примхою“ за заснуванням постійних театрів по містах України (перший постійний театр було збудовано в Харкові в 1789 р., а перші постійні вистави почали відбуватися тут з 1812 року за участю Г. Квітки). Далі в цьому розділі йде перебіг заходів сучасного народнього театру, в основі якого лежать „Москаль-чарівник“ та „Наталка Полтавка“, появу яких

в українському драматичному письменстві слід завдячувати водевілеві „Козак - стихотворець“, написаному каліченою українською мовою російським письменником кн. Шаховським і цей власне водевіль і спонукав І. Котляревського написати свої п'єси народною мовою.

Переглянувши всі видатніші події в житті відродженого театру у нас і в Галичині на протязі майже $\frac{3}{4}$ дев'ятнадцятого віку — аж до появи лихої слави забороненого на українське слово царського указу 1876 року, Д. Антонович переходить до розділу третього, що має характеризувати театр побутовий.

В розділі „Побутовий театр“ (1881 — 1917) автор говорить, що утворення такого театру було укохансю мрією М. Кропивницького та М. Старицького і вони, не зважаючи на урядову заборону, що впала на український театр, не спускали рук, працюючи над соціально-побутовими драмами — один над „Несудилось“, а другий над „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“.

Розділ книги „Побутовий театр“ має такі тези: Перші кроки побутового театру. Репертуар. Виконавці. Обстановка. Глядачі. Утиск українського театру. Український театр в Галичині. Театр аматорів. Народній український театр. Українська опера. Застой у театрі. Почавши цей розділ з'ясуванням обставин, що призвели до часткового (локального) скасування заборони українських вистав, та розповівши, як виступили на театральну арену М. Кропивницький та М. Садловський та інші діячі української сцени, автор книжки крок за кроком переглядає історію розвитку побутового театру — його „золоті часи“ — часи розвитку, а також спиняється і над оперовими творами, на які українська сцена загалом не багата та над оперетами. Чимало уваги уділяє автор театрові в Галицькій Україні і торкається тих українських вистав, що відбувалися вже підчас світової війни по таборах полонених — у Раштаті, Вецлярі Фрайштаті то - що.

Зхарактеризувавши повстання й розвиток побутового театру, автор переходить далі до його кризи, яку і змальовує в розділі четвертому, назвавши його „Револуція в театрі“ (1917 — 1919). Цей розділ викликає деяке непорозуміння своєю безсистемністю у викладі предмета та невідповідністю того матеріалу, яким оперує автор. Справді-бо, розділ має показати, судячи за заголовком, револуцію в театрі, з'ясувати, як та револуція відбувалася, в чому вона виявлялася в добу 1917 — 1919 р.р., які були її наслідки, а тим часом цій добі присвячено рантом вісім сторінок з 23-х, що обіймають цей розділ; отже, більшу частину цього розділу відведено добі зовсім нереволуційній, що тяглася протягом 10 — 12 літ перед великою револуцією і коли виставлялися п'єси „Брехня“, „Натусь“ — Винниченка, „Надія“ — Гаярманса, „Камінний Господар“ — Лесі Українки, п'єси Старицької - Черняхівської, Черкасенка, Олеся то - що, якими автор оперує в розділі, що має показати револуцію в театрі в часи політичної револуції 1917 — 1919 р.р.

Сучасники тієї доби, коли виставлялися згадані вище п'єси не без цікавості прочитають гострий — і на наш погляд занадто суб'єктивний — осуд з боку Д. Антоновича виставам цих п'єс, а надто виставам „Брехні“, „Натуся“ та „Камінного Господаря“: п'єси ці, каже автор книжки, „було дружно провалено“. Такою - ж суб'єктивною оцінкою видається вам в попередніх розділах і оцінка, як композитора, М. В. Лисенка. Відповідно й цілком заслужено оцінив Д. Антонович працю колишнього „Молодого театру“, на чолі якого стояв Л. Курбас. До книжки додано багатий бібліографічний покажчик про український театр.

Г. Ков. - Код.

М. С. Як поміщики визволили селян. Бібліотека селянина. ДВУ, 1925 р. Тир. 15.000 прим. Стор. 40. Ціна 15 коп.

Не можна сказати, щоби література, що її продукують і видають для села, була цілковито придатна для своєї мети й своєї аудиторії. Хибами, що найчастіш зустрічаються, при тім є спеціальна утрировка, надужиття популярного, ніби застосованого до „дубового селянського розуміння“ викладу, а також загальний, і треба підкреслити, надто неприємний тон „поучення“, так ніби погорда до „малих цих“. Мимо того, вважається за потрібне уникнення всяких трудних місць, а наслідком того поверховність, цілкомита легковажність змісту. В „Бібліотечі Селянина“ ДВУ теж є чимало таких гріхів. А між тим байка про „дубовий селянський розум“ є одною з найбільш безглузких і найбільш шкідливих байок. А між тим наш селянин як - раз не любить поверхової, порожньої книжки, навпаки, книжка, де утрирується популярність „під мужика“, викликає в нього відразу, приймається ним, як глузування з нього.

Розглядана нами книжка дуже вигідно відрізняється від літератури подібного роду. Написана гарною мовою (деякі нечисленні похибки не псують гарного враження від

правда, „добросовестная сводка“ часописного матеріалу — і тільки. Усе - ж вони потрібні і подають укупі з підділом бібліографії, листування редакції певну закругленість журналу.

З літераторів та поетів у журналі приймають участь Сосюра, Плискунівський, Іванч, А. Любченко, Забіла, Голота; в переклади з Бабеля, Пильняка.

Журнал робить добре вражіння. Інші числа тим більш цікаві, що присвячені певним питанням майже цілком.

Текст доповнюється досить вдало справленими малюнками.

Ів. Єрофіїв

„Нова Громада“. Двохтижневий журнал. 1925 р., ч.ч. 3, 4, 5-6. Книгоспілка (Київ).

Журнал „Нова Громада“ — журнал „кооперативний, літературно-мистецький та популярно-науковий“. При його невеликому розмірі він складається з відділів: загального, літературного, кооперативного, економічного, господарчого, новин науки та техніки, політичного та інших. Це здається, забагато. На двох сторінках уміщується часто 25 і більш статей, іноді на одну сторінку. Неможна відмовити у цікавості інших статей, отже читач встигає лише розібратися. Краще зі статтями про кооперацію. У підсумку вони освітлюють сторінки її біжучого життя, дають поради, організаційного характеру, є статті про кооперацію закордонну; багато цінного подають кооперативні огляди — з місць, огляди не поверхові, а документальні. Не менш цікавий розділ „сільське господарство“. Майже кожна стаття тут змістовна, торкається як-раз потрібніших питань (худоба, бджоли, рослини).

У розділі „Політичне життя“ уміщується живо викладений огляд часописів. Факти зібрані вдало, додаються цікаві пояснення, що захоплюють читача й допомагають йому розібратися у складних питаннях сучасності. Яюсь без звязку з дугими статтями уміщено матеріал літературного характеру. Сили тут гарні — оповідання та вірші цих авторів читаються легко, говорять про знайоме, так недавно пережите чи сучасне. Інтересні також „Легенди Поділля“ А. Катранової, права стилізовані під Короленка. Ознак пам'ятки народньої творчості слід було б подавати і без художньої обробки — у точному запису, що для фольклору має велике значіння.

Шевченківські дні викликали у журналі кілька статей. З них треба зазначити статтю Филиповича: „Шевченко в звязку з його добою“. Автор помічає важливість у вивченні Шевченка знайомства з його „Щоденником“, який свідчить про широкий світогляд поета; поет переріс інтелектуально ту закріпачену класу, з якою весь час почував тісний звязок. До формування його ідеології спричинилися також інші чинники, що йшли від іншого джерела. У статті подано кілька виписок з „Щоденника“, що свідчать про розуміння поетом зичіння в житті людности техніки, машини й передбачання нових життєвих форм. Зазначено також про відношення Шевченка до мистецтва. Серед малюнків та знімків до цієї статті цікавий знімок „виписки з метричної книги в с. Мошницях — за 1814 р.“ на ньому бачимо саму дату народження Шевченка. Знімка переведено, здається, уперше.

В журналі бачимо численні ілюстрації та фотографії. Однак справлено їх часто не досить ясно, а фотографії чомусь раз-у-раз невеличкого розміру. Трудно, а часом неможна зрозуміти чи добре розглянути. А коли взяти на увагу, що в наші часи фотографії з біжучого життя будуть мати з гоном історичне значіння, — слід було б редакції звернути більш уваги на їх виконання.

Журнал взагалі-ж робить добре вражіння й збагачує нашу науково-популярну журналістику.

Ів. Єрофіїв

Ів. Сенченко. Оповідання. Держвидав. Харків. 1925, стор. 181. ц. 60 коп.

Взявши книжку в руки, перше, що кидається в-вічі, це те, що книжку ганебно погано визано. От лишенько — коли вже технічний відділ Держвидаву зрозуміє, що художню літературу треба видавати не так, як антирелігійну брошуру або довідник з сільсько-господарського податку. Обкладинка на тоненькому папері брудно-буракового кольору; папір годиться куди хочете, а не для книжки оповідань і верстка без ніякого смаку. І ця бібліотека зветься так пишню „Бібліотека українських письменників“. Хіба Державному Видавництву України не соромно з такою бібліотекою в люди виходити? Тепер-же не 20-й рік. Ну, та нехай цей гріх вони сами спокутують.

Переважає більшість оповідань в книжці Сенченка, це його перші твори написані ще 22 — 23 року і лише одно-двоє пізніше. Через те стільки „провалів і промахів“ в

будові оповідань, через те хвильовщина, скупість слова і інші великі і малі „прегрешення“ у перших творах автора. Всі майже оповідання безсюжетні, або з недоробленим сюжетом. Безсюжетні оповідання вимагають від письменника особливого вміння розпланувати оповідання — у Сенченка часто цього бракує. Оповідання - ж селянські — збудовані зовсім примітивно, за винятком одного - двох („Під революцію“ та інш.).

Але разом з тим своєю обрубаною, короткою фразою Сенченко користується дуже вміло і часто віртуозно („Миколка“), з найбільшим впливом на читача і концентрацією внутрішньої емоціональної сили. Це одно з його досягнень і ось через це саме книжку читаєш з великим задоволенням. Головна - ж сила оповідань І. Сенченка — це в бадьорості і життєвості її і введених автором постатях. Всі постаті — люди сили, енергії й захоплення життям. Ця сила пройняла всі оповідання від „Крука“ до „Інженерів“ і коротеньких чулх, ліричних новелеток.

Погано буває там, де автор впадає в агітаційний тон, а не показує дію самих героїв. Так само не вдалися йому й „Фантастичне оповідання“ та „Казки“. Не вистачає тієї динаміки руху і впливової широти. Без цих оповідань — книжка - б ані трохи не загубила.

Найкраще оповідання в збірці, це одно з останніх, взагалі, оповідань автора „Інженери“. Написано воно в гостро-гумористичних винниченківських тонах, цілком закінчене сюжетом і тільки в деяких місцях розтягнене. Але тут яскраво поставлено проблему зустрічі і боротьби нового, сучасного молодого інженера — творця Левади, з інженером — спецом Крунісом. Тини введені в цьому оповіданні остільки чіткі, і життєві, що, здається, до них можна доторкнутись руками.

Взагалі - ж книжка оповідань Сенченка це досить помітне і дуже приємне явище на нашому літературному полі.

Ю. М.

М. Ірчан. Родина шіткарів, драма на 4 дії, Вінніпегу, Ман., ст. 77, ціна 25 центів.

Антимілітаристичний мотив в укр. літературі ще дуже кволий, а надто в царині драматичній. Ті, що розкажуть неприховано, просто-жорстоко, потрясаючи людство, придуть пізніше. Хоча в літературі західньо-європейській уже дано величезні твори.

Драма Ірчана зачеплює цей мотив.

Треба сказати, що в наш час великих соціальних катастроф ця тема для художника найбільше невдячна. Бо тут найлегше впасти в голій агітаційний тон, що найменший матиме вплив.

М. Ірчан взяв робітничу сім'ю шіткарів, що зазнала на собі всього жаху війни. Батьки і донька сліпі, видючий 20-літній Івась, очі всієї сім'ї, свідомий пролетар. Дочка професора Ада, з „поганим з обличчя“ братом Бобом, інженер — становлять протилежний соціальний полюс. Івась знаходить війна і заявляє права на його силу, на його очі. І вона одбирає це найкоштовніше добро шіткарів.

Протилежний полюс: Ада, що еволюційно приходить до родини шіткарів замінити втрачені очі, гидкий Боб з інженером — всі вони тільки підкреслюють величезну трагедію нещасної сім'ї. Їх вплетено як контраст до трагедії сліпих шіткарів, виявляючи всю мізерію класи владарів. Як життя цієї маленької родини, як і плетиво контрастів списано без жадної натяжки, зі справжнім, глибоким уразючим трагізмом.

Що - правда, драма не має специфічних побутових рис, мовних типів, — в цьому п'єса трохи схематична, але схематичність тут не минула. У всьому іншому — будові — драма проста і своєю простотою сильна.

Вперше виставлено на сцену У. Р. Д. (Українського Робітничого Дому) у Вінніпегу — „на очах тисячної робітничої публіки“, як зазначено в кінці п'єси.

Вважаємо, що треба перенести п'єсу й на кін театрів УСРР.

П'єса, безперечно, варта того.

Сам. Кожушко

В. Худяк. Ворожка. П'єса на 3 дії. ДВУ. Хрк. 1925. Стор. 30. Ціна 18 коп. Тир. 5.000.

В. Худяк. Терешко-коровник. Дитяча п'єса на 1 дію. Книгоспілка — Хрк. 1925. 21 стор. Ціна 15 коп. Тир. 5.000.

Куркуль Цупко має наймичку, яку видає за дочку. З ковокрадами веде компанію, могоричить їх і зпродує крадених коней. Ворожці Мар'яні дає ліків до шептання, щоб потруїти незаможників і комсомольців, які наслідують на нього. Разом з такими заходами Цупко йде до матери Миколіної — секретаря осередку ЛКСМ, вговорює її вплинути на

на. Від ліків ворожки дохнуть корови, бандити підстрелюють незаможника Петра. Ворожка лікує його і отрує. З'являється лікар, виказує, чого умер поранений, ворожку жештовують. III дія — сцени коло райвиконкому. Сюди приводять ворожку. Озброєні з'являються бандити, хочуть зробити самосуд над ними і ворожкою, збирається суд. Цупко захищає арештованих, вказує на закон; наймичка Ганна свідчить, що Цупко з'являвся з бандитами і ворожкою. Натопи скаженіє і хоче вбити арештованих, являється голова ревкому (де був до того?) і не допускає самосуду.

Як кажуть — „на лице“ всі сільські атрибути: ворожка, самогон, попи, куркулі, ладити, класова ненависть, самосуд, комсомол, ревком, ніч холодна, ранок. Набір вищ. подій, осіб — надто великий, в той час, як самої п'єси — 30 сторінок маленьких, 2 години дії.

Деякі постаті вдалі, характерні (Цупко, ворожка), випадок, що корови подошли від грути з малої пляшечки, — не вірний, взагалі справа з отрутою не вдалася авторові. Євдало виведено голову виконкому, дівчат-комсомолок.

П'єса вражіння зробіть, яко агітка, але глибокого значіння не матиме — надто ке схематично, примітивно дано всі постаті, події — бракує художности, театральности.

В другій п'єсці дія відбувається в густому лісі, поблизу цукроварні, в часи наступу єнікіна. На сцені попеременно — то червоноармійці, що несуть з бою пакета в штаб гублять цей пакет, то діти — пастушки, які знайшли і дають червоноармійцям, то — білі салдати, шукаючи своїх — забрели в нетрі лісові. З села в ліс приходить голова ревкому і секретар, хонають в землю громадські гроші, папери. Це все бачуть білі з-за ушів, в'яжуть їх. З'являється пані з сином, жінка управителя цукроварні. У дії і єнім особам треба знайти вихід, бо так все накопичилось, перепуталось. Вихід такий — білі примушують Терешка показувати шлях з лісу: доки один білий стоїть коло пов'язаних членів ревкому, другий іде з Терешком. Та Терешко утікає, біжить до червоних приводить саме тоді, як обидва білих вже хотіли розстріляти ревкомців.

Тепер уже червоні в'яжуть білих, Терешко герой, Митько теж хоче іти до Червоної армії і всі йдуть визволяти цукроварню.

Медве чи дітям буде все ясно — та власне — основа дії — червоноармійці, білі і за членів ревкому — діти в п'єсі — між иншим. П'єса лишає багато запитань, що походять з обставин дієвих — розвязка п'єси штучна і не зовсім вдала.

Так само в п'єсі мало художности — багато входів і виходів, постійна, нецікава гхливість осіб, подій.

П'єса являє слабу інсценізацію на тему з червоної романтики — особою вартости : має, тим більше, як п'єса дитяча. Змістом і дієвими особами скоріше підходить до імсомольських вистав.

Хар. Невіра

НА УВАГУ ЧИТАЧАМ

1. У прим. од редакції до віршу М. Чернявського надруковано: „Статтю про його орність буде надруковано в № 13*, а треба читати: в № 10.

2. На стор. 104, зверху 13 ряд. надруковано: „індійських“, а треба читати: перських“.

З 1-го жовтня 1925 року починає виходити
щомісячний журнал

„ЧЕРВОНА ПРЕСА“

інструктивний орган Відділу Друку Ц. К. К. П. (б) У.

МЕТА ЖУРНАЛУ—систематичним інструктажем
могли нашій пресі на Україні у ідеологічній, методологічній
та господарській установці.

«ЧЕРВОНА ПРЕСА»—необхідний підручник і поради-
нику редакторові і співробітникові партійно-радян-
ської газети, партробітникові, рабкорові, сількорові, сіль-
ської газеті, робітничому клубові, сільському будинку, читальні
і кожному, хто цікавиться станом і розвитком
партійно-радянської преси на Україні.

ПЕРЕДПЛАТА ПРИЙМАЄТЬСЯ:

- 1) Харків, Ц. К. К. П. (б) У.
Фінансовий відділ, на рахунок «ЧЕРВОНОЇ ПРЕСИ»
- 2) Харків, Ц. К. К. П. (б) У.
Відділ Друку, редакція «ЧЕРВОНОЇ ПРЕСИ»

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік	4 карб. 80 коп.
» 1/2 року	2 » 50 »
» 3 місяці	1 » 30 »
Окрема книжка	— 45 »

УКРАИНСКОЕ АКЦ-ОЕ ОБ-ВО ВОЗД. СООБЩ. „УКРВОЗДУХОПУТЬ“

РЕГУЛЯРНОЕ ПАССАЖИРСКОЕ ВОЗД. СООБЩЕНИЕ

по линии Москва, Харьков, Екатеринослав, Одесса и обратно ежедневно
и по линии Ростов, Артемовск, Харьков, Киев и обратно 2 раза в неделю
на 6-местн. металлич. пассаж. самолетах „Дорнье“

Цены билетов равны ЦЕНАМ в МЕЖДУНАРОД. ваг. ж. д.

Транспортный отдел: транспортные, вартантные и ссудные операции

ПРАВЛЕНИЕ: Харьков, ул. Свердлова 31.

КОНТОРЫ ВОЗДУШНЫХ СТАНЦИЙ: в Ростове, Одессе, Москве, Киеве,
Екатеринославе и др. гор.